

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський державний університет
імені Петра Могили
Інститут історії України Національної академії наук України

*Чорноморський
літопис*

Науковий журнал

Випуск 2, 2010

Миколаїв – 2010

Засновники видання:

Чорноморський державний університет
імені Петра Могили

Інститут історії України
Національної академії наук України

Видання засновано у 2010 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія KB № 16236-4708P
видано Міністерством юстиції України
від 20.01.2010 р.

Адреса редколегії:

54003, м. Миколаїв,
вул. 68 Десантників, 10

Тел.: 8 (0512) 76-55-99;
8 (050) 820-57-26;
факс: (0512) 46-51-94,

E-mail: avi@kma.mk.ua,
e.sinkevych@gmail.com
hboriak@i.com.ua

Головний редактор:

д-р іст. наук, професор, академік Національної академії наук
України **В. А. Смолій** (директор Інституту історії України Націо-
нальної академії наук України)

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, професор **Г. В. Боряк** (Інститут історії України Націо-
нальної академії наук);

д-р іст. наук, професор **Я. В. Верменич** (Інститут історії України
Національної академії наук);

д-р іст. наук, професор **Ю. В. Котляр** (ЧДУ ім. Петра Могили);

д-р іст. наук, професор **П. М. Тригуб** (ЧДУ ім. Петра Могили);

канд. іст. наук, доцент, професор кафедри **Є. Г. Сінкевич** – заступ-
ник головного редактора (ЧДУ ім. Петра Могили);

д-р іст. наук, доцент **О. П. Тригуб** (ЧДУ ім. Петра Могили);

І. Ю. Сінкевич – відповідальний секретар (Державний архів
Херсонської області)

Рекомендовано до друку

рішенням вченої ради Чорноморського
державного університету ім. Петра Могили
від 07.10.2010 р., протокол № 2

рішенням вченої ради Інституту історії України
НАН України від 28.10.2010 р.,
протокол № 9

Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ
ім. Петра Могили, 2010. – Вип. 2. – 172 с.

Науковий журнал містить публікації статей з актуальних проблем історії України та
регіональної історії, історіографії історії України, історії історичної науки в Україні, роз-
витку української науки та освіти, рецензії, повідомлення про наукові події та заходи.

*Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів,
залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст
статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Друковані в інших виданнях матеріали до розгля-
ду не приймаються. При передруку публікацій посилання на «Чорноморський літопис. Науковий жур-
нал» обов'язкове.*

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Бушин М. І., Перехрест І. В. (Черкаси) Основні тенденції соціальної реабілітації та працевлаштування інвалідів Великої Вітчизняної війни у повоєнний період (1945-1950 рр.)	10
Калакура О. Я. (Київ) Мультикультуралізм: сутність і перспективи для України	19
Присяжнюк Ю. П. (Черкаси) Інноваційні зміни в житті українського пореформеного села Наддніпрянщини як проблема селянської рефлексії	26
Чубіна Т. Д. (Черкаси) Перше покоління Потоцьких: погляд крізь призму століть	33
Шаповал Ю. І. (Київ) Фатальна амбівалентність (Микола Хвильовий у світлі документів ГПУ)	41

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

Гаврилюк О. Н. (Луцьк) Збереження пам'яток воєнної історії на західноукраїнських землях у міжвоєнний період: політичний аспект, зміст, результати	58
Гедьо А. В. (Донецьк) Іноземні колоністи Північного Приазов'я кінця XVIII-XIX ст.: аналіз українських архівосховищ	64
Іваненко В. В., Кавун М. Е. (Дніпропетровськ) Від буферного до внутрішнього регіону: еволюція ролі Степової України в управлінській політиці Російської імперії XVIII – першої половини XIX ст.	68
Каліновський В. В. (Київ) Шляхом непорозумінь та компромісів: учені-археологи і таврійське духівництво в справі охорони пам'яток Криму (кінець XIX – початок XX ст.)	73
Константинова В. М. (Запоріжжя) Роль міських поселень у суспільному житті Південної України другої половини XIX – початку XX ст.	78
Шаповал Л. І. (Полтава) Козаки-переселенці з Полтавщини на Кубань: побут та устрій	85

ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

Водотика С. Г., Савенок Л. А. (Херсон) Маловідома сторінка життя і діяльності історика та архівіста Василя Веретенникова	94
Гаврилюк (Синюта) Х. О. (Львів) Удосконалення організації державної влади в Україні в контексті європейської інтеграції: історіографічний аспект	98

Гаврилюк С. В. (Луцьк) Внесок Московського археологічного товариства у правові та теоретико-методологічні засади пам'ятокознавчої діяльності	101
Готра О. Б. (Ірпінь, Київська обл.) Трудова міграція – позитивні та негативні наслідки: історіографія проблеми	106
Капустян Г. Т. (Кременчук, Полтавська обл.) Науково-педагогічна і громадська діяльність Антона Самойловича Череваня у Росії	112
Киридон А. М. (Київ) Історик та політика пам'яті: «розщеплена ідентичність»	116
Литвинова Т. Ф. (Дніпропетровськ) Соціальна історія Лівобережної України XVII-XVIII ст. в історико-історіографічних працях ранньої радянської доби	122
Молочко Є. В. (Київ) Популяризація пам'яток історії та культури Криму у творчому доробку В. Х. Кондаракі	128
Руда О. В. (Львів) Козацьке повстання під проводом Криштофа Косинського в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття	132

ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ

Савочка А. М. (Сімферополь) Товариства допомоги нужденним учням Таврійської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)	142
Цимбалюк І. Л. (Луцьк) Пропагування професійної освіти та знань громадськими об'єднаннями Західної Волині (1921-1939 рр.)	148
Черемісін О. В. (Запоріжжя), Герасименко М. В. (Херсон) Лікарські з'їзди у структурі земської медицини Південної України кінця XIX – початку XX століть	154

РЕЦЕНЗІЇ

Киридон А. М. (Київ), Троян С. С. (Рівне) Польська візія історичного мислення: аналіз сучасної класичної історіографії Рецензія на книгу: Вжосек В. Про історичне мислення (Бидгощ, 2009)	160
Кононенко В. П. (Київ) Український федералізм: «слов'янська ідея в національних шатах» Рецензія на книгу: Корольов Г. Український федералізм в історичному дискурсі (XIX – початок XX століття) (Київ, 2010)	162
Сінкевич Є. Г. (Миколаїв) Дослідження про історію українців Польщі Рецензія на книгу: Дрозд Р., Гальчак Б. Справи українців у Польщі в 1921-1989 роках / Українське історичне товариство (Слупськ, 2010)	164

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ УКРАИНЫ

Бушин Н. И., Перехрест И. В. (Черкассы) Основные тенденции социальной реабилитации и трудоустройства инвалидов Великой Отечественной войны в послевоенный период (1945-1950 гг.)	10
Калакура О. Я. (Киев) Мультикультурализм: сущность и перспективы для Украины.....	19
Присяжнюк Ю. П. (Черкассы) Инновационные изменения в жизни украинского пореформенного села Надднепрянщины как проблема крестьянской рефлексии.....	26
Чубина Т. Д. (Черкассы) Первое поколение Потоцких: взгляд сквозь призму столетий	33
Шаповал Ю. И. (Киев) Фатальная амбивалентность (Николай Хвылевой в свете документов ГПУ)	41

РЕГИОНАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ

Гаврилюк А. Н. (Луцк) Сохранение памятников военной истории на западноукраинских землях в междувоенный период: политический аспект, содержание, результаты	58
Гедё А. В. (Донецк) Иностранные колонисты Северного Приазовья конца XVIII-XIX в.: анализ украинских архивохранилищ	64
Иваненко В. В., Кавун М. Э. (Днепропетровск) От буферного к внутреннему региону: эволюция роли Степной Украины в управленческой политике Российской империи XVIII – первой половины XIX вв.	68
Калиновский В. В. (Киев) Путем недоразумений и компромиссов: ученые-археологи и таврическое духовенство в деле охраны памятников Крыма (конец XIX – начало XX в.)	73
Константинова В. Н. (Запорожье) Роль городских поселений в общественной жизни Южной Украины второй половины XIX – начала XX в.	78
Шаповал Л. И. (Полтава) Казаки-переселенцы с Полтавщины на Кубань: быт и устройство.....	85

ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ. ИСТОРИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ В УКРАИНЕ

Водотыка С. Г., Савенок Л. А. (Херсон) Малоизвестная страница жизни и деятельности историка и архивиста Василия Веретенникова.....	94
Гаврилюк (Синюта) Х. А. (Львов) Совершенствование организации государственной власти на Украине в контексте европейской интеграции: историографический аспект	98

Гаврилюк С. В. (Луцк) Вклад Московского археологического общества в правовые и теоретико-методологические основы памятниковедческой деятельности.....	101
Готра Е. Б. (Ирпень, Киевская обл.) Трудовая миграция – положительные и негативные последствия: историография проблемы.....	106
Капустян А. Т. (Кременчуг, Полтавская обл.) Научно-педагогическая и общественная деятельность Антона Самойловича Череваня в России	112
Киридон А. Н. (Киев) Историк и политика памяти: «расщепленная идентичность»	116
Литвинова Т. Ф. (Днепропетровск) Социальная история Левобережной Украины XVII-XVIII вв. в историко-историографических трудах раннего советского времени	122
Молочко Е. В. (Киев) Популяризация памятников истории и культуры Крыма в творческих разработках В. Х. Кондараки	128
Руда О. В. (Львов) Казацкое восстание под предводительством Криштофа Косинского в интерпретации польских историков конца XIX – первой трети XX века	132

ИСТОРИЯ УКРАИНСКОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ

Савочка А. Н. (Симферополь) Общества вспомоществования нуждающимся ученикам Таврической губернии (вторая половина XIX – начало XX в.).....	142
Цымбалюк И. Л. (Луцк) Пропаганда профессионального образования и знаний общественными объединениями Западной Волыни (1921-1939 гг.).....	148
Черемисин А. В. (Запорожье), Герасименко Н. В. (Херсон) Съезды врачей в структуре земской медицины Южной Украины конца XIX – начала XX веков	154

РЕЦЕНЗИИ

Киридон А. Н. (Киев), Троян С. С. (Ровно) Польское видение исторического мышления: анализ современной классической историографии. Рецензия на книгу: Вжозек В. Об историческом мышлении (Быдгощ, 2009).....	160
Кононенко В. П. (Киев) Украинский федерализм: «славянская идея в национальном убранстве» Рецензия на книгу: Королёв Г. Украинский федерализм в историческом дискурсе (XIX – начало XX века) (Киев, 2010).....	162
Синкевич Е. Г. (Николаев) Исследование об истории украинцев Польши Рецензия на книгу: Дрозд Р., Гальчак Б. Дела украинцев в Польше в 1921-1989 годах / Украинское историческое общество (Слупск, 2010).....	164

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Mykola Bushyn, Iryna Perekhrest (Cherkasy, Ukraine) Main tendencies of social rehabilitation and employment assistance of WWII disabled veterans in post-war period (1945-1950)	10
Oleg Kalakura (Kyiv, Ukraine) Multiculturalism: nature and prospects for Ukraine	19
Yuriy Prisyazhnyuk (Cherkasy, Ukraine) Innovative changes in life of Ukrainian post-reform village in Naddnyprianschyna as a peasant's reflexion problem.....	26
Tetiana Chubina (Cherkasy, Ukraine) The first generation of Pototskijs: the view in the light of centuries	33
Yuriy Shapoval (Kyiv, Ukraine) Fatal ambitendency (Mykola Khvylovy in the light of GPU documents)	41

REGIONAL HISTORY

Oleksandr Havrylyuk (Lutsk, Ukraine) The preservation of military history's monuments at West Ukrainian lands in the period between the Wars: political aspect, contents and results	58
Anna Gedo (Donetsk, Ukraine) Foreign colonists of North Azov area at the end of the XVIII – XIX c.: analysis of Ukrainian archives.....	64
Valentin Ivanenko, Maxim Kavun (Dnipropetrovs'k, Ukraine) From buffer to internal region: evolution of role of Steppe Ukraine in administrative policy of Russian empire in XVIII – the first half of XIX c.....	68
Volodymyr Kalinovsky (Kyiv, Ukraine) By the misunderstandings and compromises: the archeologists and Taurical clergy in the case of protection Crimea's cultural legacy (the end of XIX – early XX c.)	73
Victoriya Konstantinova (Zaporizhyya, Ukraine) Role of the municipal settlements in a public life of Southern Ukraine in the second half of XIX – at the beginning of XX c.	78
Larysa Shapoval (Poltava, Ukraine) Cossacks-migrants from Poltava to Kuban: way of life and structure	85

HISTORIOGRAPHY OF UKRAINE HISTORY. HISTORY OF HISTORICAL SCIENCE IN UKRAINE

Serhiy Vodotyka, Ludmyla Savenok (Kherson, Ukraine) Little-known page of life and activity of a historian and archivist – Vasyl Veretennykov	94
Khrystyna Havrylyuk (Synyuta) (Lviv, Ukraine) Ukraine State Power Organisation Improvement in the Context of the European Integration: Historiography Aspect	98

Svitlana Havrylyuk (Lutsk, Ukraine) Moscow Archaeological Society contribution into the legal and theoretical methodological fundamentals of the artefacts studies	101
Olena Gotra (Irpın, Kyiv oblast, Ukraine) Labour Migration – positive and negative results: The historiography of a problem.....	106
Hanna Kapustyan (Kremenchuk, Poltava oblast, Ukraine) Research, teaching and public activities of Anton Samiylovych Cherevan in Russia.....	112
Alla Kyrydon (Kyiv, Ukraine) A historian and policy of memory: “splitted identity”	116
Tetiana Lytvynova (Dnipropetrovs’k, Ukraine) Social History of the Left-Bank Ukraine XVII – XVIII c. in Historical and Historiographical Works of the Early Soviet Period.....	122
Yevheniya Molochko (Kyiv, Ukraine) Promoting of monuments history and culture of Crimea in the creative development of V. H. Kondaraki.....	128
Oksana Ruda (Lviv, Ukraine) Cossack uprising under the leadership of Krzysztof Kosynski in the Polish historians’ interpretation at the end of XIX – the first third of XX cent.	132

HISTORY OF UKRAINIAN SCIENCE AND EDUCATION

Anton Savochka (Simferopol, Ukraine) Charity unions that provided aids to indigent pupils in the Taurida Governorate (second part of 19 th – beginning of 20 th century).....	142
Ivan Tsymbalyuk (Lutsk, Ukraine) Propaganda of vocational training and knowledge’s by the Western Volhynia public associations (1921-1939)	148
Oleksandr Cheremisin (Zaporizhyya, Ukraine), Mykola Herasymenko (Kherson, Ukraine) Doctors’ congresses in zemstvo medicine structure of Southern Ukraine (end of XIX – early XX c.).....	154

BOOK REVIEWS

Alla Kyrydon (Kyiv, Ukraine), Serhiy Troyan (Rivne, Ukraine) The Polish view of historical thinking: Contemporary classical historiography analysis Book review: Wrzosek W. About historical thinking (Bydgoszcz, 2009)	160
Vasyl Kononenko (Kyiv, Ukraine) Ukrainian federalism: «The Slavic idea in national attire» Book review: Koroljov H. Ukrainian federalism in historical discourse (XIX – early XX c.) (Kyiv, 2010).....	162
Yevhen Sinkevych (Mykolayiv, Ukraine) Research of the Polish Ukrainians history Book review: Drozd Roman, Halchak Bohdan. Activities of Ukrainians in Poland during 1921-1989 / Ukrainian Historical Society (Slupsk, 2010).....	164

INFORMATION ABOUT AUTHORS

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ТА ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ІНВАЛІДІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945-1950 рр.)

На основі архівних документів та оприлюднених матеріалів висвітлені основні тенденції та процеси у сфері соціальної допомоги інвалідам Великої Вітчизняної війни на Україні в період повоєнної відбудови.

Ключові слова: інвалід, працевлаштування, соціальна реабілітація, бродяжництво, матеріальне забезпечення.

На основе архивных документов и опубликованных материалов раскрыты основные тенденции и процессы в сфере социальной помощи инвалидам Великой Отечественной войны на Украине в период послевоенного восстановления.

Ключевые слова: инвалид, трудоустройство, социальная реабилитация, бродяжничество, материальное обеспечение.

In this article on the basis of archive documents and published materials the authors highlight the main trends and processes in social sphere for the help of the disabled people of the Great Patriotic War in Ukraine in the post-war rehabilitation period.

Key words: disabled, employment, social rehabilitation, vagrancy, material support.

Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр. це найжахливіша подія ХХ століття. На території України вона тривала 40 місяців аж до 28 жовтня 1944 року.

У зоні окупації загинули 5,5 млн. осіб (у тому числі 3,9 млн. мирних жителів, решта – військово-полоненні). Разом із загиблими на фронтах це становить близько 8 млн. осіб, або 16,7 відсотків довоєнного населення України. Всього разом із депортованими, емігрантами, тими, хто не повернувся з евакуації, втрати становлять 14,5 млн. осіб. Нацисти знищили в Україні близько 1 млн. осіб єврейської національності [1, с. 773].

Ветерани Великої Вітчизняної війни 1945-1945 рр. чесно відзвітувалися перед історією і нами, що зберегли світ від фашистської зарази. Вони – чисті перед совістю, потомками і Планетою. А тепер ми повинні звітуватися перед ветеранами Великої Вітчизняної війни. За все! І в першу чергу – виправдали ми їх надії? Визнаємо ми, що вони, наші батьки й діди, зробили для нас, для України?

І тут не все гаразд. Деякі сьгоднішні вчені намагаються переписати нашу історію, вдаються до фальсифікації. У своїх працях вони пишуть «Почалася війна, яка відразу одержала назву Велика Вітчизняна та якій судилося стати

однією з центральних подій ХХ ст. Нині в історіографії вживається й інша її назва – радянсько-німецька». І далі вони продовжують «З метою уніфікації термінів далі по тексту подаємо назву «радянсько-німецька війна».

Зберегти історію всього нашого героїчного покоління так важливо зараз, коли вона, ця історія, часом безсовісно, тенденційно перекручується, спотворюється деякими так званими «істориками» та й просто тимчасовиками, які прагнуть на сенсаційній напівправді нажити капітали в буквальному і переносному розумінні цього слова.

А добре було б пам'ятати цим панам: істина, яка оприлюднена, і що найвищою формою злочину є зрада минулого, ніколи не перестане бути істиною. І саме їм, цим зрадникам, псевдоісторикам хочеться сказати, що віру не можна міняти, як рукавички.

Ми повинні схилити голови перед переможцями, які врятували світ від коричневої чуми. Повинні робити все можливе, щоб про це не забували всі жителі планети. А ми не повинні дати нинішнім перевертням сфальсифікувати і переписати готичним шрифтом правду історії.

Одним із надзвичайно негативних наслідків Великої Вітчизняної війни було значне збільшення кількості інвалідів серед населення України, що сталося через одержання ушкоджень, каліцтв, хвороб учасниками

бойових дій та цивільними громадянами, які вимушено опинилися в зоні бойових дій та окупації. Станом на 1 вересня 1945 р. у республіці на обліку загалом перебувало 710 304 інваліди.

Історіографію дослідження проблеми соціальної реабілітації та працевлаштування інвалідів можна поділити на декілька етапів. По-перше, це роботи радянських дослідників як істориків, так і медиків, які побачили світ протягом 1940-1980 рр. Серед учених дослідників цього періоду зазначимо таких науковців, як А. Б. Александровський, О. М. Вербило [2] та ін. Головний зміст цих досліджень: констатація позитивних зрушень у поліпшенні добробуту та підвищення рівня соціальної допомоги людям з обмеженими можливостями, які повністю або частково втратили працездатність у роки Великої Вітчизняної війни. По-друге, це аналіз та дослідження соціального захисту тих верств населення, які постраждали внаслідок прояву різноманітних явищ воєнного часу, зокрема праці таких науковців, як С. А. Колесников, І. Ф. Кононенко [3], Т. Т. Гриценко [4], що присвячені періоду Другої світової війни та висвітлюють проблеми соціального забезпечення інвалідів війни, родин військовослужбовців, дітей-сиріт. По-третє, прямо або дотично цієї теми торкаються у своїх дослідженнях сучасні вітчизняні науковці, зокрема: В. І. Ізюмов, Л. В. Ковпак [5], В. П. Швидкий [6] та ін. Отже, аналіз літератури з питань соціального захисту та працевлаштування інвалідів Великої Вітчизняної війни свідчить про те, що й досі відсутнє комплексне дослідження зазначеної проблеми. Маловивченими залишаються різноманітні аспекти цієї проблеми, в тому числі й відбудова та розвиток системи реабілітації осіб, що втратили працездатність у роки війни.

Державна реабілітація інвалідів у СРСР у повоєнний період складалася з декількох головних напрямів: визначення ступеня втрати працездатності, надання відповідної медичної допомоги та протезування, побутового обслуговування, професійної перекваліфікації і працевлаштування.

Виняткове значення мала проблема працевлаштування інвалідів війни. Широке залучення інвалідів до посильної діяльності було не тільки важливим чинником їхньої соціальної реабілітації, а й дозволяло розв'язувати питання життєзабезпечення, поліпшення матеріально-побутових умов інвалідів та мало в період війни та повоєнної відбудови важливе соціально-економічне значення.

Так, Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У в рішенні від 23 лютого 1944 р. «Про трудове влаштування, виробниче навчання та матеріально-побутове забезпечення інвалідів Вітчизняної війни» [7, с. 237] зажадали від партійних і радянських органів докорінно поліпшити роботу відділів соціального забезпечення, зміцнити їх кваліфікованими кадрами. Зокрема в постанові вказувалося на необхідність «*плекати на народного комісара*

соціального забезпечення УРСР і завідуючих обласними відділами соціального забезпечення персональну відповідальність за трудове влаштування та організацію нових професій інвалідів Вітчизняної війни». Постанова вимагала від керівників підприємств і установ надавати «*без затримки роботу з урахуванням інвалідних особливостей і стану здоров'я інвалідів, створити виробничі й побутові умови, надавати їм житлову площу, паливо, талони на промтовари в першу чергу*». Постановою передбачалося організувати навчання новим спеціальностям інвалідів, які за станом здоров'я не можуть працювати за своєю колишньою спеціальністю, у відкритих з цією метою майстернях, профтехшколах, спеціальних інтернатах, групах для дорослих при загальноосвітніх школах. Для оперативного керівництва цією важливою ділянкою роботи постановою зобов'язувала голів виконкомів обласних Рад депутатів трудящих створити при обласних відділах соціального забезпечення сектор, а при райвідділах – запровадити посаду інспектора по працевлаштуванню інвалідів та створити постійно діючі комісії [4, с. 74].

Виконуючи постанови центральних органів влади, місцеві владні структури всебічно обговорювали питання працевлаштування інвалідів війни як окремо, так і в контексті вирішення широкого кола питань, пов'язаних з життєзабезпеченням та життєдіяльністю цієї категорії громадян, намічали конкретні заходи для їхнього найповнішого забезпечення та побутового й трудового влаштування. У 1944 році питання, пов'язане з працевлаштуванням, навчанням та матеріально-побутовим забезпеченням інвалідів війни розглядалося на засіданні Київського обкому КП(б)У та облвиконкому (17 лютого), на бюро Сталінського обкому КП(б)У (20 січня), на сесії Дніпропетровської обласної ради депутатів трудящих (11 грудня), на спільному засіданні Полтавського облвиконкому та бюро обкому КП(б)У (27 жовтня). Харківський обком партії цьому питанню присвятив 3 засідання, Чернігівський – 3, Сталінський – 2. Райкоми й міськкоми КП(б)У Сумської області лише в першому кварталі 1944 року питанням матеріально-побутового обслуговування та працевлаштування інвалідів війни присвятили 81 засідання. Багато подібних заходів було здійснено й в інших областях та районах республіки [4, с. 75]. Важливим результатом багатьох з цих заходів було те, що на основі аналізу стану справ, викривалися недоліки, намічалися, а потім у більшій частині реалізовувалися конкретні питання поліпшення роботи щодо реабілітації інвалідів війни, вирішення їхніх матеріально-побутових потреб, забезпечення посильною роботою.

У липні 1944 року ЦК КП(б)У і РНК УРСР направили в ряд областей України відповідальних партійних і радянських працівників, які на місцях організували перевірку роботи відділів соціального забезпечення, і у вересні цього ж року голів виконкомів обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих, секретарів обкомів, міськкомів, райкомів партії, було зобов'язано «*організувати роботу комісії по трудовому влаштуванню інвалідів Вітчизняної війни, затвердити план їх роботи, періодично заслуховувати звіт про їх роботу і надавати їм необхідну*

допомогу». Партійні організації значно посилили керівництво органами соціального забезпечення.

Органами влади та господарськими структурами організувалося професійне навчання інвалідів. Так, наприклад, Полтавським облсобезом у другій половині 1944 року були організовані: профшкола у Полтаві на 120 осіб, курси бухгалтерів у Полтаві, Кременчуці, Лубнах з контингентом 50 осіб кожна. А на підприємствах організувалися курси масових професій для перекваліфікації та набуття інвалідами нових спеціальностей [8, с. 232–233]. Подібна робота проводилася в усіх областях. На початок 1945 року в республіці спеціальностям навчалася 6 310 інвалідів війни [4, с. 75]. Поряд із професійним навчанням інваліди війни мали можливість здобувати загальну освіту. При загальноосвітніх школах для дорослих організувалися спеціальні групи для навчання інвалідів за програмами неповних середніх і середніх шкіл. Здобувши середню освіту, чимало інвалідів згодом продовжували навчання в технікумах та вузах.

Унаслідок здійснюваних заходів до кінця 1944 року в республіці було працевлаштовано 230 976 інвалідів війни, з них у східних областях – 227 805 інвалідів. Станом на 1 вересня 1945 року загальна кількість працевлаштованих інвалідів складала 290 200 осіб, або 76,8 % від їхньої загальної кількості на цей час, у т. ч. інвалідів II групи – 109 326 осіб (61,2 %), III групи – 180 874 особи (93,7 %). Водночас залишалися непрацевлаштованими 87 689 інвалідів війни, зокрема 69 тис. інвалідів II групи та 13 тис. інвалідів III групи [9, арк. 100].

В організації заходів по працевлаштуванню інвалідів війни важливу роль відіграли детальні аналізи результатів їхніх проведених у республіці в 1945 і 1946 роках медичних оглядів та переобліків. Вони дали точні дані про відновлення працездатності та працевлаштування інвалідів війни. Так, результати першого огляду показали, що на кінець 1945 року кількість працевлаштованих складала 68,1 % від їхньої загальної кількості.

За результатами медичних оглядів та переобліку інвалідів війни були внесені зміни до планів трудового навчання. Велика увага була приділена навчанням інвалідів у шпиталях. У 1946 році при шпиталях було розгорнуто 73 майстерні та курсів трудового навчання. Організація таких курсів і майстерень, безумовно, сприяла підвищенню працездатності інвалідів. Лише за третій квартал 1946 року через мережу шпитальних курсів і майстерень одержали нову професію й були залучені до роботи 3 682 інваліди.

Упродовж 1947–1950 років контингент інвалідів війни, які були охоплені фаховим навчанням значно збільшився. У 1947–1949 роках пройшли фахове навчання й здобули нові спеціальності понад 49 тис. інвалідів війни. У 1950 році було навче-

но новим спеціальностям 13 тис. інвалідів Вітчизняної війни, ще 11,5 тис. навчалися з переходом у 1951 рік [10, арк. 37].

Масове фахове навчання інвалідів війни мало важливе господарське та соціальне значення. Виробництво, сфери освіти, культури, управління та ін. поповнилися кваліфікованими робітниками та фахівцями, інваліди одержували можливість мати посилену кваліфіковану роботу та поліпшити своє матеріально-побутове становище.

Комплексне вирішення в післявоєнні роки питань щодо відновлення працездатності та працевлаштування інвалідів війни дозволяло щорічно все більше їх залучати до суспільно корисної праці. За даними на жовтень 1946 року працевлаштованими були вже 83,6 % інвалідів війни, тобто 442,8 тис. осіб. У 1947 році було працевлаштовано ще 24 834 [11, арк. 18], а в 1948 році – 10 241 інваліди. На 1 січня 1949 року загальна кількість непрацюючих інвалідів війни в Україні складала 20 356 осіб, у т. ч. I групи – 7 216 осіб, II групи – 11 332 осіб, III групи – 1 808 осіб. І, нарешті, у 1950 році в Україні роботою було охоплено вже 99 % інвалідів I групи, 89 % інвалідів II групи й 69 % інвалідів III групи. [9, арк. 36]. Таке масове залучення інвалідів війни до продуктивної трудової діяльності мало не лише важливе господарське значення в умовах відбудови, а було вагомим чинником їхньої соціальної реабілітації, дозволяло багатьом з них відчувати себе повноцінними членами суспільства, самостійно забезпечувати матеріально себе і членів своїх сімей.

Упродовж усього періоду відбудови не було такої галузі господарства або соціальної сфери, де не працювали б інваліди війни. Багато інвалідів працювало в промисловості, кооперації, різних установах, сільському господарстві, а частина – надомниками. Ефективно працювали інваліди війни, зокрема на підприємствах кооперації інвалідів. У 1950 році в Україні нараховувалося 605 артілей Інкоопспілки, в яких працювало 12 % загальної кількості інвалідів війни та праці, а інваліди війни складали 27 % від числа робітників артілей [9, арк. 38].

Більшість влаштованих на роботу інвалідів успішно справлялися з виробничими завданнями. При перевірці роботи 460 інвалідів, які працювали на підприємствах Залізничного району м. Києва, було встановлено, що 400 з них систематично перевищують норми виробітку. Їх середньомісячний заробіток разом з пенсією значно перевищували суму, яку вони одержували до призову в Червону армію [12, с. 5].

На заводі ім. Орджонікідзе (Сталінська область) із 193 інвалідів війни 180 були стахановцями й виконували норму на 130–245 %. Майже всі працюючі інваліди м. Харкова були стахановцями. Заробіток 75 % інвалідів, які працювали в промисловості та колгоспах, з урахуванням пенсії досягав довоєнного рівня, а в ряді випадків перевищував його.

Водночас у справі організації працевлаштування інвалідів війни були серйозні недоліки та упущення. Одні з них мали об'єктивний характер, інші – суб'єктивний. Суттєвою вадою в ефективності пра-

целаштування інвалідів було недостатнє впровадження у технологічний процес простих механічних пристроїв, які могли б суттєво полегшити їх працю, відсутність спеціальних цехів, повільний розвиток мережі надомної праці для залучення до неї осіб з тяжкими формами каліцтв та захворювань. Залишковий принцип організації виробництва із залученням інвалідів виявлявся в несвоєчасному та недостатньому забезпеченні його сировиною, неповній завантаженості їх роботою та в ряді випадків низьким рівнем заробітної плати.

Важливе значення для матеріального забезпечення інвалідів війни мали пенсії та грошові допомоги. Щоправда у роки війни їхні розміри були не великими й не могли навіть частково задовольняти потреби інвалідів та їхніх сімей. Зрозуміло, що й держава в умовах війни не спроможна була виділяти на пенсійне забезпечення необхідні кошти. Але все таки вже в 1944 році на території України інвалідам війни було виплачено пенсій на суму 290 млн. крб.

У післявоєнні роки державні асигнування на пенсійне забезпечення інвалідам війни щорічно збільшувалися, однак й надалі вони були недостатніми, щоб суттєво підвищити розміри пенсій. Так, витрати на пенсійне забезпечення інвалідів війни в 1946 році загалом склали 851,7 млн. крб., але в розрахунку на одного інваліда-пенсіонера сума річних пенсійних виплат у середньому становила біля 1 608 крб., а щомісячних – біля 137 крб. [13, арк. 3]. Але ж при цьому розміри пенсії в інвалідів війни різнилися за належністю до інвалідних груп та були більшими в інвалідів із числа офіцерського складу ніж в інвалідів із числа рядового та сержантського складу. Тож переважна більшість інвалідів одержувала мізерну пенсію.

У 1947 році в республіці на пенсійне забезпечення інвалідів було витрачено 791 млн. крб., у 1948 – 587 млн. крб. (за планом 762 млн. крб.) [13, арк. 3]. Таке скорочення виплат пенсій інвалідам війни було пов'язане з проведенням у 1947-1948 рр. в республіці загального переосвідчення інвалідів, яким було охоплено 3,1 млн. інвалідів різних категорій. За результатами переосвідчення було визнано працездатними 189,8 тис. осіб, у т. ч. інвалідів Вітчизняної війни – 129,7 тис. осіб, інвалідів праці – 41,5 тис., членів сімей, в яких загинув воїн – 18,6 тис. Відбулися значні зміни в складі груп інвалідності [13, арк. 6]. У 1948 році, в порівнянні з 1947 роком, на жаль, зменшилася й загальна сума виплат пенсій інвалідам Вітчизняної війни та праці й допомоги сім'ям військовослужбовців: у 1946 році вона складала 2 315,2 млн. крб., у 1947 році – 3 300,7 млн. крб., у 1948 році – 2 979,7 млн. крб. (хоча заплановано було виплатити 3 761,4 млн. крб.) [13, арк. 6].

Зазначимо ще один фактор, так протягом 1947-1948 рр. кількість інвалідів Вітчизняної війни зменшилася на 80,1 тис. осіб. Станом на 1 січня 1946 року пенсіонерів-інвалідів Вітчизняної

війни нараховувалося 465,3 тис. осіб, а на 1 січня 1949 року – 385,2 тис. осіб [13, арк. 6–7]. Зменшення кількості інвалідів Вітчизняної війни та зміни в їхньому груповому складі пояснюються наступними чинниками: смертністю чималої частини інвалідів, зокрема під час голоду 1946-1947 р., покращанням стану здоров'я в іншій частини інвалідів та посиленням вимог з боку медично-експертних комісій щодо визначення групи інвалідності.

Ще однією причиною зменшення виплат пенсій та кількості пенсіонерів інвалідів війни була політика держави по відношенню до інвалідів війни III групи, які проживали у сільській місцевості. Специфічність ситуації полягала в тому, що за формальною ознакою останні лише «були пов'язані з сільським господарством» (насправді більшість з них мали тільки невелику присадибну ділянку й мізерний власний наділ) та могли працювати у державних установах. Їх проблема полягала в тому, що наявність «власного господарства» позбавляла цю категорію пенсіонерів пільг на податки і поставки сільськогосподарської продукції. За діючим положенням інваліди Великої Вітчизняної війни III групи, які проживали у селі та були «пов'язані із сільським господарством», отримували 50 % від визначеної пенсії, що становила 36 крб. на місяць. У повоєнний період влада, продовжуючи політику по викоріненню одно-осібників, позбавляла їх пільг, які застосовувалися до колгоспного селянства. Крім того, відповідно з постановою Ради міністрів СРСР від 4 жовтня 1948 р. їм було повністю припинено виплату пенсій.

З цього приводу до владних структур надходили численні скарги від сільських інвалідів III групи.

Позбавлення інвалідської пенсії або зменшення її розмірів унаслідок пониження групи інвалідності негативно позначилося на матеріально-побутовому становищі багатьох сімей. Багато з них ледве зводили кінці з кінцями, голодували та злидарювали.

Слід також зазначити, що нерідко виплата пенсій інвалідам війни здійснювалася неорганізовано. Щоб одержати пенсію, інваліди вимушені були витрачати багато часу та фізичних сил, вистояючи у тісняві довгі черги. Наприклад, у 1947 році в відділеннях Держбанку Києва (та й інших міст республіки) виплата пенсій інвалідам війни проводилася одночасно з виплатами пенсій іншим категоріям пенсіонерів. Штат працівників відділень банку був неспроможним оперативно обслуговувати велику кількість пенсіонерів. У своїй скарзі київський пенсіонер майор Ярославський зазначав, що у дні виплат пенсій у відділеннях банку щодня збиралося до 700 пенсіонерів, хоча обслужити воно було спроможне лише 200 осіб, з боку працівників до інвалідів не було ніякої чуйності, можна очікувати відмови в обслуговуванні з будь-якого приводу. І лише після особистого втручання Голови Ради Міністрів УРСР М. С. Хрущова справи з організацією виплат пенсій інвалідам війни покращилися.

Інваліди війни одержували й одноразову державну грошову допомогу. У 1944 році органами соціального забезпечення її було виплачено на суму 6 млн. крб., а у 1946 році – 4,5 млн. крб., у першому

півріччі 1947 року – 9,5 млн. крб., [14, арк. 53-54], у 1948 році – 7,263 млн. крб. [13, арк. 26]. Щоправда розміри виплат у розрахунку на одного інваліда були незначними [9, арк. 87]. Цілком зрозуміло, що грошова допомога, нехай і невелика, була вкрай необхідна інвалідам, хоча суттєво позитивно позначитися на їхньому матеріальному становищі не могла. Зазначимо, що мали місце зловживання з боку окремих службових осіб щодо використання виділених інвалідам коштів.

Окрім пільг щодо охорони здоров'я для інвалідів, війни було встановлено низку інших пільг, спрямованих на покращання їхнього життєвого рівня та матеріально-побутового становища. Постановою РНК СРСР від 30 червня 1945 р. було внесено доповнення до постанови РНК СРСР від 5 червня 1941 р. «Про пенсії та допомогу особам вищого старшого і середнього командного складу надстрокової служби та їхнім сім'ям» згідно з якою, під час перебування на лікуванні внаслідок бойових поранень, контузій і каліцтв на фронті, а також унаслідок одержаних на фронті захворювань у період Вітчизняної війни, пов'язаних з відбуванням військової служби, зараховувався при нарахуванні пенсій, як служба у складі діючої армії, тобто кожний місяць перебування в лікувальному закладі зараховувався за три місяці служби.

У травні 1945 року згідно з Постановою РНК СРСР для працюючих інвалідів війни I та II груп було встановлено 8-ми годинний робочий день із збереженням за ними середньої заробітної плати нормованого робочого дня [9, арк. 31]. За інвалідами, що працювали на підприємствах та в установах, зберігалася пенсія незалежно від розміру заробітку, а для тих, що працювали в колгоспах – незалежно від прибутків, їм надавалися чергові відпустки, виплачувалася допомога за період тимчасової непрацездатності, незалежно від стажу безперервної роботи і т. д.

Піклуючись про задоволення матеріально-побутових потреб інвалідів, органи влади вживали заходів до забезпечення їх житлом. В умовах величезних руйнувань, яких зазнав житловий фонд на окупованій нацистами території, вирішувати це завдання було надзвичайно складно.

На всій визволеній території України широкого розмаху набрало спорудження та відбудова жител методом народної будови, створювалися бригади з спеціалістів-будівельників, їм допомагали квартальні, вуличні комітети, добровільні бригади ремонтників при будинкоуправліннях, які на громадських засадах працювали на відбудові та будівництві житла. У 1943-1945 рр. у Сталінській області інвалідам війни було надано і відремонтовано 8 659 квартир, побудовано 204 нових хат, у Чернігівській області, відповідно – 982 та 102, Ворошиловградській – 1 872 та 106. Загалом у республіці лише за перше півріччя 1944

року для інвалідів Вітчизняної війни було виділено 72 091 квартиру і 87 546 відремонтовано. Для будівництва жител держава по можливості надавала кредити. Так, лише за перше півріччя 1945 року інвалідам війни було надано кредитів для житлового будівництва через Державний банк у сумі 5 065 тис. крб. [4, с. 79].

У справі забезпечення житлом інвалідів війни, котрі мешкали у сільській місцевості, важливу роль відіграла постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 27 квітня 1945 р. «Про будівництво жилих будинків колгоспників, виробничих будівель у колгоспах і культурно-побутових споруд на селі». В ній наголошувалося, що будівництво житла *«повинно проводитися в першу чергу для передовиків сільського господарства, воїнів Вітчизняної війни, вдів і сиріт, фронтовиків»* і здійснювати його можна за рішенням загальних зборів колгоспників, цілком або частково за рахунок колгоспу.

Загалом у 1946 році в Україні інвалідам війни було надано 7 527 квартир, відремонтовано 6 309 квартир, побудовано нових житлових будинків – 2 042, видано позик на будівництво житла – 8 065 тис. крб. У першому півріччі 1947 року відповідно: 1 816, 1 716, 1 605 і 2 800 тис. крб. У 1948 році було надано квартир – 4 497, відремонтовано квартир – 10 386, побудовано нових будинків – 6 047, відремонтовано будинків – 10 588, видано позик на будівництво житла – 11 042 тис. крб., відпущено будівельних матеріалів на 1 978 тис. крб. [13, арк. 26]. У 1950 році інваліди війни в містах одержали 7,4 тис. нових і 23,5 відремонтованих квартир, а в сільській місцевості для інвалідів війни та сімей загиблих воїнів було побудовано 7,8 тис. і відремонтовано 30 тис. житлових будинків [10, арк. 8].

Відзначаючи позитивне в справі забезпечення інвалідів війни житлом, водночас зазначимо, що повною мірою ця проблема до кінця 1940-х років так і не була вирішена. Значна частина інвалідів війни ще не мала власного повноцінного житла, а більшість – якісно облаштованого помешкання. Визначальною причиною уповільнених темпів поліпшення житлових умов інвалідів, які в роки війни втратили дах над головою, було те, що держава не виділяла для цього необхідних коштів та будівельних матеріалів. Не мали фінансових, матеріальних та кадрових можливостей для будівництва повноцінного житла для інвалідів й ослаблені війною колгоспи. У цих умовах основний тягар у справі поновлення зруйнованого житла та будівництва нових осель лягав на плечі самих інвалідів. Багато з них через відсутність коштів, матеріальні нестатки та незадовільний стан здоров'я не могли самотужки вирішити цю проблему.

Радянськими та господарськими органами здійснювалася робота по забезпеченню інвалідів війни продуктами та промисловими товарами. Так, у 1944 році у містах Дніпропетровської області їм було видано біля 20 тис. талонів на придбання промтоварів, а в селах через облспо-живспілку розподілено промислових товарів на суму до одного мільйона карбованців. А

лише в першому кварталі 1945 року в області було взято на цільове постачання 6 784 інваліда, у другому – 6 327, у третьому – 7 043. Було відкрито 12 спеціалізованих магазинів та 5 їдалень на 870 місць для обслуговування інвалідів. У Полтавській області згідно з рішенням обкому КП(б)У та виконкому облради облторгвідділ, починаючи з листопада 1944 року, виділяв для інвалідів війни до 10 % усіх промтоварів ринкового фонду.

Через органи соціального забезпечення, окрім грошової допомоги та допомоги щодо забезпечення житлом, інваліди одержували й іншу державну матеріальну допомогу. Так, у 1946 році їм було видано 150 тис. шт. одягу та взуття, 850 т продуктів харчування, 11 021 путівки в санаторії та будинки відпочинку. У першому півріччі 1947 року вони одержали: 205 тис. шт. одягу та взуття, 204,7 т продуктів харчування; у 1948 році – 3 660 голів великої рогатої худоби, 146 768 скл. м дров та 78 022 т вугілля, 11 654-путівки в санаторії та 4 075 путівок у будинки відпочинку [13, арк. 26].

Інваліди Вітчизняної війни одержували допомогу із позабюджетних грошових та матеріальних фондів, створення яких в переважній більшості ініціювалося радянськими чи партійними органами, а наповнення здійснювалося за рахунок населення, при активній участі профспілкових та комсомольських організацій. Це були як цільові фонди для допомоги лише інвалідам війни, так і більш широкі, з яких допомога надавалася й інвалідам.

Важливим джерелом наповнення позабюджетних фондів були організовані профспілками, комсомолом та органами влади недільники, декадники та місячники.

Масове проведення недільників по наданню допомоги нужденним відбувалося у період підготовки до зими. Так, наприклад, у жовтні 1944 року в Києві було проведено перший загальноміський недільник, у якому взяло участь близько 60 тис. киян. Вони обслужили 9 172 сім'ї фронтовиків та інвалідів війни, у фонд допомоги внесено 800 тис. крб. Почин киян був схвалений Радою Народних Комісарів УРСР, а після прийняття нею 11 листопада 1944 р. постанови «Про проведення недільника допомоги сім'ям військово-службовців і інвалідів Вітчизняної війни» набув поширення по всій республіці.

Унаслідок проведеної роботи лише за 1944 рік і п'ять місяців 1945 року в фонд допомоги сім'ям військовослужбовців, інвалідам війни, дітям-сиротам трудящі республіки внесли близько 100 млн. крб., багато продовольства, цінних речей. У 1944 році колгоспники внесли в цей фонд 879 тис. трудовнів [12, с. 13].

Проведення недільників, декадників та місячників сприяло поліпшенню матеріальних та побутових умов значної кількості інвалідів

війни. Така форма допомоги інвалідам війни практикувалася й у наступні роки.

Своєрідною формою допомоги громадськості інвалідам війни було шефство окремих трудових колективів над шпиталями, в яких лікувалися та проходили медичну реабілітацію інваліди війни. Трудові колективи та профспілки також шефствували над 24 будинками інвалідів та інтернатами для інвалідів війни.

Важливу роль у справі допомоги сільським інвалідам Вітчизняної війни упродовж 1943-1945 років відігравали колгоспні каси взаємодопомоги. У багатьох колгоспах вони відновлювалися вже незабаром після визволення від окупантів. У їхні фонди колгоспи відраховували 2 % своїх прибутків та валового збору врожаю, а колгоспники із своїх лишків хліб, крупу, картоплю та інші продукти, які розподілялися між нужденними дітьми-сиротами, сім'ями загиблих воїнів, інвалідами війни, престарілими та непрацездатними колгоспниками. Наприклад, у селах Сумської області після звільнення області й до кінця війни із кас взаємодопомоги названим категоріям було видано у порядку одноразової допомоги понад 20 тис. пудів різних продуктів. У багатьох селах колгоспники організовували шефство над воїна-ми, які втратили працездатність, брали їх на своє повне утримання, засівали понадпланові ділянки землі, урожай з яких ішов на користь інвалідів, обладнували їм квартири, заготовляли й завозили будівельний матеріал для ремонту жител, забезпечували сім'ї фронтовиків паливом, одягом, взуттям [4, с. 78].

У 1946-1947 роках у зв'язку з поширенням голоду більшість створених у попередній період колгоспних кас взаємодопомоги фактично припинили своє існування. Та вже в 1948 році, коли голод відступив, вони знову були відновлені.

Станом на 1 січня 1949 року в східних областях УРСР було до 15 тис. колгоспних кас взаємодопомоги (або 53 %) до загальної кількості колгоспів. У Сумській області вони були у 85 % колгоспів, у Вінницькій – у 76 %, у Полтавській – у 73 %, у Чернігівській – у 55 %.

У 1948 році загальні грошові та натуральні фонди кас склали до 7,5 млн. крб. Найбільшими вони були у Дніпропетровській області – 956 тис. крб., Вінницькій – 938 тис. крб., Сумській – 906 тис. крб., Київській – 818 тис. крб., Чернігівській – 741 тис. крб., Полтавській – 416 тис. крб. Надана того ж року з фондів кас матеріальна допомога дітям-сиротам, сім'ям загиблих воїнів, інвалідам війни, престарілим та непрацездатним колгоспникам обчислювалися 3,1 млн. крб., зокрема у Вінницькій області – 473 тис. крб., Сумській – 405 тис. крб., Чернігівській – 341 тис. крб. і т.д. [13, арк. 42].

Водночас у ряді областей колгоспні каси взаємодопомоги існували формально, у них не були створені громадські фонди. Наприклад, зовсім не проводилася робота по відновленню кас у Фастівському, Хрестинівському та Монастирщинському районах Київської області. Вкрай незадовільно

відбувалося відновлення кас у Житомирській, Кіровоградській, Сталінській, Херсонській областях: на 1 січня 1949 року у Житомирській області вони були відновлені лише у 11,2 % колгоспів, у Херсонській – у 44 %, у Кіровоградській – у 43 %, а охоплення членством у них відповідно становило 2,7 %, 19 % і 4,2 %. Матеріальні фонди в цих касах по суті не були створені. Так, у Житомирській області на кожну колгоспну касу в середньому припадало по 940 крб., у Кіровоградській – 630 крб., у Херсонській та Сталінській – по 1 200 крб. [13, арк. 43-44]. Недоліки із створенням та роботою колгоспних кас взаємодопомоги були пов'язані із відсутністю належної уваги з боку органів влади та соціального забезпечення до цієї справи, недостатньою роз'яснювальною роботою серед колгоспників щодо завдань та значення колгоспних кас взаємодопомоги.

Та попри всі недоліки колгоспні каси, будучи формою селянської взаємодопомоги, були важливою ланкою у справі соціального забезпечення потребуючих допомоги категорій сільського населення, у т.ч. й інвалідів війни.

Певну роль у наданні допомоги інвалідам війни відігравали також каси взаємодопомоги пенсіонерів. Станом на 1 січня 1944 року у УРСР (за винятком Львівської, Одеської, Харківської, Тернопільської, Миколаївської областей та м. Києва) було 258 таких кас, у яких об'єднувалося 95 тис. осіб, з них 22 тис. інвалідів Вітчизняної війни (23 %). Каси взаємодопомоги пенсіонерів мали 1 083 виробничих майстерень. Із числа 3 335 працюючих у цих майстернях 1 043 були інвалідами війни (31,2 %).

У 1948 році річний грошовий обіг майстерень КВП складав 26 350 тис. крб. Виплати на безповоротну допомогу складали 1 995 тис. крб. або в середньому по 150 крб. на людину на рік. Допомога у вигляді позик була надана 1 815 особам на суму 2 625 крб., що в середньому складало 1 450 крб. на одного члена КВП [13, арк. 29-30].

Як свідчать наведені факти, участю в КВП було охоплено не так вже й багато інвалідів війни, але важливим було те, що в їх структурах ця частина інвалідів мала роботу, а отже, й гарантований заробіток та одержувала хоча й не велику, але таку вкрай необхідну матеріальну допомогу.

Та незважаючи на значні обсяги наданої інвалідам війни допомоги, поширеними були факти їхнього незадовільного матеріально-побутового становища через недоліки та упущення в роботі з інвалідами органів влади, соціального забезпечення, керівників підприємств, організацій та колгоспів. Наведемо лише декілька прикладів. Так, під час обстеження матеріально-побутових умов життя інвалідів війни, працюючих на 20 підприємствах Вінницької області, були виявлені факти, коли директори підприємств не знали, скільки в них працює

інвалідів, і не виявляли турботи про їхнє матеріальне забезпечення. Зокрема, погано були забезпечені матеріально інваліди, які працювали в облбудтресті, їхнє житло потребувало ремонту, вони не були забезпечені на зиму паливом та овочами, не одержували продуктові картки, а талони на промтовари не одержували упродовж 1944-1945 років. Таким же незадовільним був матеріальний стан інвалідів, які працювали в системі облмісцевпрому [15, арк. 204]. Про факти незадовільного відношення до інвалідів війни свідчать їхні численні скарги. Лише за період з 1 липня до 15 серпня 1944 р. було зареєстровано 49 скарг з приводу незадовільного відношення до них окремих працівників місцевих органів влади, ненадання їм пільг чи виплат, відповідних їхньому статусу. Зокрема у Київській області зареєстровано було 15 скарг, у Сталінській – 15, у Полтавській – 7, у Чернігівській – 10 скарг [15, арк. 47].

Скарги від інвалідів війни надходили упродовж 1945 та 1946 років. Про поганий матеріальний стан та неухвагу до себе інваліди писали у своїх листах. Серед вилучених цензурою Наркомату державної безпеки збереглися невтішні листи від інвалідів, що повернулися додому й не отримали допомоги. Наведемо деякі: «...Я тільки повернувся додому з госпіталю. Їсти мені немає чого. Звернувся до правління колгоспу, але допомоги мені не надали... Ми були потрібні лише тоді, коли були здорові...» (23 серпня 1945 р. Юрчишек Е. К.), «...Я інвалід війни, але на це ніхто не звертає уваги й ніякої допомоги не надає. Наклали на мене такі податки, що я не в змозі виплатити...» (10 серпня 1945 р. Успенський В. І.), «...До війни я працював у Харківській області, у Сахнівському райземвідділі. Прибув додому до розтрошеного корита. Мені стає незрозуміло – невже інваліди нікому не потрібні...» (31 липня 1945 р., Попов В.) [15, арк. 49]. Зазвичай у більшості випадків на такі скарги було відповідне реагування й недоліки виправлялися, але факти незадовільного відношення до питань надання допомоги інвалідам війни мали місце. А з поширенням голоду їх ставало все більше й на них уже ніхто не реагував.

Розглядаючи проблему соціальної реабілітації інвалідів, не можна оминати й таку соціальну реальність післявоєнного повсякдення, як бродяжництво й жебрацтво певної частини інвалідів Вітчизняної війни. Серед них можна виділити кілька категорій. Насамперед, це були інваліди, які свідомо відсторонилися від унормованої виробничої діяльності й обрали жебракування постійним ремеслом для підтримання своєї життєдіяльності. Саме вони переважали у складі професійних бродяг і злидарів. Другу категорію складали інваліди, які були направлені до будинків інвалідів, але покинули їх з особистих мотивів і повернулися до бродяжництва та жебракування. Крім того, деяким з них навіть періодичні перебування у будинках інвалідів дозволяли тимчасово «збагачуватися» через крадіжки казенного майна. Існуючий на той час недосконалий режим функціонування будинків інвалідів, превалювання слабких дисциплінарно-каральних санкцій і зло-

чинна халатність їх адміністрацій дозволяли контингенту систематично повертатися додому або «на вулицю» [6, с. 152-153].

До жебрацтва вимушено вдавалася й частина інвалідів, які тимчасово попадали в скруту (через стихійне лихо, голод, сімейні обставини, хвороба та ін.). Подібні випадки свідчили про кричущі недоопрацювання місцевих органів влади, відповідні управління та організації яких мали належно відреагувати на ускладнення життєвих обставин інвалідів, дієво допомогти постраждалим, нужденним у вирішенні їхніх проблем, підтримати їх матеріально й фінансово. У числі жебракуючих опинялася й частина інвалідів, які не утримувалися по лінії соцзабезу, а також ті, котрі перебували на державному забезпеченні, проте отримували замалу для про годування себе і своєї сім'ї пенсію.

Часом до жебрацтва вдавалися й непрацевлаштовані інваліди. Формування й поповнення цієї категорії відбувалося внаслідок фахового недопрацювання місцевими органами влади, керівниками підприємств і відомств, соцзабезів. Вихід із цієї ситуації міг бути віднайдений в удосконаленні роботи з перепідготовки навчання професіям та всеохоплюючому працевлаштуванні інвалідів. Ускладнюючим моментом у цій ситуації був також той факт, що частина нужденних інвалідів самі пристосовувалися до повсякденних реалій та не виявляли бажання змінювати хоча й злидений, але все ж незалежний спосіб існування [6, с. 159].

Отже, підсумовуючи викладений фактичний матеріал, зазначимо, що соціальна реабілітація та працевлаштування інвалідів Великої Вітчизняної війни була важливою складовою частиною ліквідації різнопланових наслідків

війни. Реалізація вище розглянутих заходів щодо відновлення здоров'я та працездатності інвалідів Вітчизняної війни, здійснених упродовж 1943-1950 років, було важливим державним завданням, до виконання якого були залучені всі ланки радянських та партійних структур, медичні та соціальні служби республіки. Важливу роль у справі реабілітації інвалідів війни разом з органами та закладами Наркомату охорони здоров'я (пізніше – Міністерства охорони здоров'я), відігравали органи соціального забезпечення (Міністерства соціального забезпечення УРСР). Вони проводили по відношенню до інвалідів Вітчизняної війни ряд важливих заходів, як-то: надання матеріальної допомоги нужденним, оздоровлення інвалідів через санаторії, профілактично-оздоровчі установи, патрунування, опіка, допомога в оформленні пенсій та позик, сприяння у працевлаштуванні й поліпшенні житлово-побутових умов тощо. Значну допомогу інвалідам війни надавали також профспілкові організації, пересічні громадяни. Комплекс проведених заходів був всебічним, адже передбачав не лише відновлення здоров'я інвалідів та забезпечення їх посиленою роботою, а й покращання їхнього побутово-матеріального стану та повернення їм гідного місця в суспільстві.

Незважаючи на те, що у здійснюваній роботі мали місце серйозні недоліки та упущення, які були пов'язані, насамперед, з нестачею державних асигнувань, а в деяких випадках і з формалізмом посадових осіб, все ж варто зазначити, що результати проведених заходів щодо соціальної реабілітації та працевлаштування інвалідів війни були досить значними. Упродовж 1943-1950 років значній частині інвалідів вдалося покращити стан здоров'я, й більшість з них працевлаштувалася на посилену роботу та знайшла своє місце в повсякденному житті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Литвин В. М., Мордвінцев В. М., Слісаренко А. Г. Історія України : [навч. посібник]. – К. : Знання, 2008. – 957 с.
2. Александровский А. Б. Лечение инвалидов Отечественной войны // Советское здравоохранение. – 1944. – № 9. – С. 23–28; Вербило О. М. Всенародна допомога сім'ям фронтників та інвалідам Вітчизняної війни (на матеріалах України 1944-1945 рр.) // УІЖ. – 1968. – № 6. – С. 114–117.
3. Колесников С. А. Организация специализированного лечения инвалидов Великой Отечественной войны // Советское здравоохранение. – 1943. – № 6. – С. 3–10; Кононенко И. Ф. Здравоохранение Украины на пути к полному возрождению // Врачебное дело. – 1945. – № 3–4. – С. 97–104.
4. Гриценко Т. Т. Допомога сім'ям фронтників у 1943-1945 рр. // УІЖ. – 1972. – № 5. – С. 78–85.
5. Ізюмов В. І. Соціальний захист родин фронтників та інвалідів на Донеччині в роки Великої Вітчизняної війни // Історичні та політологічні дослідження. Науковий журнал. – Донецьк : Вид-во ДонНУ. Історичний факультет. – 2005. – № 1 (23). – С. 189–193; Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.). – К. : Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с.
6. Швидкий В. П. Бродяжництво та жебрацтво як елемент соціального життя в Україні у першій половині 1950 рр. // УІЖ. – 2007. – № 1. – С. 152–158.
7. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг.: В 3 т. – К. : Политиздат, 1975. – Т. 3. – 461 с.
8. Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 : збірник документів і матеріалів / [ред. колегія І. Ю. Горобець та ін]. – К. : Наук.думка, 1977. – 273 с.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань та організацій України (далі ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 1840: Докладные записки и переписка о трудоустройстве инвалидов Отечественной войны. – 110 арк.
10. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 30, спр. 2702: Отчет Министерства социального обеспечения УССР о работе органов социального обеспечения УССР за 1950 г. – 74 арк.
11. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 30, спр. 915: Матеріали к республіканському совещанию руководящих работников системы Министерства социального обеспечения УССР. – 37 арк.
12. Сьома сесія Верховної Ради УРСР. Стенографічний звіт. – К., 1946. – 38 с.

13. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України), ф. 348, оп. 3, спр. 294: Доклад о работе органов социального обеспечения УССР за 1948 год. – 80 арк.
14. ЦДАВО України, ф. 348, оп. 3, спр. 210: Переписка с Советом Министров о работе социального обеспечения УССР за 1947 г. – 58 арк.
15. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1841: Постаовление СНК УССР и ЦК КП(б)У Винницкого, Львовского, Каменец-Подольского облисполкомов, справки и переписка о трудоустройстве, производственном обучении инвалидов Отечественной войны. – 217 арк.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; д.і.н., професор Ю. В. Котляр.*

© *М. І. Бушин, І. В. Перехрест, 2010*

Стаття надійшла до редакції 17.05.2010

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ: СУТНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Досліджено етнополітичний контекст розвитку культури в Україні, його регіональна складова та перспективи формування спільного культурно-символічного простору. Висвітлено конфліктні протиріччя етнокультурного, етнорегіонального і етнополітичного зафарбування. Запропоновано використовувати в Стратегії етнонаціонального розвитку України принципи та підходи мультикультуралізму, відобразивши його в Концепції етнонаціональної політики держави.

Ключові слова: мультикультуралізм, етнополітологія, етнокультурний конфлікт, українська культура, національна меншина, політична нація, міжнаціональна злагода, Концепція етнонаціональної політики України.

Исследовано этнополитический контекст развития культуры в Украине, его региональная составляющая и перспективы формирования общего культурно-символического пространства. Освещено конфликтные противоречия этнокультурной, этнорегиональной и этнополитической окраски. Предложено использовать в Стратегии этнонационального развития Украины принципы и подходы мультикультурализма, отобразив его в Концепции этнонациональной политики государства.

Ключевые слова: мультикультурализм, этнополитология, этнокультурный конфликт, украинская культура, национальное меньшинство, политическая нация, межнациональное согласие, Концепция этнонациональной политики Украины.

The author investigates the ethnic and political context of culture development in Ukraine, its regional component and the prospects of forming a joint cultural and symbolic space. Also, they highlight conflicting ethnic and cultural, ethno-political, ethnic and regional contradictions. It's proposed to use the principles and approaches of multiculturalism in the strategy of Ukraine's ethnic development, representing them in the Concept of the state ethnic policy.

Key words: multiculturalism, ethnic policy, the ethnic and cultural conflict, Ukrainian culture, minority, political nation, interethnic harmony, Ukrainian Ethnic Policy Concept.

В умовах глобалізації прискорився процес культурних трансформацій, культурного взаємопізнання як на міжособистісному рівні, так і на груповому, на рівні дотику традиційних і сучасних масових національних культур. У світовій етнополітології та практиці етнополітичного життя відбувся перехід від політик «плавильного казана» чи побудови «нової спільноти радянських людей» до політики інтеграції зі збереженням особливостей культурної різноманітності, політики полікультурності, культурного плюралізму чи мультикультуралізму. Під мультикультуралізмом розуміють таку складову державної політики і практики, у тому числі інституціональної (законодавчої), яка спрямована на підтримку культурних, у нашому контексті етнонаціональних спільнот, заради збереження специфічних рис культурних надбань цих груп громадян. На практиці це означає фінансування відповідних програм щодо збереження культурної іде-

нтичності, традиційних цінностей та створення адекватних правових норм у національному законодавстві.

Мультикультуралізм виступає як альтернатива культурному консерватизму, який зберігає домінування певної культури над іншими, допускаючи їх проникнення в публічну сферу, так і класичному лібералізму, який відстоює особисту свободу, рівність перед законом і відокремлення держави від церкви. За визначенням А. І. Куропятніка, мультикультуралізм це особлива форма інтегральної, ліберальної ідеології, завдяки якій поліетнічні, полікультурні суспільства реалізують стратегію соціальної згоди і стабільності на принципах рівноправного існування різноманітних форм культурного життя [1]. Концепція мультикультуралізму виступає певним стандартом, якому не може відповідати ні один реально існуючих політичний режим.

Метою пропонованої статті є з'ясування такої актуальної і неоднозначної науково-прикладної проблеми як етнополітичний контекст розвитку культури в Україні, його регіональна складова та перспективи формування спільного культурно-символічного простору.

У сучасній Україні відбувається складний пошук власного шляху розвитку етнополітичної сфери і простежуються дії як ліберального, так і консервативного характеру. Відновлення державної незалежності України дало потужний поштовх національній та етнічній мобілізації як українців, так і не українців. Вона засвідчила, що представники всіх етнічних груп України прагнуть до відродження власної етнічної специфіки: рідної мови, культури, духовності, традицій та звичаїв. Збереження населенням етнічних та етнографічних рис у багатьох випадках залежить, з одного боку, від характеру їх розселення (компактного чи розосередженого) та місця проживання (регіон, міська чи сільська місцевість), з іншого – від моделі етнонаціональної політики, яку впроваджує держава. Реалізація етнонаціональної політики в Україні, починаючи з рубежу 1980-1990-х років, відбувалася у межах трансформації національних відносин радянських часів з вкрапленням елементів ліберально-мультикультурної парадигми, направленої на гармонізацію взаємин титульної нації з представниками інших етносів, базованої на толерантному ставленні до етнічних груп чи окремих представників інших етносів, їх активній участі в суспільно-політичному житті.

До вироблення етнокультурної політики, її законодавчої бази були залучені науковці НАН України, в тому числі Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, представники громадських об'єднань національних меншин. Вона стала одним із пріоритетних напрямів державної діяльності, невіддільною складовою офіційної культурної політики, спрямованої на формування національно-державницького патріотизму, відродження й розвиток культур усіх етнокомпонентів українського соціуму: етнічних українців, кримськотатарського народу та національних меншин. Відповідно до правових основ формування державної етнонаціональної політики України – Декларації про державний суверенітет України, Конституції України, Декларації прав національностей України, Законів України «Про мови в УРСР», «Про національні меншини в Україні», «Основ Законодавства України про культуру», з урахуванням Рамкової конвенції про захист національних меншин, Європейської хартії регіональних мов або мов меншин та ін. актів за роки незалежності було розроблено та реалізовано низку Програм підтримки діяльності та розвитку української культури, культур національних меншин на загальнодержавному та регіональних рівнях, у тому числі й з участю міжнародних організацій. У межах цих програм здійснював-

ся і здійснюється цілий комплекс різноманітних заходів, спрямованих на задоволення духовних та культурно-освітніх потреб, забезпечення вільного етнокультурного розвитку, створення умов для гармонійного співіснування громадян України, незалежно від їх етнічного походження. Держава підтримує такі напрями діяльності як розширення освіти рідною мовою, наукові дослідження проблем етнокультурного розвитку національних меншин, підготовка кадрів для соціально-просвітницької роботи та відродження національних традицій і звичаїв, національні засоби масової інформації та видавнича справа. Зокрема, підтримку отримали численні національно-культурні товариства, об'єднання, асоціації тощо. Якщо восени 1990 року в Україні нараховувалося 84 таких об'єднання, на початку 1995 року їх налічувалося 260, то сьогодні – понад 1 500, 33 з яких є загальнодержавними, решта – регіональними. Було створено низку центрів національних культур, при Президентові України Л. Д. Кучмі діяла Рада представників громадських організацій національних меншин України як консультативно-дорадчий орган, при Президентові В. А. Ющенко – Рада з питань етнонаціональної політики. Помітно розширилася мережа культурно-освітніх закладів, збільшилася кількість періодичних видань (зокрема, видається 48 газет національних меншин без російськомовних), що здебільшого задовольняють культурні потреби більшості етнічних груп України. Державна підтримка цих осередків засвідчує наміри України зберегти полікультурність як одну з гарантій міжнаціональної злагоди, поважного ставлення громадян до країни і один до одного, важливого засіб виховання культури міжнаціональних відносин, толерантного ставлення до представників інших культур.

У преамбулі Конституції України, прийнятої в 1996 р., зазначалося, що українське державотворення, яке має багатовікову історію, відбувається на основі здійснення права на самовизначення не тільки української нації, а й усього українського народу, який складають громадяни України всіх національностей. Йшлося про формування держави-нації, політичної нації співгромадян [2]. Ст. 11 Основного Закону гарантує державне сприяння розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності української нації, корінних народів і національних меншин України. Згідно із ст. 24 не може бути привілеїв чи обмежень прав громадян за ознаками етнічного походження. Ст. 53 гарантує «громадянам, які належать до національних меншин», право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства. Законодавство зосереджувалося на проблемі формування дієздатної більшості населення, адже без стимулювання українства, виховання поваги до української історії, культури, їх досягнень не матимемо сконсолідова-

ної ефективної більшості населення. І сьогодні 56 % громадян України відносять себе до української культурної традиції [3].

Створена законодавча база етнополітичного розвитку загалом відповідала потребам України як молодої європейської держави, її демократизм відзначали фахівці правники. Чи достатня вона для забезпечення подальшого безконфліктного розвитку країни? Більшість науковців сьогодні критично ставляться до правових засад етнополітичної сфери України, звертають увагу на її недосконалість та прогалини. Законодавцям не вдалося узгодити стратегію етнонаціонального розвитку України з інтеграційними процесами, затвердити його Концепцію, повніше адаптувати власне законодавство до вимог Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин, Європейської хартії регіональних та міноритарних мов та інших міжнародно-правових документів. Загальмувався дискурс навколо визначень «національна меншина», «корінні народи» і внесення відповідних змін до Закону України про національні меншини та до Конституції. В «запасі» парламентарів також і Закон «Про національно-культурну автономію» [4]. Науковці, насамперед НАН України, здійснюють постійний моніторинг етнополітичних процесів та пошук способів уникнення конфліктогенних ситуацій на міжетнічному ґрунті, удосконалення правових засад функціонування соціуму з поліетнічним складом населення.

Етнополітологічна наука стверджує, що модель, за якою одні етнічні групи та їх культури стимулюються, а інші обмежуються, не може бути гармонійною та стійкою [5]. Значна частина населення й надалі відчуває себе несправедливо обмеженим у своєму етнокультурному розвитку. Зокрема, 20,7 % українців, тобто кожному п'ятому респонденту опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України в 2008 році, бракує дотичності до власної культури [6]. Патерналізм етнонаціональної політики, штучне стимулювання як українства, так і збереження етнічності національних меншин, закладене в українському правовому полі, не підкріплене матеріальними можливостями, не могло сприяти утвердженню потужних компонентів спільності, культурна політика в Україні все ще залишається фрагментарною, а діяльність культурно-освітніх установ надмірно комерціалізована.

Аналіз законодавчого поля та практичної діяльності державних та громадських інститутів, а також настроїв громадян засвідчує певну віртуальність мультикультуралізму в країні. Це дає підстави прихильникам україноцентризму прагнути моноетнізму, побудови нації-держави, зокрема за польським сценарієм, сподіватися завоювання українською етнічною культурою таких позицій, які зумовлені історично і гарантовані їй Конституцією України, адже 95 % державної території – це ареал розселення української етнічної нації. Такі

настрої викликають чимало питань з боку національних меншин, насамперед, російської. Нагадаємо, що являє собою сучасний етнонаціональний склад українського соціуму. За переписом населення 2001 року в Україні проживали представники близько 130 національностей та народностей. Однак, це не означає, що в Україні існує така кількість етнічних груп, тим паче народів, оскільки більшість етносів репрезентована у нас поодинокими представниками або родинами, які мають власні національні держави. Незважаючи на певні зміни, що відбулися в етнічній структурі населення України у порівнянні з останнім переписом населення СРСР: зростання чисельності українців, кримських татар, румун, азербайджанців, вірмен, грузин, зменшення чисельності росіян, євреїв, білорусів, поляків, чехів, загальне співвідношення етнічних груп та їх конфігурація виявили тенденцію до сталості.

Кількість українців, за даними останнього перепису населення становила 37,5 млн. осіб (77,8 % всього населення), традиційних етнічних меншин: росіян – 8,3 млн. осіб (17,3 %), білорусів – 276 тис. (0,4 %), молдаван – 259 тис. (0,5 %), кримських татар – 248 тис. (0,5 %), болгар – 205 тис. (0,4 %), угорців – 157 тис. (0,3 %), румун – 151 тис. (0,3 %), поляків – 144 тис. (0,3 %), євреїв – 104 тис. (0,2 %), вірмен – 100 тис. (0,2 %), греків – 91 тис. (0,2 %), німців – 33,3 тис. (0,1 %). Інші народи представлені в Україні меншими групами (окрім ромів – 47 тис., азербайджанців – 45 тис. та грузин – 34 тис.) чи поодинокими респондентами.

Рідною мовою називають мову своєї етнічної групи – 85 % жителів країни, серед селян – 96 %, мешканців міст – 80 %. Як бачимо, саме населення міст швидше асимілюється і в якості рідної мови визнає мову інших етносів. Процеси акультурації, властиві радянському періоду історії, призвели до значної русифікації та українізації етнічних меншин. Частка інших етнічних мов, які вказуються в якості рідної для них, становила 2,9 % при питомій вазі представників інших національностей (без українців та росіян) – 4,9 %. Етнокультурна близькість українців із рештою населення країни сприяє становленню української мови як державної. На кінець 2001 року 87,8 % всього населення України вільно володіли українською мовою і цей процес має стабільну тенденцію до зростання.

Якщо розглядати сукупність громадян України як українську політичну націю, то її ядром виступають етнічні українці, а найширшу її етнічну базу складає найбільша група європейських народів – слов'ян, об'єднаних подібними тенденціями – походженням і мовною близькістю в системі індоєвропейських мов. Серед цієї більшості населення України домінують східні слов'яни (етнічні українці, росіяни та білоруси), представлені також західні слов'яни (поляки, чехи, словаки) і південні слов'яни (болгари, серби, хорвати). Загалом слов'яни складають понад 96 % населення держави. На такі дані опираються ідеологи та прихиль-

ники концепту слов'янського чи руського світу, залишаючи поза ідеєю слов'янської єдності відомий цивілізаційний розкол.

Суперечлива спадщина українського етносу, розділеного в певні історичні відтинки між різними країнами, зокрема Російською та Австро-Угорською імперіями, знаходить вияв у різних цивілізаційних вимірах, етнокультурних традиціях, звичаях, рівнях толерантності та культури спілкування з іншими етнічними групами. Збирання українців у межах однієї країни, яке в основному завершилося за часів радянської влади, залишило сліди цивілізаційних відмінностей регіонів, зберегло певну недовіру частини західних українців до східних і, навпаки. Як відомо, за умов відсутності національної державності імперські та тоталітарні режими прагнули розколоти українців як етнонаціональну цілісність за територіальними, конфесійними, мовними, етнографічними ознаками, нерідко вдавалися до переслідування одних українців руками інших або розпалювання громадянських воєн, підігривали українофобію, використовували для цього представників інших етносів. Прикладами штучного поділу українців на східняків і західняків, їх протиставлення, накидання тавра «націоналістів», «мазепинців», «петлюрівців», «бандерівців», «донецьких», «антиукраїнців» сповнена й історія України пострадянських часів. Негативний досвід минулого, спроби його консервування знаходять відображення в намаганнях переписати історію, створити спільну історію, очистити підручники від критики негативних нашарувань імперської та радянської доби.

На часі вироблення нової за підходами та якістю політики щодо українства, творення модерної української культури європейського зразка, гармонізації міжетнічних культурних впливів. У цьому зв'язку завданням політики мультикультуризму є поєднання інтересів розвитку української культури з іноетнічними культурами, зокрема російською, представники якої часто-густо не вважають себе національною меншиною. Політичні сили, які репрезентують російський рух (ЗУБР, Русский блок, Прогресивна соціалістична партія, Комуністична партія, окремі представники Партії регіонів та ін.) надали процесу етнічної мобілізації росіян в Україні політичного та антиукраїнського забарвлення, експлуатуючи гасла щодо другої державної мови, спільної і єдиної історичної пам'яті, загрози примусової українізації, більш тісної співпраці України в рамках СНД. Хоча питання мови на етапі формування конфлікту було політично нейтральним, в процесі передвиборних кампаній воно штучно підігривалося як засіб боротьби за електорат і слугувало чинником збурення частини населення в регіонах. Його політизація призвела до поглиблення протиріч, загострення ситуації на міжрегіональному рівні, стала однією з причин наростання відцентрових і сепаратистських рухів.

Однією із загроз цілісності української культури виступають спроби виокремити і політизувати деякі культурно-етнографічні та діалектні групи

українства в окремі громади з претензією на місце етнографічну самобутність, а відтак на статус етнічної окремішності. Це стосується, насамперед, русинів Закарпаття, лемків, переселених з Підляшшя, створення нових позаетнічних об'єднань – новоросів Півдня України чи кримського народу і т. п. Зокрема, до маніпуляцій навколо визнання права русинів на національно-територіальну автономію долучаються історико-культурні та політичні чинники, його провідники паразитують на природних прагненнях частини закарпатців зберегти місцеві культурно-обрядові традиції та звичаї. Поєднання етнокультурного конфлікту з етнополітичним, штучне насадження русинської ідентичності населенню та підштовхування до визнання себе русинами всупереч українству потребує пильної уваги з боку органів центральної та місцевої влади, активізації українознавчої складової наукового пошуку.

Ситуація на Закарпатті ускладнюється ще й тим, що тут відкривається кордон чотирьох європейських країн, численні діаспори яких мешкають у краї, насамперед, угорська та румунська. Забезпеченість їхніх культурно-освітніх потреб, врахування поліетнічної складової в соціально-економічній політиці гарантуватиме уникнення етнокультурного, а відтак і політичного конфлікту в регіоні. До того ж, у сусідніх країнах є сили, які підтримують русинський політичний рух, а Хорватія, наприклад, визнала русинську мову регіональною, підвівши її під захист Хартії регіональних або міноритарних мов [7].

Не менш складні завдання перед етнополітичним менеджментом пов'язані з регіональною, але й водночас важливою загальнодержавною проблемою відновлення прав і відродження культури кримськотатарського народу. Кримські татари – мало не єдиний народ в Україні, права якого було тотально попрано, і який зіткнувся з усією сукупністю труднощів, що виникли в ході повернення на батьківщину: правових, територіальних, соціальних, психологічних, духовних, мовно-культурних, звичаєвих та ін. Водночас відзначимо, що кримськотатарському народу властива етнічна солідарність, його поступ спрямовує етнічна еліта, добиваючись відновлення групових прав, включаючи й право на розвиток національної культури, збереження духовних святинь, відбудову культурних пам'яток, а це далеко не завжди адекватно сприймається іншими етнічними громадами регіону, в першу чергу росіянами. Лідери кримських татар домагаються законодавчого оформлення особливого правового статусу свого народу. Фахівці-правники з-поміж політичних активістів кримськотатарського національного руху підготували проекти «Концепції державної політики України щодо корінних народів» та Закону «Про статус кримськотатарського народу».

Стосовно кримських татар та деяких інших національно-самобутніх груп населення, щодо яких радянським режимом було вчинено злочини депортації і порушення прав, то їх рівноправ'я з інши-

ми громадянами України має забезпечуватися на засадах відновлення прав депортованих, які повертаються в місія свого проживання на території України і набувають громадянства України. Такий підхід закладено в схваленому свого часу парламентом, але заветованого Президентом України Л. Кучмою Закону «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою».

Для етнокультурної ситуації в автономії властиво й те, що значна частина етнічних груп регіону не володіє рідною мовою, надаючи перевагу в спілкуванні російській мові. Це характерно для багатьох вірмен, німців, євреїв, караїмів, кримчаків, а також для окремих кримських татар і навіть українців. Всупереч тому, що Конституція АРК на законодавчому рівні гарантувала збереження розмаїття культур, які історично склалися на півострові, зобов'язала органи влади створити умови для їх рівноправного розвитку та взаємозбагачення, російська мова продовжує домінувати в усьому спектрі соціальних функцій, в той же час українська та кримськотатарська мови вживаються дома, в сім'ях, у закладах освіти та на офіційних заходах. Зростання чисельності шкіл з українською та кримськотатарською мовами викладання, засобів масової інформації, національно-культурних товариств – все це лише перші паростки оптимізації етнокультурного життя півострова. Гарантії вільного розвитку національних мов покликане закріпити нове мовне законодавство, про яке депутати згадують лише напередодні виборів і забувають під час каденції. Реформування сфери освіти і культури з урахуванням змін в етнічному складі населення півострова, інтеграція депортованих народів, етнокультурне пробудження українців натикається на нерозуміння, а інколи й на прямий спротив місцевих органів влади. Для модератів міжетнічної напруженості на півострові нерідко використовується проблема перебування тут російського Чорноморського флоту, а також міжконфесійні відносини. Спостерігаються симптоми радикалізації релігійно-політичних процесів на Кримському півострові, періодичне загострення мусульmano-православних відносин та відносин між різними групами ісламістів.

Інша група завдань політики мультикультуризму теж має здебільшого регіональний характер і пов'язана з культурними запитами меншин, які мешкають більш-менш компактно в Україні: угорців і румунів Закарпаття та Буковини, поляків Волині, Поділля та Галичини, болгар та гагаузів Одещини, греків Приазов'я тощо. Слід враховувати, що саме АРК та порівняно невеликі прикордонні ареали мають поліетнічний склад населення і відповідну полікультурність. Наявні тут протиріччя навіть за мирного протікання етнокультурних процесів у цих регіонах, якщо їх не знімати, не залагоджувати, можуть перерости у конфлікти. Можливо ці регіони можуть стати творчим полігоном реалізації політики мультикультуралізму. Забезпеченість культурно-освітніх потреб місцевих

етнічних груп, врахування поліетнічної складової в соціально-економічній політиці гарантуватиме уникнення етнокультурного, а відтак і політичного конфлікту в регіоні.

У руслі цієї політики українська влада посилено сприяла і сприяє діяльності національно-культурних товариств національних меншин, духовному пробудженню етнічних груп, відродженню національних традицій, збереженню етнічної ідентичності, активізації зв'язків з історичними батьківщинами, продовжує удосконалювати відповідну правову базу захисту національних меншин. Тепер їх життєдіяльність значною мірою залежить від наполегливості та ініціативності самих громад, від діяльності їх культурно-освітніх та мистецьких закладів, розвитку книговидавничої справи, поширення засобів масової інформації рідною мовою тощо. Водночас держава зреалізувала низку практичних заходів для матеріально-технічного та кадрового забезпечення культурного життя національних меншин. З іншого боку, частина випускників національних шкіл стикаються з об'єктивними труднощами як у подальшому навчанні, так і у виробничій сфері. Іншими словами, розвиток національної освіти не повинен вести до самоізоляції, етнічної і культурної замкнутості, а має ув'язуватися із загальними інтеграційними процесами. Кращим засобом мультикультурного розвитку є запровадження спеціальних предметів з історії та культури представників українських меншин до програм загальноосвітніх шкіл та вишів.

І ще одне болюче питання пов'язане із міграційною політикою. Йдеться про позиціонування новоутворених, неінтегрованих етнічних груп (меншин), вихідців з країн Азії та Африки, які за проектом Концепції державної етнонаціональної політики, підготовленого під егідою Українського незалежного центру політичних досліджень [8], залишаються поза законодавством, яке поширюється на національні меншини. Дотримуючись ідей мультикультуралізму, важко погодитись із таким трактуванням етнополітичного майбутнього України. Підтримка культур нововиниклих меншин повинна бути їм гарантована як громадянам України на загальних підставах рівності перед законом.

Означені проблеми етнополітичного менеджменту мають здебільшого історичне походження, вони були значною мірою закладені ще в імперські та радянські часи, соціально-економічною, демографічною та міграційною політикою тоталітарних режимів, що призвело до деформації етнічної мапи країни, певного роздвоєння культурного простору. Емпіричний матеріал дає підстави говорити про співіснування в сучасній Україні двох культурних макрорегіонів: а) з домінуванням українського культурного чинника (Центр та Захід); б) з консервацією російського (радянського) культурного середовища (Північно-Східний (Слобожанщина), Донбас, Південь України та АР Крим). Такий розподіл підтверджується соціологією, численними

вибірчими компаніями, їх протіканням та результатами. Радянська культурна політика «узаконювала» нерівність культур, адже СРСР реалізовував модель внутрішнього колоніалізму, українська культура за показової підтримки з боку влади розвивалася лише у ключі ідеологічного монізму, соціалістичного реалізму та сприяння утвердженню нової інтернаціональної культури, яка на практиці ставала культурою російською. Для Сходу та Півдня України, де вплив російської культури набув домінування внаслідок цілеспрямованого переселення, міграції, міжнаціональних шлюбів, акультурації, характер російської культури є маргінальним по відношенню до культурного центру – російської культури у Російській Федерації. Етнокультурна політика УРСР не сприяла етнокультурному розвитку представників національних меншин в Україні, оскільки не було можливості вивчати рідну мову, отримувати нею інформацію, чим закладалася конфліктна складова в коло соціально-економічних проблем радянської політичної системи. Регіоналізація України відбувалася за пріоритетом геополітичних та економіко-технологічних показників, а етнічному складу населення, культурним традиціям, конфесійній приналежності відводилась другорядна роль. Сучасні політичні спекуляції на культурній основі консервують стару регіоналізацію країни, поглиблюють її стосовно певної регіональної етнокультурної ментальності, об'єднання на захист української чи російської мови, євроатлантичного чи євразійського політичного вибору, національно-демократичної, консервативної, соціалістичної чи ліберальної ідеології.

Суперечності етнокультурного характеру підсилюються періодичними економічними та політичними кризами, що, поряд з іншими факторами (етнічною структурою населення, історичними традиціями, конфесійною приналежністю тощо), відбиваються на процесах утвердження громадянської ідентичності, формуванні українського національно-державницького патріотизму, спільного культурно-символічного простору, толерантності та міжнаціональної злагоди в українському суспільстві.

Цілком очевидно, що гармонізації міжнаціональних відносин, становленню мультикультуралізму як методу етнонаціональної політики шкодять ідеологічні стереотипи, догматичний характер деяких штампів, зокрема визначення України як поліетнічної і полікультурної країни, багато в чому заполітизований і штучний поділ українського соціуму на російськомовних і україномовних громадян. На думку багатьох фахівців, поняття «російськомовне населення» використовується деякими політиками для конструювання формальної ідентичності, а відтак використання її для підігрівання російського націоналізму в Україні. Те, що 14 % етнічних українців назвали російську мову рідною, що більше 16 % населення держави не вважає рідною мову своєї національності, аж ніяк не заперечує цілісність держави, але засвідчує потужну мо-

вно-інформаційну експансію Росії в інформаційно-культурний і освітній простір України, є результатом тривалої політики акультурації. Небезпека цих явищ полягає у розмиванні мовно-культурної єдності українців, у консервації психології малоросійства, насажденні культурної меншовартості, що може призвести до деформації української ідентичності, поглиблення кризи української етнічності. Ось чому, утверджуючи міжетнічний мир, порозуміння і злагоду, не слід закривати очі на деструктивні процеси і негативні тенденції, які, в разі виходу з-під контролю держави, можуть загрожувати культурно-ментальними розколами, трансформацією України у другу російську державу або її розпадом.

Роки незалежності підтвердили, що Україна ні в якому разі не є штучним уламком колишніх великих держав, який постійно вимагав би творення різних політико-ідеологічних проектів для підтримки своєї цілісності, а знаходиться за своїми історико-етнополітичними засадами в одному ряду з іншими західно-, центральними і східноєвропейськими національними державами, ядром яких є ареали розселення державотворчої нації. Україна, де майже 80% населення становлять етнічні українці, має всі необхідні об'єктивні демографічні, етногеографічні та політичні підстави бути національно цілісною українською державою, яка формує модерну українську культуру.

Домінуючою передумовою і головним гарантом міжнаціональної злагоди та суспільної єдності України є, передусім, цілісність, ментальність і толерантність самої української етнічної нації, яка підтвердила свій державоформуючий характер і здатність вибудувати рівноправні відносини з усіма етнонаціональними групами, які мешкають на території держави. В українців є досвід спільного, тривалого, переважно безконфліктного, проживання на одній території з представниками інших етносів, нам властивий порівняно високий рівень компліментарності. Українська етнопція є системотворчим елементом українського суспільства, вона виконує функції демографічної та етнічної основи цього суспільства, пріоритетного генератора державотворення та основного носія державної мови [9].

На часі законодавче ухвалення Стратегії (Концепції) етнонаціональної політики України, яка роками обговорюється в науково-експертному середовищі і має визначити правові та політичні основи національно-державницького розвитку країни. Зasadничою складовою Концепції повинна стати україноцентрична спрямованість, формування спільних символів, які створюють основу для комунікації між етнічними, регіональними та культурними спільнотами.

Отже, в національній політиці Української держави, в реалізації світоглядно-виховної функції етнополітології важливе місце посідає мультикультуралізм як етнокультурний діалог у вирішенні регіональних проблем, спосіб аналізу і досліджен-

ня сучасних етнонаціональних процесів, засіб формування толерантного ставлення громадян один до одного, незалежно від етнічної, расової чи релі-

гійної належності, сприяння становленню міжнаціональної злагоди в українському суспільстві.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Куропятник А. И. Мультикультурализм: проблемы социальной стабильности полиэтнических обществ. – СПб., 2000. – С. 19.
2. Антонюк О. Етнополітичний чинник державотворчих процесів в Україні // Міжнаціональні відносини і національні меншини. – К., 2004. – С. 232.
3. Таланчук П. Співвідношення інтернаціонального і національного в деяких сферах розвитку народів світу. – К., 2010. – С. 48.
4. Нагорна Л. О. Право і мораль у сфері вітчизняної етнополітики: виклики, ризики, наукові орієнтири // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні. – К., 2009. – С. 444.
5. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 652.
6. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / [за ред. В. М. Гейця]. – К., 2009. – С. 9.
7. Євтух В. Б. Проблеми етнонаціонального розвитку: український і світовий контексти. – К., 2001. – С. 100.
8. Майборода О. М. Проблема політико-правового статусу нововиниклих етнічних груп в Україні // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні. – К., 2009. – С. 461–463.
9. Євтух В. Б., Трощинський В. П. Етнонаціональна структура сучасного українського суспільства: деякі аспекти системного бачення її розвитку // Етнонаціональна структура українського суспільства: [довідник]. – К., 2004. – С. 8–10.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; д.і.н., професор Ю. В. Котляр*

© О. Я. Калакура, 2010

Стаття надійшла до редакції 28.09.2010

ІННОВАЦІЙНІ ЗМІНИ В ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО ПОРЕФОРМЕНОГО СЕЛА НАДДНІПРЯНЩИНИ ЯК ПРОБЛЕМА СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ

У статті обґрунтовано ідею широкого використання системного (синтезуючого) підходу в історичних дослідженнях й на цій основі проаналізовано ставлення селян до інноваційних змін в умовах активізації соціально-економічної модернізації. Автор робить висновок, що інновації, котрі «осідали» в картині світу селян, спиралися на лише частити переосмислену й оновлену традицію.

Ключові слова: системний підхід, селянство, модернізація, інновація.

В статье обосновано идею широкого использования системного (синтезирующего) подхода в исторических исследованиях и на этой основе проанализировано отношение крестьян к инновационным изменениям в условиях активизации социально-экономической модернизации. Автор делает вывод, что инновации, которые «оседали» в картине мира крестьян, опирались на лишь частично переосмысленную и обновленную традицию.

Ключевые слова: системный подход, крестьянство, модернизация, инновация.

The author gives proofs of the idea of wide use of system approach to historical researches and hereon analyses attitude of peasants to innovative changes in context of socio-economic modernisation. The author comes to conclusion that innovations in world view were based upon only partially reconsidered and renovated tradition.

Key words: system approach, peasantry, modernisation, innovation.

Пропонована стаття є нічим іншим як спробою автора ще раз звернутися до осмислення проблеми, що зацікавила його у процесі підготовки дисертаційного дослідження, й сутність котрої врешті-решт була сформульована в поданому до публічного захисту варіанті «соціоментального» осмислення історії селянства. І хоча соціоментальний підхід викликав певне критичне ставлення з боку наукової громадськості, яке виявилось, кажучи лаконічно, у пропозиціях, де треба повернутися до «класичного методу школи Анналів», маємо потребу додатково пояснити доцільність такої візії та, відповідно, підтвердити власне бачення проблеми на прикладі вирішення конкретного пізнавального завдання.

Отож, якщо керуватися, так би мовити, усталеними традиційними підходами до інтелектуальної спадщини французької історіографії ХХ ст., «дочірніх» їй наукових шкіл у Німеччині, Польщі, Великобританії, Італії, Росії, то напрацьовану фахівцями кількох поколінь теоретичну доктрину, насамперед, категоріальний інструментарій «ментальності», варто репрезентувати в річищі таких по-

нять, як розумові настанови, загальні орієнтації, звички свідомості, духовне оснащення, комплекс основних уявлень про світ, манери відчувати й думати, аморфна маса емоцій. А ще ставлення до праці (власності, багатства, бідності), образи соціального цілого, усвідомлення ідентичностей тощо (див. праці Е. Лабрусса, П. Берка, Е. Ле Руа Лядюрі, Р. Мандру, Ж. Дюбі, Ж. Ле Гоффа, А. Гуревича). Добре відоме класичне, хоча й «розпливчате» визначення ментальностей, яке належить Ф. Броделю, а саме «темниці, в які ув'язнений час великої тривалості» [11, с. 54]. Тобто сукупно в доробку представників цієї впливової методологічної парадигми ХХ ст. ідеться про щось таке, що наділене властивостями «сприймати» й «переробляти», але, звертаємо увагу, майже не (чи мало) давати поштовху, а тим більше не визначати тактику та, що особливо важливо, стратегію поведінки членів спільноти, не кажучи вже про перспективи розгортання її історії в цілому. І лише в окремих дослідників, приміром Г. Телленбаха, натрапляємо на «імпульсивну поведінку та реагування» ментальності [14, с. 392]. Проте й тут відчуваємо обмеження

підходу «*фазою імпульсу*», яка не переростає в широке тлумачення похідних суспільних процесів. Принагідно наголосимо й на позиції визначного сучасного польського історика В. Вжозека, який ще на початку 1990-х років пов'язував включення феномену менталітету в історіографічний процес із «*виникненням соціальної історії культури як методу пізнання... минулого взагалі*» [7, с. 72].

«Обмеженість методу» виявилася не такою вже й однобічною. Фахівці знають, що ще фундатори «*нової історичної науки*» – М. Блок і Л. Февр звертали увагу на комплексність процесу історії, визнавали множинність зв'язків у суспільній системі. Щоправда, від середини ХХ ст. нелінійний підхід так і не набув поширення в масовій історіографії. Надто скромно тут поведелися українські служителі Клію, про що, зокрема, ішлося на ІV Міжнародній науковій конференції «*Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХ століття*», що відбулася у Брюховичах (під Львовом) 27-29 вересня 2010 року. А ще в доповіді відомої дослідниці І. Колесник було слушно зазначено, що віднедавна сучасна історіографія остаточно втрачає не лише континуальність (лінійність) підходів, а й свого, сказати б, замовника. На початку ХХІ ст. таким уже виступає не держава, а певні групи еліт.

Відтак потреба в «*більших синтезах*» видається теоретикам історичної науки цілком очевидною. Ця думка органічно кореспондується із загальними сучасними тенденціями універсалізації способів і прийомів вироблення історичних знань. Дослідникам, які покликані долучатися до творення відповідей на проблеми, що пов'язані з розвитком нового інтегрованого світогляду, випадає продукувати принципово якісніші й досконаліші концепти до вирішення таких епістемологічних завдань як «*що є людина*», «*що вона знає*», «*як формується її життєва стратегія*» [10, с. 189]. Ідеться про своєрідну історію другого рівня, а конкретно про той формат соціальної історії, алгоритмами якої визнаємо зокрема й «*ментальний універсам*» спільнот, що маємо намір їх досліджувати. Соціологічний підхід як такий ще більше втрачає свою привабливість і має поступитися антропологічному, що відкриває перспективу з'ясування місця та ролі широких верств населення, якщо треба – то й пересічної людини в історії України, залишаючи обабіч повсякчасно нав'язливу залежність від стереотипів соціологічних схем і політичної кон'юнктури.

У межах пропонованої розвідки проблему інноваційних змін у житті українського пореформеного села Наддніпрянщини в контексті селянської рефлексії доцільно сформулювати у двох основних аспектах. По-перше, у візії вже напрацьованого досвіду та перспектив оптимізації тлумачення історичного процесу дослідниками, зрозуміло, через алгоритми заданих, реально використовуваних ними методологій. Утім, самі по собі «*вибір та боротьба*» методологій, хоча й мають ключове зна-

чення для розвитку історичної науки, у цьому разі привертають нашу увагу меншою мірою. Ризикуючи відразу потрапити під критику колег за таке нехтування теоретичними засадами науки, робимо це цілком свідомо, аби звільнити поле дискусії для ліпшого осмислення задуманого. При цьому враховуємо наступне: якість наукової візії часто-густо залежить не від обраної істориком парадигми за логікою застаріла – сучасна, а від його вміння розкрити потенціал кожної. Історіографія, й через низку обставин українська насамперед, позначається тією вадою, що залучений до її послуг той чи той методологічний інструментарій рідко коли отримував у практиці творення наративів належне й послідовне використання.

Згадаймо, автори історичних текстів, аби підсилювати вагомість пропонованих міркувань, нерідко й дотепер послуговуються заперечливо-критичним, а то й відверто огульним ставленням до альтернативних теоретичних схем і конструктів. Водночас фраза про вірність «*об'єктивному, неупередженому, правдивому*» дослідженню на тлі «*заангажованих, кон'юнктурних*» робіт колег, можна сказати, посіла особливе місце в багатьох-багатьох студіях.

Коротко зупинимося на цій ваді в доробку радянських і пострадянських істориків. У їхніх працях, приміром, донині панує думка, що товарно-грошові (ринкові) відносини з'явилися і «*проростали*» в житті покріпаченого чи навіть розкріпаченого після 1861 р. сільського простолюду ніби автоматично. Ледве бува не за розпорядженням начальства, або вже напевне що без всякої супровідної «*психологічної підготовки*». Логіка мислення колег була і здебільшого залишається приблизно такою: обставини й рішення влади значили якщо не все, то багато, тією чи іншою мірою вони відігравали не просто важливу, а таки вирішальну роль, а ось людина (у цьому разі селянин) була готова жити за різними моделями – «*феодальною*», «*капіталістичною*», «*соціалістичною*», власне – будь-якою, аби лише вона була довершеною та соціально справедливою за попередню. Тобто рішення, як реально відчували поліпшення (чи погіршення) свого становища мешканці села, дослідники залишили ніби за собою. За таких умов читачі чи слухачі (студенти, пересічні люди, які цікавилися доробком професійних істориків) перебувають у ситуації, коли також самі мають додумувати пропонований концепт, щоправда, згідно з попередньо окресленими інтелектуалами закономірностями, тенденціями, явищами, процесами. Одним словом – розумовими поняттями/конструктами на кшталт «*народ*», «*революція*», «*класова боротьба*» і вже в такий спосіб намагатися уявляти реалії повсякденного життя індивіда, колективу, соціальної групи, прошарку, верстви, спільноти в цілому.

Зв'язок між локальним і загальним, змістом і формою, явищем і сутністю сучасний «*традиційний*» історик природно тлумачить спрощено, як, до речі, причини та наслідки, що так і не втратили

свої стійкі й непорушні місця у структурі пізнавального процесу. Це по суті призводить до своєрідного замирання методології, зводить її присутність у конкретних наративах до відомого переліку «джентльменського набору» принципів, способів, методів, при кон'юнктурно обов'язковій декларації відданості такою ж мірою пристосованій «під реалії» домінуючій парадигмі.

Ще один теоретико-методологічний аспект проблеми синтезу зумовлений розумінням того, що універсальний погляд на історичний процес має все ж розвиватися, принагідно вбираючи в себе чи, щонайменше, орієнтуючись на нові набутки гуманітарних і природничих наук. Сиріч сама системність як принцип і водночас методика пізнання дійсності є річчю консервативною, проте й вона повинна зазнавати певної еволюції. А тут перманентного вдосконалення методології не уникнути. Бо, скажімо, одна справа мислити в контексті системи як історичного способу виробництва, і зовсім інша – системи як історичного типу культури.

На сьогодні ситуація складається у такий спосіб, що деякі теоретики історичної науки, надто ті, що вивчають історичні аспекти всіх видів творчої діяльності людини, включаючи умови, форми та результати, починають виразно натякати на потрапляння гуманітарних знань «у ситуацію пост-постмодернізму». При цьому власне постмодернізм пропонують розуміти як сукупність обставин, пов'язану з критикою старої і формуванням нової наукової парадигми. Історична наука вкотре опиняється у становищі «історичної революції», яка за своєю сутністю може бути й вочевидь справді є революцією методологічною. Своєрідний імпульс, що призводить до такої ситуації, надходить із сучасного розуміння світу. У цих умовах чергову порцію заслуг варто визнати за міждисциплінарним синтезом. Деякі фахівці навіть заговорили про реальну можливість формування єдиного поля наукового знання [10, с. 170–171]. Окресливши в такий спосіб доцільність «більш ширших» синтезів, аніж свого часу чудово зробили це представники кількох поколінь школи Анналів, перейдемо до аналізу заявленої проблеми.

Конкретно мету статті визначаємо наміром спертися на власне універсально-системний підхід у поясненні феномену ставлення (рефлексії) українського традиційного селянства Наддніпрянщини до інноваційних змін в умовах помітної активізації процесів соціально-економічної модернізації (друга половина XIX – початок XX ст.). Принагідно зазначимо, що приналежність самого історика до певного типу культури уже сама собою обмежуватиме/коригуватиме поле його пізнання, визначатиме характер і зміст обраної теми й тому наближення до історичної правди передбачає врахування й використання міжкультурного діалогу.

Розпочнемо з констатації, що претендує на роль гіпотези: рільники-домогосподарі, а саме в такому «статусі» доречно увияти той самобу-

тній світ хліборобської цивілізації, який, зазвичай, постає в дослідженнях українських істориків під лаконічним терміном «селянство», керуючись логікою традиційного способу життя, повсякчасно переймалися буденним клопотом, у перипетіях якого вряди-годи знаходилося місце й для інновацій, проте сутність і реакція на них залишалися в межах патріархального світобачення. Формуючи пізнавальний запит у такий спосіб, усвідомлюємо, що якоюсь мірою нав'язуємо об'єкту пізнання (селянам) свою «авторську ментальність» [6, с. 45]. Точніше спосіб мислення, власну оригінальну подобу світу, яку можна помічати навіть у вже самій спробі обрання предмета епістемологічного зацікавлення. Принаймні у тій її частині, де цей образ залежить від імперативу постійного пошуку чогось нового, раніше непізнаного.

Для науковця, «культурне коріння» якого тісно пов'язане з таким сприйняттям дійсності, нав'язування комусь свого – це один із найбільших ризиків професійного ремесла [8, с. 149]. Утім, у цьому разі він не лише «об'єктивно неминучий», а й почасти виправданий. Адже мешканці українського села не тільки, так би мовити, на словах відчували вплив модерних змін у суспільстві. Вони щоразу мали вибирати, щоправда, в межах того буденного, що складало змісти і смисли чільних уявлень та міркувань, позначалося стереотипною архаїкою, лише самими селянами до кінця уявленою та зрозумілою своєю монотонною повторюваністю й надмірною емоційністю. До того ж, підсиленою відчуттям відповідних пріоритетів важливості та значущості.

Дослухатися до «слів правди», виголошених «історичними попутниками» селян – дідами, чиновниками, священиками, чи навіть соціально спорідненими волосними старшинами (сільськими старостами), вони не поспішали. І на свій лад знали чому. Офіційна влада, яка перебувала за ойкуменою їхніх сімей, родин, власних господарок, та тісно дотичного до них довільного спілкування у громаді, сприймалася насторожено, бо існувала за суттєво відмінною внутрішньою (культурною) логікою. Приміром, сільські урядники, а це переважно люди заможніші, впливовіші (зі зв'язками «наверху») чи просто психологічно сильніші, нерідко користувалися з безпорадності своїх порівняно бідніших і слабкіших односельців.

Скажімо, на догоду дорослих селянських синів, коли мова заходила про військову (до 1874 р. – рекрутську) повинність. Траплялося, порушуючи закон, що забороняв забирати на службу єдиного годувальника, «капіталісти» домогосподарі могли змовитися відрядити до царського війська єдиного вдовиного сина, давши змогу в такий спосіб уникнути солдатчини своїм чадам. Для самотньої жінки-матері ця несправедливість «від людей» викликати сльози до кінця її днів. Імовірна настільки зворушливо проймає, що вже аж ніяк не сприятиме душевному порозумінню з тими ж односельцями. Така одинока вдова набагато більше ста-

втитиметься збайдужіло та упереджено до будь-якої новинки. Надто, якщо вона з'явиться й поширюватиметься з ініціативи тих же заможних господарів.

А втім, проблему селянської рефлексії на інноваційні зміни в житті українського пореформеного села Наддніпрянщини не варто сприймати виключно через призму персональних амбіцій і образ. Це майже вроджене відторгнення між індивідом і спільнотою завжди домінувало над тими усталеними способами комунікації, що формально забезпечували єднання селянської спільноти з рештою людності, а також правлячим режимом, державою. Варто враховувати, що сприяючи подоланню тимчасових труднощів, які перманентно виникали в повсякденні родин хліборобів, чиновники заразом на свій лад «виховували» їх (тобто упередженість була взаємною), опріч іншого консервуючи в їхній картині світу традиційне світосприйняття, притаманні саме їм світоглядні цінності та манери соціального поведіння. У свою чергу селянам була добре відома корумпованість усіх посадовців. Бо й самі «грішили» нею, коли справа доходила до вирішення конкретних проблем в адміністративних чи то судових інстанціях. Маючи нагоду спостерігати як у захисті своїх корпоративних інтересів бюрократія діє заодно, а їхня життєва правда нікому, часто навіть односельцям, не потрібна, хліборобові нічого не залишалось як продовжувати свій «монолог серця». Тобто слова, як і раніше, мали поступатися почуттям.

Матеріали польових досліджень наочно це підтверджують. Отак, у селах Полтавщини відомий етнограф Дмитро Яворницький почув від місцевих мешканців приказку *«Казка – брехня, а пісня – правда»* [9, арк. 17]. І, напевне, не випадково, адже чи не всі паремії, що потрапили в поле зору дослідників, підтверджують автентичність такої норми. А ще абсолютна більшість сюжетів була пройнята «лісами», «полями», «луками», «садками», «дубочками», «зозулями», «криниченьками» [2]. Тобто модерні впливи тоді ще майже не позначалися на гармонії сільської людини з природою, що ґрунтувалася на патріархальних засадах.

Про типове ставлення до нових явищ селян, які могли з'являтися в їхньому житті, зокрема й за їхньою волею, свідчать спостереження В. Арнольда. Приміром, наприкінці XIX ст. на Херсонщині селянин середньої заможності й бідняк, при однакості техніки та технології господарювання, щорічно отримували однаковий врожай із десятини і вважали за потрібне витратити на закупівлю сільськогосподарського реманенту один і той самий відсоток загального прибутку. Водночас, заможний селянин надлишок капіталів використовував на придбання знарядь і механізмів ліпшої якості. Та й воли, коні, корови в нього мали *«доладніший вигляд»* [1, с. 102–103]. Проте у зовнішньому вигляді, вбранні самих усіх розрядів селян ця різниця майже не відчувалася. Арнольд уточнює, що *«одягалися краще лише найбагатші»* [1, с. 106]. Не надто різнилося й харчування. Ті, хто «мали

своє», тобто достатньо городини, зовсім мало купували що-небудь до столу, природно більше розраховуючи на працю членів своїх родин, власну господарку. І вже зовсім рідко підкуповували м'ясо й сало, що вважалися розкішшю.

Стійкість до модерних впливів виявлялася повсюдно. Так чи так, але все, що виходило за норми усталених уявлень, людина «від плуга» сприймала насторожено. Перманентно нехтувала ним, уникала нагоди запозичення, бо воно викликало душевний дискомфорт і породжувало стимули до різних соціально-побутових протестів. Інколи конфлікти переростали в більш-менш організовані масові (по кількості чи кількості осіб) виступи. Численні факти підтверджують типовість саме таких реакцій на новації в господарстві, а також в управлінні, судовому підпорядкуванні, освіті. Причому, як правило, не мали принципового значення обставини, пов'язані з загальними тенденціями тогочасного розвитку суспільства, як їх могли уявляти й пояснювати представники інтелігенції чи, скажімо, всесильні в очах сільського простолюдина чиновники. Не буде великим перебільшенням сказати, що селянин, який зберігав вірність традиціям дідів і батьків, покликаний був жити міркуваннями й етичними нормами домодерного укладу. Така людина, приміром, вважала за норму послуговуватися всім своїм, *«окрім кіс, солі та предметів розкоші»* [3, с. 138].

Традиціоналізм як універсальний атрибут соціетальної (тобто притаманній спільноті) психіки українських хліборобів навряд чи можна визнати чимось надто унікальним на тлі досвіду загальноєвропейської історії. Схожу ситуацію на початку «індустріального» XIX ст. застаеть у французькому селі, де ще *«нічого не проникло легко; навіть культура картоплі, яку з успіхом випробували..., аж ніяк не (відразу. – Ю. П.) входила до загального споживання»* [5, с. 208]. Розмірковуючи свого часу про особливості формування ринкових відносин у аграрному секторі економіки Західної Європи протягом XVI–XVIII ст., Ф. Бродель констатував, що основною перепоною в еволюції сільськогосподарського підприємництва в *«дев'яти випадках з десяти»* була не шляхетська надбудова, а те, що селянський світ радо ставив перешкоди інноваціям [5, с. 207].

Як це конкретно відбувалося в житті українських селян, засвідчує такий факт: наприкінці «довгого» XIX ст. малоросійське населення підросійської України віддавало перевагу гужовому та річковому транспорту, ігноруючи залізничний. Траплялися випадки, коли хлібороби Єлизаветградського повіту везли свій товар до пристані, нехтуючи поруч збудованою залізницею [13, с. 9]. Позаяк усе нове обов'язково мало видозмінюватися в наповненій віруваннями та стереотипами свідомості й уже в такий спосіб отримувати пояснення, ставати мотивом до дій, тому й виникали подібні рішення, які стороння людина, що,

скажімо, працювала на тій же залізниці, могла вважати дивними й кумедними.

Історично нові форми й методи праці, які набували поширення в містах, почасти проникали в село, майже не руйнували стереотипів традиційного ставлення «хлопів» до праці. Борис Грінченко наприкінці XIX ст. мав, напевне, достатньо підстав констатувати, що український хлібороб і досі працює так, як працювали його предки, зовсім не свідомий нових способів господарювання, потрібних при виробленій, засміченій землі способів.

Аби переконатися в цьому, варто лише «підслухати» самих мужиків. Ось «голоси», датовані першим радянським десятиліттям. Розмірковуючи про сезонну й щоденну чоловічу роботу, селячани звично говорили про оранку, сівбу, косовицю, лущіння стерні, возіння снопів, візнування. З їхніх розмов важко що-небудь дізнатися про запровадження передових способів обробітку ґрунтів, зразків нової техніки, прагнення розширити ринок збуту вирощеної продукції. Натомість раз по раз лунало, що якщо добрий чоловік, то в поміч жінці свиням їсти виносить, воду внесе в хату, соломку, картоплю з погребка, порастеся біля худоби надворі.

На відміну від селян Західної Європи, які, як зазначалося вище, також уперто трималися своєї парцелярної власності, рільники України сприймали й оцінювали землю радше не як юридичну чи економічну категорію, а як вартість здебільшого моральну. Так, після аграрних реформ 1860-х років вони продовжували вбачати в «годувальниці» посередника між Богом і людьми, через якого передається добро, радість, Господня милість. Сиріч, за логікою цінностей модерну, ще тільки мали пройти переорієнтацію на інноваційні вартості, зрозуміти, сприйняти та оволодіти ринковою системою господарювання. Історична своєрідність цього процесу полягала в тому, що він мав відбуватися в умовах перманентного «великого розчарування». А втім, не такого тотального, щоб у селян виникав сумнів у самому традиційному землеробському порядку. Радше навпаки – сформоване до середини XIX ст. і нікуди не зникле до початку XX ст. світосприйняття визнавало лише одну «правду»: людина (родина) повинна мати стільки землі, скільки в змозі обробити.

Маємо підстави дещо відкоригувати попереднє розуміння проблеми ментально-світоглядної трансформації українського селянства в посткріпосний період. Принагідно нагадаємо, що аж до середини XX ст. воно становитиме більшу половину населення української спільноти. Сам по собі цей факт спонукає ставитися до мешканців села з належною повагою, тим більше, що йдеться про історичний відтинок, коли ця сама «хліборобська маса» набувала статусу, потрапляла в роль об'єкту і водночас суб'єкту багатьох суспільних експериментів, справді й безпосередньо пов'язаних із процесами модернізації. Остання позиція вже давно не є секретом для дослідників, проте, зазвичай, вони приділяють увагу соціально-політичним аспек-

там загальної проблеми, ігноруючи нагоду «заглянути» у внутрішній світ самих мешканців села, а отже, включати його до творення загального дискурсу. Отож, певним чином долучаючись до виправлення ситуації, потреба в чому є більше ніж очевидною, зазначимо: ідея не лише в тому аби розвернути вектор пізнавальної зацікавленості з соціальної історії на ментальну, а й створити новий «синтезуючий продукт», можливо, долучивши до нього якісь «додаткові універсали». Зрештою, історія українського селянства останніх століть має поставати як минувшина такої собі історичної особистості (хоча цей термін і не подобається багатьом професійним служителям Кліо).

Із-поміж проблем епістемологічного характеру, які можуть виникати на цьому шляху, звертаємо увагу на, так би мовити, «вік селянства». Тобто для дослідника ситуація ускладнюється, насамперед, тією обставиною, що він матиме справу з серйозними змінами в самому селянському середовищі. Адже одна річ «селяни П. Куліша» і суттєво інакша – «хлібороби П. Столипіна» чи, тим більше, «радянські колгоспники». І це лише відмінності найзагальнішого порядку. У зв'язку з цим варто наголосити на наступному. Історики, присвятивши аграрній тематиці величезну кількість праць, належно не спромоглися поцінувати таку властивість української селянської спільноти як порівняно стійка культурна цілісність, зрештою, її «українську» культуру як таку. Сам ортодоксальний підхід до селянства як соціальної верстви (класу) стояв цьому на заваді. Перешкоджало насамперед те, що увагу прийнято було зосереджувати на різних «формаційних» аспектах як таких, що, зазвичай, відволікало, спонукало досліджувати «важливе другорядне» – господарку, самоврядування, родину, фольклор, побут, релігійність, міграції, кооперацію, соціальну активність. Про останню, потрібно додати, без належної поваги до соціальної пасивності, яка має посідати не менш вагоме місце в характеристиці хліборобів! У цьому бачимо вади теоретичного підґрунтя історичних праць, де та ж культура присутня, але в суто етнографічному сенсі. Відтак вона – культура – має не тільки розширити діапазон своєї присутності в дослідженнях, а й претендувати на роль незрівнянно більшу. Згаданий концепт культурної цілісності, приміром, покликаний спростити вирішення низки методологічних завдань, він також повинен послугувати наближенню істориків до тлумачення далеко не простих, добре заполітизованих на сьогодні проблем культурної іншості та культурної самотності історичних українців останніх століть.

Беручи вищесказане до уваги, уточнимо: посткріпосна еволюція українського селянства носила спрощений, так би мовити, схематично-копіювальний характер. По суті йдеться про практику локального запозичення простолудом досвіду модерніших для свого часу прошарків населення. Результат, зрозуміло, досягався однобічний, бо хлібороби переймали власне не саму новизну, а її кальку (фор-

му) чи фрагмент, і то не відразу. Більше того, не позбувшись свого традиційного ментального еґо, мали при знайомстві з інновацією щоразу змушені були ніби зраджувати його. Десь на межі усвідомленого відчували моральну незручність, тому часто-густо поспішали відмовлятися чи переінакшувати те інтелектуально чуже й незвичне. Насамперед, радикальне. Позаяк нове селяни сприймали надто персоніфіковано, то чергові «неприємності» звично пов'язували з «хижаками й експлуататорами» – чиновниками, дідичами, тими ж свреями-орендарями.

Загалом же знайомство та, так би мовити, відбір інновацій відбувалися за принципом конкретної доцільності. Усвідомлення, хоча й надто повільне, безпосередньої користі, згаданий локальний прагматизм, такою ж мірою ситуативні обставини відігравали ключову роль. При цьому збережені першооснови патріархального буття продукували своєрідні автоматизми мислення та поведінки. В умовах пожвавлення модерних тенденцій у суспільстві це на свій лад виправдовувало існування дещо парадоксального стану малоросійської душі. Вона нібито ставала сучасною і водночас не переходила в ту нову якість, коли ставала б можливою її подальша самогенерація. Тому щоразу мало додатково з'являтися нове переконливе явище чи, скажімо, екстравагантна і попередньо вже відома подія, покликана підштовхувати до наступного кроку «модернізації». Уважний до побуту хліборобів Олександр Афанасьєв-Чужбинський зазначав, що *«в селянському побуті можна запровадити багато корисних удосконалень, але для цього треба ґрунтовно знати, а головне вміти пояснити селянину користь від тієї чи іншої речі»* [4, с. 37].

Спроба «культурно цілісного» селянина виявити до нетрадиційного явища щось більше, ніж побіжну цікавість, означала б намір засумніватися в притаманних йому та ментально-однорідному йому соціальному оточенню ідеалах життєустрою. Тому чекати якогось самооновлення було марно. Запозичувати, переймати на практиці окремі новинки вдавалося лише шляхом їхньої фрагментарної кооптації. Причому усвідомлена корисність і доцільність аж ніяк не обов'язково повинні були впливати на зростання ваги інноваційного – у світогляді йому, як і раніше, належала маргінальна роль.

Позаяк «капіталізованішими» у період, що його досліджуємо, виявилися українські хлібороби південного регіону, наведемо приклад із їхньої життєвої практики. Безпосереднє опитування близько півсотні малоросів-домогосподарів Херсонського повіту наприкінці XIX ст. засвідчило: незважаючи на суттєві відмінності в рівні заможності дворів, тільки окремі з них торгували молочними продуктами, птицею, яйцями. І, що важливо відзначити, саме питання про збут сільськогосподарських надлишків населення майже завжди зустрічало з показною зневагою, як щось таке, що відноситься до якихось другорядних речей. Спільною, що бодай візуально ототожнювала традиційне з інновацій-

ним, була норма, розуміння якої знаходимо у словах «якщо немає спорів з сусідами».

З огляду на сказане, констатуємо: історики досить багато уваги приділяли окремим аспектам селянської «відсталості», «затурканості», «тупості». На наш погляд, такий надмірно суб'єктивний підхід культурно інакших дослідників не лише не етичний, він явно упереджений і перешкоджає творенню оптимальної наукової візії. «Провина» хліборобів полягала лише в тому, що вони і в посткріпосну добу з її епохальними змінами трималися усталених віковичних порядків, набагато більше за решту населення Наддніпрянської України зберігали культурну цілісність. Як «віддані носії» такої традиції залишалися надто мало спроможними самотужки по-модерному реагувати на інноваційні події, явища, процеси. Їхній, сказати б, інтелектуальний приріст відбувався без нарощування інноваційно-практичних знань, частіше всього в межах рецептивного пізнання і самодостатнього естетичного милування. У цих обставинах такі титани душі, думки й слова, як Т. Шевченко змушені були творити самі *«за мільйони незрячих»* [12, с. 51].

Отже, приклад осмислення інноваційних змін у житті українського пореформеного села Наддніпрянщини, сформульованих як проблема селянської рефлексії, засвідчує односторонність та невиправдану схематичність пропонованих раніше підходів до пояснення процесів пореформеної трансформації. Напрацьовані в пострадянській історіографії методи також не надто прояснили ситуацію. Вихід вбачаємо в «нарощуванні можливостей» міждисциплінарного підходу, синтезу гуманітарних і природничих знань, що почасти вже намітився у студіях сучасних дослідників. При цьому ключовою категорією визнаємо культурну цілісність (похідну від неї культурну іншність), позаяк вона(и) дає(ють) можливість унікати притаманних українській та зарубіжній історіографії недоліків. Справа, як бачимо, нерідко завершується навіть вульгарно-зверхнім ставленням до тих людей минулого, яких треба попервах навчитися розуміти. У зв'язку з цим розвиток синтезуючої (більш універсальної) історії містить у собі практичну користь, оскільки вона дає змогу створювати моделі колишніх, наявних і потенційних маніпуляцій сферою селянознавчих студій.

У такому контексті притаманні українським хліборобам пореформеної доби світоглядні настанови та орієнтири, соціальні інстинкти не виправдано протиставляти, а тим більше недооцінювати на тлі «радикально-інноваційного» прийдешнього. Новації, що приживалися в їхній(х) картині(ах) світу та відповідних суспільних практиках, спиралися на лише почасти переосмислену й доповнену оновленим змістом традицію. Зрештою, маємо підстави вести мову про ту форму еволюції, коли витончений століттями етнокультурний мікросвіт вбирав і перемелював чи не всі соціальні мікрокаталізми, зберігаючи при цьому свою історично сформовану сутність. Хронологічне «розгортання»

спільноти мало конвенціональний характер. Потреба забезпечувати селян, схильних повсякчасно призвичаювати нове під старе, інноваційними соціальними та політико-правовими нормами життєдіяльності ставала дедалі очевиднішою. Але чин-

ники, інтелектуали в широкому розумінні цього слова, спроможні виконувати таку історичну місію, виявилися занадто слабкими, що й не дало змоги втілити проект модернізації села за, можна сказати, класичним європейським сценарієм.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Арнольд В. Опыт изучения крестьянских расходов по данным 50 описаний крестьянских хозяйств Херсонского уезда / В. Арнольд. – Херсон : Изд. ХГЗ, 1899. – 130 с.
2. Архів Російського географічного товариства у м. Санкт-Петербурзі, ф. 8, оп. 1, спр. 11. – 174 арк.
3. Афанасьев-Чужбинский А. Быт малорусского крестьянина (Преимущественно в Полтавской губернии) / А. Афанасьев-Чужбинский // Этнографический сборник. – Вып. 3. – 1858. – С. 129–156.
4. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию / А. Афанасьев-Чужбинский. – Ч. 1. Очерки Днепра. – Санкт-Петербург : Тип. Морского министерства, 1861. – С. 29–33.
5. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV – XVIII ст.: у 3 т. – Т. 2. Ігри обміну / Ф. Бродель ; пер. з фр. Г. Філіпчук. – К. : Основи, 1997. – 585 с.
6. Вжозек В. Ментальность: макрокосм в микрокосме? / В. Вжозек // Споры о главном: Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов». – Москва : Наука, 1993. – С. 44–45.
7. Вжозек В. Историография как игра метафор: судьбы «Новой исторической науки» / В. Вжозек // Одиссей. Человек в истории. Культурно-антропологическая история сегодня. – Москва : Наука, 1991. – С. 60–74.
8. Вжозек В. Человек в социальной системе Фернана Броделя / В. Вжозек // Споры о главном... – С. 149–156.
9. Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського у м. Києві, ф. 8, оп. к. 2, спр. 14. – 181 арк.
10. Высокова В. В., Сосновский М. А. Универсальная история в современной историографии / В. В. Высокова, М. А. Сосновский // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – Москва : Изд-во ЛКИ, 2007. – Вып. 18. – 400 с.
11. Див.: Гуревич А. Я. Исторический синтез и Школа «Анналов» / А. Я. Гуревич [РАН. Ин-т всеобщей истории]. – Москва : Индрик, 1993. – 327 с.
12. Маланюк Є. Шлях до Шевченка / Є. Маланюк // Український тиждень. – 2010. – № 10. – С. 50–51.
13. Результаты исследования экономического значения грунтовых дорог // Сборник Херсонского земства. – 1897. – № 4. – С. 1–58.
14. Tellenbach G. Mentalität // Ideologie und Herrschaft im Mittelalter / G. Tellenbach; Hrsg. von Kerner M. – Darmstadt, 1982.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; д.і.н., професор Ю. В. Котляр.*

© Ю. П. Присяжнюк, 2010

Стаття надійшла до редакції 07.10.2010

ПЕРШЕ ПОКОЛІННЯ ПОТОЦЬКИХ: ПОГЛЯД КРІЗЬ ПРИЗМУ СТОЛІТЬ

Людина є елементом будь-якої форми соціальності, від найпростіших спільнот до сучасних цивілізаційних та політичних суперсистем. Тому погляд на історичні процеси, на суспільство не відокремлений від вивчення окремих особистостей і династій. У цій статті мова йде про рід Потоцьких, його внесок в історію та культуру України.

Ключові слова: рід, Потоцькі, магнат, маєток, герб, граф.

Человек является элементом любой формы социальности, от простейших общностей до современных цивилизационных и политических суперсистем. Поэтому взгляд на исторические процессы, на общество не отделен от изучения отдельных личностей и династий. В этой статье речь идет о роде Потоцких, его вкладе в историю и культуру Украины.

Ключевые слова: род, Потоцкие, магнат, имение, герб, граф.

A man is an element of any form of sociality from the earliest community to the modern civil and political super system. That is why this view to the historical processes, society is inseparable from studying of some persons and families. The article deals with the Pototsky's family and its contribution into the Ukrainian history and culture.

Key words: family, Pototski, magnate, estate, crest, graph.

Історичні дослідження – це не лише великі фундаментальні праці з важливих історичних тем, а й вивчення історичного минулого окремих родин, окремих постатей, про що яскраво свідчать біографії фамільного клану Потоцьких.

Магнатський рід Потоцьких (герб Пилява), один із наймогутніших у Польщі, котрий, незважаючи на всілякі потрясіння, зумів зберегти свою високу позицію, походить із Потока, розташованого в Єнджейовському повіті парафії Кшченцице [1, с. 21].

Давній польський аристократичний рід Потоцьких має цікаву історію, оповиту ореолом таємничості. Перші документально підтверджені відомості про цей рід зустрічаємо у XIII ст. Кожний відомий польський рід мав власний герб – символічний спадковий знак, фігури і предмети, на якому мають особливе значення, виражають певну історичну традицію й укладені відповідно до законів геральдики [2, с. 30]. У Речі Посполитій існувало шість різних родів, які носили прізвище Потоцькі: герба Пилява [3], герба Любич [4], герба Остоя [5], герба Сренява [6], герба Шеліга [7], герба Яніна [8; 9; 10, с. 224] (див. рис. 1).

Найвідоміші з них – Потоцькі герба Пилява. Герб Пилява являє собою два білих хреста в блакитному полі, третій хрест зображений наполовину [11]. Синій колір символізує славу, честь, відданість, а білий – мудрість, невинність, чистоту.

За джерелами, герб Пилява був дарований польським королем Владиславом Кучерявим ли-

цареві Зарославу, предку Потоцьких, за подвиги проти «прусаків», переважно біля міста Пиляве [12]. Дослідник уманського сліду Потоцьких І. Кривошея наводить дещо іншу версію: «Польський король Казимеж Справедливий (1177-1194 рр.) клейнодом «Пилява» гербував Януша, одного з предків Суліслава, за мужність та героїзм у боях під Пилявою проти прусів. У запеклій битві Януш урятував краківського єпископа. В 1400 р., коли польським королем був Владислав II Ягайло, була проведена остаточна нобілітація (визнання за родом шляхетських прав) Потоцьких на шляхетство і закріплено за ними герб «Пилява». Герб Потоцьких представлений у геральдиці багатьох населених пунктів. Окрім герба, кожен знаний шляхетський рід мав власний девіз, який доповнював клейнод» [13]. Девізом Потоцьких слугував вислів – «*Scutum opponeret scutis*» («Щит протиставляй щитам») [14].

Дискусійним є питання про графський титул Потоцьких тульчинської лінії [15, с. 16–20]. Це питання в історичній науці є найбільш суперечливим. Так, польський дослідник XIX ст. Т. Жихлінський стверджує, що представники тульчинської лінії мали право титулуватися графами Римської імперії, оскільки це було узаконено австрійською імператрицею Марією Терезою в 1780 р. та підтверджено російськими законами в 1840 р. [1, с. 21].

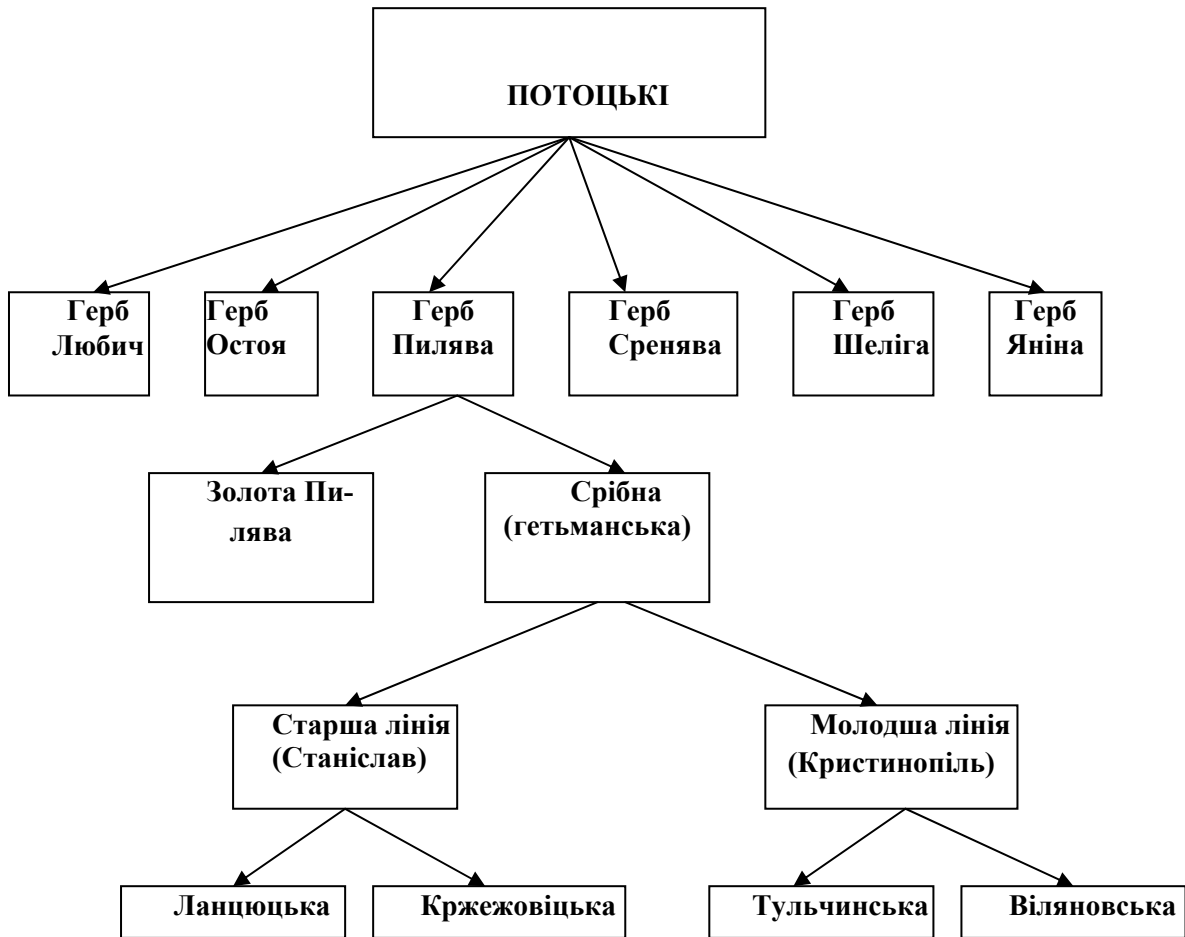

Рис. 1. Структура роду Потоцьких

Відомий польський історик Єжи Лоек намагається переконати, що родина Потоцьких не мала жодного права титулуватися графами, оскільки в Речі Посполитій практика надання такого титулу була відсутня, а тому Потоцькі могли отримати його тільки за кордоном або ж узурпувати. Лоек зауважує, що Потоцькі з Тульчина такого права не мали взагалі, тому що першим представником роду, якому був наданий графський титул у Росії лише в 1903 р. був правнук Станіслава Щенсного – Константин Юзеф (1846-1909 рр.) [16, с. 30–31].

Логічно постає питання: чому в усіх офіційних російських документах кінця XVIII – XIX ст. зафіксоване словосполучення «графи Потоцькі»? Адже відомо, що в Російській імперії до незаконного присвоєння титулів ставилися негативно. Інше джерело повідомляє, що в Російській імперії в 1821 р. Потоцькі були інкорпоровані та нобілітовані як графи польські. Також за Потоцькими були визначені права на графський титул, наданий королевіччю галицьким Францем I [17, с. 175; 18, с.3].

І. Кривошея зазначає, що під час ревізії дворянських справ, яка проходила впродовж майже 25 років після польського повстання 1830-1831 рр., графи Потоцькі також змушені були доводити свою належність до дворянського стану. Так, у серпні 1844 р. Центральна ревізійна комісія, створена 1840 р. з ініціативи Д. Г. Бібікова, розглядала справу

графів Потоцьких, які були зареєстровані за Брацлавським повітом Подільської губернії. Серед поданих документів, зокрема, було визначення Подільського дворянського депутатського зібрання від 20 грудня 1832 р. про те, що Станіслав Фелікс Карл Роніов Володимир Теодіуш, Володимир та Ярослав (Жерослав), Олександр і Мечислав Станіславови визнані у дворянстві як графи. Це визначення спиралося на випіску визначення Київського дворянського депутатського зібрання 1803 р., в якій йшлося, що на основі посімейних списків та інших актів графи Потоцькі є власниками нерухомих маєтків із селянами (до 80 тис. душ) у різних повітах Київської та Подільської губерній. За указом від 19 жовтня 1831 р. вони були долучені до першого розряду дворян. Центральна ревізійна комісія зазначала, що всі документи, в тому числі й листування в питанні справи Потоцьких, надіслані до Департаменту Герольдії [19, арк.19 зв.-22; 18, с. 3].

Родина Потоцьких набула політичної могутності в середині XVI ст. Представники роду володіли значними територіями, замками, маєтками в Польщі, Білорусії, Україні, насамперед, у Подільському, Брацлавському, Белзькому, Руському і Краківському воєводствах, обіймали важливі державні посади в Речі Посполитій, а згодом – у Росії й Австрії.

Розрізняють герби срібної та золотої Пиляви. Потоцькі Тульчинської (гетьманської) лінії належали до герба срібної Пиляви. Різниця в гербах полягала в кольорі фігури, відповідно, золотої та срібної [9].

Засновником гетьманської гілки був визначний військовий і політичний діяч Станіслав Потоцький Ревера (1579-1667 рр.), великий гетьман коронний, воєвода київський, краківський тощо, діяльність якого помітно відобразилася в історії Польщі й України, особливо середини XVII ст. Одружившись із дочкою брацлавського старости, генерала подільських земель Валентина Олександра Калиновського і Гелени Струс, Софією, граф Станіслав одержав у посаг за нею маєтки в Брацлавському, Волинському, Подільському й Київському воєводствах.

На нашу думку, поділ маєтностей між синами графа Станіслава поклав початок двом лініям гетьманської гілки: першої – Андрія і другої – Фелікса Казимежа. Шлюб сина графа Фелікса – Юзефа – із Теофілою Терезою із Цетнерів, панною на Тульчині, остаточно закріпив подільські маєтки за Потоцькими, започаткувавши тульчинське відгалуження другої лінії.

Перейдемо до більш детального вивчення життєписів визначних представників досліджуваного першого покоління роду Потоцьких.

У «Малопольському кодексі» вже від XIII ст. неодноразово знаходимо згадки про Потоцьких із Потока. Зокрема, Суліслав, син Бартоломея, продав частину Потока монастирю, а Болеслав Стилдавий 1236 р. засвідчує, що сини Суліслава Клемент, Фулко, Сезім і Томко передають свої права на село на користь монастиря. У 1250 р. Бах із Потока віддав свою частину Потока тому ж монастирю. Його синами були: Бертольд, Вавжинек і Петро; їхня подальша діяльність не відома [1, s. 21].

Лише наприкінці XIV і на початку XV ст. з'являються Якуб із Потока (I пок.) і його дружина Хелена, і саме їх належить вважати фундаторами знатного фамільного клану Потоцьких (Pilawitów Potockich), а ім'я праотця Якуба відтоді постійно згадується в пам'яті нащадків дому Потоцьких. Його син Анджей, про якого згадується в судових джерелах 1430 р., залишив цей світ бездітним; але рід продовжив брат Бернад (II пок.), про якого Бонецький [20] не згадує [21, s.155]. Однак про нього пише Несецький, зазначаючи, що це була «людина, яка вирізнялася благочестям і багатством розуму» [22, s. 429]. Зі слів того ж самого автора, після Бернарда лишилося троє його синів: Бернад, Мацей і Станіслав [22, s. 429]. За іншими джерелами, Бернад мав ще двох синів – Єжи та Миколая. Після Єжи (III пок.) був син Бернад (IV пок.), королівський ротмістр 1512 р., «славний вояка» з-під Вишньовця, який одружився з Анною Костелецькою з Кутни, дочкою ленчицького воєводи, вдовою після смерті Пшедбожа Конечпеського, від котрої мав дочку Урсулу (V пок.), дружину Вацлава Остроруга, сина Яна, познанського каштеляна і генерала. Бернарда поховали в Бучачі [1, s. 21–22].

Дружиною Миколая Потоцького (III пок.) була Анна Кмічанка, з якою мав дочку Регіну, що була одружена з Адамом Дуніним герба Лебідь, а також чотирьох синів, які були бездітними (IV пок.): Яна, одруженого з Маріанною Островською, герба Гриф, Миколая, одруженого з Барбарою Гронською герба Лада, Зигмунда і Петра.

Після Мацея і Станіслава дім Потоцьких розпадається на дві окремі гілки, які Жихлінський називає магнатською і великопольською [1, s. 22]. Останній з братів, синів Бернарда, також Бернад, а в чернечному ордені – Саніслав, у 1550 р. був 24-м єнджейовським абатом. І «хвалить його всі, що був він прибічником шани Божої, зразком благочестя і прикрасою Вітчизни» [22, s. 429].

Мацей (III пок.) з так званої магнатської гілки, краківський хорунжий, у 1505 р. здобув від князя Міхала Глинського село Пшитулянку в Гоньондзім повіті. Одружений з Псарською, сестрою дружини свого брата Саніслава, залишив із нею трьох синів та дочку Софію, яка була одружена з Яном Вишенським герба Тшивдар. Син Миколай був вітебським королівським ротмістром у 1531 р. і жив, не маючи дітей, із дружиною Софією; Ян у 1543 р. був галицьким підчашім; далі цю гілку продовжує Якуб (IV пок.), який від помічника судді дійшов до галицького підкоморія; помер у 1551 р., похований у Бучачі [1, s. 22].

Якуб Потоцький (герб Пилява) – ротмістр, галицький підкоморій – походив із неможливої сім'ї, родинним гніздом якої був Поток у Краківському воєводстві [23].

На зламі XV і XVI ст. в частині того села, що звалася Дольним Потоком, мали свої наділи настільки численні Потоцькі, що мусили використовувати прізвиська (Cornus, Gawin, Grad, Pantir), оскільки для їх ідентифікації імен було недостатньо. Часом Якуба Потоцького визначали іменем Майковича або Мацковича; це свідчить, що він був сином Мацея [22, s. 430].

Безсумнівно є те, що Потоцький мав рідного брата Яна і що його двоюрідним братом був також Ян, званий Градем, спадкоємець найбільшої частки в Потоку. Коли і за яких обставин Якуб Потоцький переїхав на територію Галичини, не відомо. В 1527 р., як спадкоємець Потока, Пукова і Соколова, Потоцький з'явився в Кракові та поступився часткою, що належала його дружині Катажині, а також її сестрам Анні та Ядвізі Ємельницьким [24, s.17].

У 1530 р. Потоцький віддав в оренду свою частину в Потоку двоюрідному братові, а в 1533 р. він її перепродав йому за 300 злотих; тоді ж склав із себе обов'язки відмовитися від наділу в Потоку на користь свого рідного брата Яна (від 1542 р. він був галицьким підчашім), а також на користь іншого двоюрідного брата Града. Того самого року Потоцький на пьотрковському сеймі (6 лютого) дістав від короля «in feudum» село Войніш на галицькій землі. Можливо, на цьому сеймі він був як депутат Руського воєводства і, користуючись пе-

ребуванням у центральній Польщі, вирішив урегулювати свої майнові справи. З того часу обриваються будь-які зв'язки Потоцького з краківською землею. На сліди родинних контактів натрапляємо лише наприкінці XVI ст., коли син Яна Града – Войцех називав опікуном своїх дітей двоюрідного брата Станіслава, сина Якуба, а також двоюрідних братів Яна й Анджея [24, s. 18].

20 квітня 1535 р. Потоцький обіймав посаду помічника галицького земського судді. Відтоді він пов'язував свої судейські обов'язки з військовою службою в постійній регулярній обороні, де служив протягом декількох років. У 1531 р. він був у корогві Вавжинця Будзовського і 22 липня брав участь у битві з молдавським воєводою Петром Рарешем під Обертином. У 1536 р. Потоцький був ротмістром 50-кінної роти в скороченому призові подільського війська, 1537 р. на парад у Грудку Ягеллонським він прибув із ротою, що налічувала 120 коней. Його рота зазнала великих утрат у битві 1 лютого 1638 р. над Серетом із Петром Рарешем. Улітку того ж року Потоцький став на чолі нового призову – роти з Малопольщі (200 коней) у зв'язку з приготуванням до війни з Молдавією й, імовірно, був із нею в серпні під Хотиним.

З 25 квітня 1539 р. Потоцький був ротмістром кінноти (100 коней) Руського воєводства. 18 квітня 1543 р. Потоцький став галицьким підкоморієм. Його призначення було здійснене під час краківського сейму; ймовірно під час наступних сеймів (1544, 1545 і 1547 рр.) він одержував інші різноманітні призначення. На нашу думку, є цілком логічним, що на них він був представлений як депутат від галицької землі. Вірогідним є його депутатство на краківському сеймі в 1545 р.; тоді ж король підтвердив призначення Потоцького на посаду підкоморія [25, s. 167–168].

Протягом цих років Потоцький перетворився зі скромного Мацковіча, спадкоємця частки в Потоку, на власника багатьох волостей. Отже, після смерті першої дружини (приблизно 1544 р.) він міг жадати руки сенаторської доньки. Шлюб із Друзьяною з Бучача, дочкою кам'янецького каштеляна Миколая Язловецького-Монастерського, остаточно переконав Потоцького в потребі служити суспільству.

Його володіння на галицькій землі склалися із сіл Соколів і Пуків, Костельники і Загайполя, крім того, він утримував королівські села Ольховець, Яблунів, Тушковець. На Поділлі мав Бабчинці або Кшиків, Ковачі, Суходілі, Кшево і Беднари. 5 квітня 1547 р. він отримав привілей на розташування там міста Сидорова [24, s. 18].

У шлюбі з Катажиною Ємельницькою (померла приблизно в 1544 р.) Якуб Потоцький мав синів: Миколая, Яна (помер молодим) і Анджея, а також доньок: Люцію, дружину Миколая Шчуцького, Анну, дружину Миколая Коричинського, Ельжбету, що в першому шлюбі була за Яном Сметанка, подільським хорунжим, у другому – за Якубом Калиновським, Катажину, дружину Миколая Венжика. Від шлюбу з Друзьяною Язловецькою (померла після 1570 р.) він мав сина Станіслава (по-

мер у 1599 р.), ротмістра війська коронного [26, табл. 140]. Якуб Потоцький помер у 1551 р., похований у парафіяльному костелі в Бучачі [1, s. 22].

Миколай Потоцький (герб Пилява) (помер 1572 р.) – ротмістр хмельницький, пізніше кам'янецький староста [27, арк. 1].

Дату його народження вписують у рамки між 1517 та 1520 рр. [28].

М. Потоцький – син галицького підкоморія Якуба і його першої дружини Катажини з родини Ємельницьких, старший брат Анджея, кам'янецького хорунжого [26, табл. 140].

Уже в 1528 р. Потоцький служив у корогві Вавжинця Будзовського, а влітку 1531 р. брав участь у битві з молдаванами, розв'язаний гетьманом Яном Тарновським під Обертином [29].

У 1543 р. М. Потоцький стає придворним Сигізмунда Августа. Придворний загін Потоцького у 1543 р. налічував 3 коні, в 1545 р. – від 3 до 5, в 1546 р. – 4 коней. Наприкінці червня 1545 р. Потоцький був висланий до Седньогроду, до королеви Ізабелли Ягеллонки. Від молодого короля він віз для неї коней, тканини, коштовності та інші цінні подарунки, до Вільна він повернувся в травні 1546 р. У 1549 р. Потоцький знову був призваний до регулярної оборони і як ротмістр керував 60-кінною гусарською корогвою, представленою в Мендзибожі 12 листопада. Судячи з місцевостей, перерахованих у реєстрі відшкодувань за страти, корогва Потоцького здійснила сутички з татарами під Мендзибожем, Кшиковим, Взямцями, і передусім під Зінковим, де втратила 23 коні. Загалом утрати були дуже великими, сягаючи половини складу корогви. Корогва Потоцького знову була продемонстрована 7 листопада 1550 р. в Грудку. Восени 1552 р. Потоцький отримав циркулярний лист на призов 80-кінної корогви, з якою взяв участь у захисті зруйнованого татарами Брацлав'я [30, s. 103].

Закінчивши військову службу у квітні 1553 р., Потоцький уже не брав участі в новому призові, але вирушив до Кракова на шлюб Сигізмунда Августа.

Під часу урочистостей з нагоди весілля М. Потоцький брав участь у турнірі, організованому в замку. Після розтрошення списів у сутичці з придворним, пізніше – ротмістром, Станіславом Менжиком, Потоцький, озброєний щитом і мечем, взяв участь у груповому турнірі. У Кракові король надав йому високу посаду управителя кам'янецького замку. З Кракова він виїхав із місією на подільський кордон. Імовірно, 1554 р. він одержав циркулярний лист на 100-кінну корогву, оскільки того ж року йому і його товаришам було сплачено грошове забезпечення.

У липні 1555 р. Потоцького призвали на службу до пруського князя Альбрехта. У квітні 1558 р. він повернувся до країни й у Львові одержав першу часткову сплату грошового забезпечення на 150-кінну корогву, з якою вишикувався на параді 16 травня під Теревовлею. У ній переважали гусари, озброєні переважно списами. Пізньою весною

1558 р. Потоцький на чолі своєї корогви вів боротьбу з кримськими ватагами, які під керівництвом сина хана Девлет-Гірея вчинили напад на Поділля (на Бар, Хмільник та ін.) [31, с. 542]. Пізніше – весною та влітку 1559 р. – Потоцький вів боротьбу із загонами турецьких беїв, у якій його корогва втратила лише 5 коней, що свідчить про військове містецтво Потоцького.

Після початку литовсько-московської війни в 1560 р. Сигізмунд Август, у рамках королівської допомоги для Литви, зосередив біля Інфлянт (польська назва Лівонії – Т. Ч.) значну групу регулярної оборони. Вони перебували в контингенті гетьмана Флоріана Зебжидовського, який із 1561 р. підтримував великого литовського гетьмана Миколая Радзівіла «Рудого» у війні з Москвою. Серед них був і Потоцький із 150-кінною корогвою. Від осені 1561 р. до весни 1562 р. кількість його гусарської корогви, що діяла в Литві та в Інфлянтах, зросла до 160 коней. У травні та липні 1562 р. в таборі під Полоцьком він мав у розпорядженні 164 солдати. 19 серпня того ж року під командою Станіслава Лешньовольського він брав участь у переможній оборонній битві з переважаючими московськими силами під Невлем [32, с. 103].

Після ухвали пюторковського сейму стосовно регулярної найманної армії й татарських наїздів в Україну було відновлено призов на Русі та Подолі. Туди в грудні 1563 р. з литовського фронту прибув Потоцький і продемонстрував свою 200-кінну корогву, з якою прослужив лише два квартали, до початку червня 1564 р. Новий циркулярний лист на призов 200-кінної корогви Потоцький одержав 1565 р., продемонструвавши її 24 листопада у своєму маєтку в Яблуневі під Тереховою; на перший квартал він одержав аванс у розмірі 1 600 злотих із сум, накопичених із доходів соляних руських копалень. Корогва Потоцького була на службі до червня 1566 р., причому від березня цього ж року нараховувала тільки 174 коні [25, с. 168].

Є підстави вважати, що ця корогва брала участь у боротьбі з кримськими татарами, які навесні 1556 р. тричі атакували польсько-литовські землі. Після закінчення служби Потоцький виїхав до Любліна, де 25 червня з рук руського стольника Миколая Кошлі одержав платню за службу в 1564 р. у розмірі 200 злотих. Відомо, що за попередню службу йому було сплачено ще 746 злотих. На початку 1569 р. Потоцький одержав Хмельницьке староство. У березні того ж року, вже як хмельницький староста, він виїхав до короля до Любліна, щоб доповісти йому про загрозу з боку татар на Поділлі [31, с. 542].

У середині 1569 р. в результаті ряду ухвал люблінського сейму загони регулярної найманної армії на Поділлі були значно збільшені. Поріднившись із гетьманом Єжи Язловецьким, Потоцький отримав звання польного королівського стражника. На генеральному параді під Тереховою 12 вересня 1569 р. він представив уже 300-кінну корогву кінноти, якої в такій кількості раніше не існувало на

південно-східних теренах від 1539 р. З нею він ніс службу до лютого 1571 р., а згодом – уже із 150-кінною дружиною – до лютого 1572 р. [30, с. 104].

У 1571 р. Потоцький став кам'янецьким старостою (з того часу в історичній літературі зображений як подільський генерал); хмельницьке староство він відступив синові гетьмана Язловецького Михайлові, також ротмістрові регулярної оборони.

Потоцький належав до групи професійних ротмістрів, які, здобувши бойовий досвід під Обертиним і передаючи своє вміння наступному поколінню, зберегли спадковість військової майстерності. З-під його знамен походили такі ротмістри, як Миколай Гославський, Томаш Крушельницький, Миколай Коморовський і Мартин Гнівош. Під його керівництвом військовий хліб відпрацьовували родичі й ті, що породичалися з ним, у тому числі брат Анджей і три шурина: Станіслав Чермінський (брат дружини), в майбутньому – ротмістр, Мачей Добромільський і Ян Сметанка. Військове ремесло було також джерелом доходів Потоцького, який вісімнадцять років військової служби ділив із поліпшенням родинного благополуччя [30, с. 104].

Потоцький був пов'язаний з реформаторським рухом; Анджей Венгерський переповідав, що він «вибудував для євангелістів у Кам'яниці церкву» [33].

Він успішно примножував родові багатства, фундамент яких заклав його батько. Як платню за службу та гарантію за витрати на утримання корогви брав у заставну оренду королівщини, деякі з них перейшли з часом у спадкову власність родини. Так, у серпні 1550 р. довічно отримав Просятків Кам'янецького повіту, 2 грудня того ж року Сигізмунд Август записав йому 800 злотих на Яблоніві, Вільхівці й Тишківцях на Галицькій землі, які батько Потоцького тримав у довічній власності; одночасно король гарантував, що після смерті батька все надане довічно і забезпечене на тих селах перейде його синам із правом успадкування. 14 серпня 1552 р. король надав Потоцькому всі три вищеназвані села «iure feudi» («ленним правом»). 7 квітня 1553 р. Потоцький отримав привілей на перетворення Яблунева на місто, у квітні наступного року – дозвіл на викуп королівського села Крогулець у Подільському воєводстві. У 1556 р. разом із сином Яном викупив королівщину Борбучинці в тому ж воєводстві, а на початку 1557 р. король дозволив йому викупити Чартовець на Галицькій землі. У червні 1564 р. король був винен Потоцькому платню за службу в Литві в розмірі 11 628 злотих, із яких виплатив лише 1 700. За решту суми Миколай 1565 р. отримав у довічне володіння виділені з Тереховельського староства місто Борек із селами Канів, Диків, Красівка і Самоклесківці. Хмельницьке староство (місто Хмільник та вісім сіл) приносило Миколаю Потоцькому 1 788 злотих річного прибутку, Кам'янецьке (Кам'янець-Подільський і дванадцять сіл) – значно більше, зокрема 1574 р. – 3 948 злотих. У Кам'яниці

в М. Сенявського набув двір на вулиці Татарській. Крім того, неподалік від Кам'янця тримав ще королівщину Михалків та, ймовірно, Сопохів (дозвіл на викуп 1569 р.). Унаслідок поділу батьківського спадку (1556 р.) отримав у Подільському воєводстві частини в Сидорові, Бабчинцях, Суходолі, Ков'ячеві й Беднарах, у Руському – Загайпіль. У 1555-1556 рр. тримав у заставній оренді за 1 700 злотих Шаравку і Колибань із Теребовельського староства. Дружина принесла йому в посагу Панівці, Шутнівці та Малиничі на Поділлі [31, с. 542–543].

Потоцький помер у Кракові між 2 травням і 19 червням 1572 р. [28].

Від шлюбу з донькою кам'янецького писаря Анджея Чермінського Анною (померла між 1579 і 1581 рр.), удовою по Себастьяну Ксьонжницькому, мав дітей: Яна (близько 1552-1611 рр.), подільського генерального старосту (1592 р.), польного коронного писаря, брацлавського воєводу (1608 р.), одруженого з Ельжбетною Каменецькою, удовою по Мацею Влодеку; Анджея (батька Станіслава «Ревери» Потоцького); Миколая, королівського ротмістра, одруженого з Геленою Калиновською; Якуба, брацлавського воєводу, і Стефана, теж брацлавського воєводу, а також три дочки: Барбару, заміжно за Якубом Струсем, хмільницьким старостою, Катажину – за Станіславом Волицьким, галицьким каштеляном, і Анну – за Куропатвою [26, табл. 140].

Сини Миколая Потоцького Анджей і Стефан дали початок двом лініям роду: перший – лінії «Срібної Пиляви», так званої гетьманської, другий – лінії «Золотої Пиляви», так званої примасівської.

Анджей Потоцький – граф Пилява (1553-1609 рр.), кам'янецький каштелян [34] – був другим сином Миколая й Анни з родини Чермінських, братом брацлавських воєвод: Яна, Якуба і Стефана [26, табл. 140]. Вихований у кальвіністському віросповіданні, в 1568-1569 рр. навчався разом із братом Яном в університеті в Липську.

Повернувшись до країни, служив у регулярній найманій армії; під час інфлянтської війни Стефана Баторія (1579-1582 рр.) брав участь у роті або брата Яна, або дядька Станіслава. За міжцарів'я, після смерті Баторія, 2 грудня 1578 р. був на з'їзді Руського воєводства в Жешуві та підписав ухвалу на ньому конфедерацію. За рекомендацією з'їзду мав вербувати військо на оборону кордонів на цей період [35, с. 769].

У 1589 р. був депутатом сейму від Подільського воєводства, увійшов до числа депутатів, призначених до підписання битомсько-бендзинської угоди. Того ж року, ймовірно, взяв участь у битві з татарами під Баворовим. У 1590 р. призначений подільським підчашим. Дуже тісно співпрацював із братом Яном, що був більш активний. Як депутат від галицької землі на сейм у 1591 р., 15 січня 1591 р. підписав протест групи депутатів проти постанов кольського з'їзду і середнього сеймику

від 1590 р. У червні 1592 р. брав участь у з'їзді в Єнджейові та підписав його статті, що закликали до підтримки Сигізмунда III. У липні цього року він був обраний депутатом від Подільського воєводства на інквізиційний з'їзд. У 1595 р. брав участь у молдавській експедиції Яна Замойського; лишився в Молдавії на чолі однієї з кінних рот, залишених там для допомоги господареві. На чолі своєї роти зійшовся в битві зі Стефаном Розванем під Сушавою (11 грудня 1595 р.) [25, с. 173–174].

Як свідчать джерела, Потоцький повернувся на батьківщину на початку 1596 р. Наприкінці 1596 – на початку 1597 р. як ротмістр перебував зі своєю ротою в полку брата Яна на південно-східних землях, захищаючи кордони держави від татар і спостерігаючи за подіями в придунайських князівствах. У 1600 р. знову брав участь у молдавській кампанії Замойського на чолі роти, що входила до складу полку брата Яна. Наприкінці жовтня із Симеоном Могилою вирушив до Бухареста з метою посадити того на італійський трон. 25 листопада брав участь у розгулі військ Міхала Валечного. Повернувся до країни, вірогідно, на початку 1601 р. Того ж року був обраний депутатом сейму, що призначив його ревизором для визначення вільних місць на Русі та Поділлі [36, с. 769].

На початку 1602 р. Анджей Потоцький разом із братом Яном перебував на італійсько-татарському рубежі, пильнуючи державні кордони і вивчаючи ситуацію в Молдовії. Відправлений Яном, тоді ж брав участь у сутичках із татарами під Дзюрдзовом, розбивши декілька татарських підрозділів. Після сутичок був висланий братом для придушення селянських заворушень у цих районах. Восени того ж року за порадою брата Яна очолив польське військо, яке допомагало Симеону Могилі в боротьбі за трон із турецьким протезе Раду Мігнеа. Досягнувши певних успіхів, у липні мусив, однак, разом із військом покинути Волощину. Надалі перебував на прикордонні, інформував брата про ситуацію в придунайських державах і заохочував до інтервенції. Навіть порушив молдавський кордон, але досить швидко повернувся до країни.

У 1605 р. як ротмістр вербував солдат до регулярної найманної армії. На той час Потоцький був уже тісно пов'язаний з королівськими прибічниками, що певним чином відображалось в період сандомирського заколоту. Після бунтівного з'їзду в Любліні Анджей Потоцький надавав свої послуги королю. У квітні 1607 р. він прибув до короля до Кракова. Ймовірно, тоді його призначили кам'янецьким каштеляном, оскільки вже 1607 р. він брав участь у засіданнях сейму. Тоді ж він був призначений депутатом від сенату для прийому регулярної найманної армії. 6 липня 1607 р. Анджей Потоцький брав участь у молдавському поході. Потоцький підтримував інтервенцію Сигізмунда III в Москві. У жовтні 1608 р., ймовірно, хворий Потоцький перебував у Яблуневі. Напевно, Анджей не був учасником походу під Смоленськ, у якому брала участь лише його гусарська рота (що

була у складі війська королівського від 6 квітня 1608 р. до 6 квітня 1611 р.) [36, s. 770].

У 1607-1609 рр. Потоцький отримав від короля в довічне користування два комплекти сіл на Поділлі, а саме: Теремці, Колодівку, Шубоці, Колеховці чи Кубаковці, а також Пісець, Кучин (право викупити ці села йому надав Стефан Баторій у 1584 р.), Фурманківці (Окунів) і Воєводинці, а в Руському воєводстві містечко Косів із прилеглими селами. Маєтки, що перейшли після батьків, Анджей Потоцький поділив між братами. У Руському воєводстві йому належала частина містечка Поток, а також частина в Яблуневі, Костельниках, Ольхівці, Соколові, Тишковцях і Войніші. На Поділлі він мав свою частку в Панівцях, Сутьнівцях, Малиничях і Михалкові. У 1607 р. отримав дозвіл на розміщення «Нового міста» на молдавському кордоні. Найчастіше Анджей Потоцький перебував у Яблуневі та, можливо, був фундатором тамтешньої кальвіністської церкви. Підтримував також церкву в Панівцях.

Анджей Потоцький помер 27 лютого 1609 р. [34].

Анджей був двічі одруженим. Його першою дружиною була Софія з Пясецьких, другою – Катажина, донька Миколая Вичацького Творовського, підкоморія кам'янецького. Від першого шлюбу мав синів: Миколая (помер 1613 р.), королівського ротмістра; легендарного Станіслава Ревєру (помер 1667 р.); Єжи (помер 1615 р.), королівського ротмістра; Якуба (помер 1657 р.), подільського підчашія з 1625 р., та дочок: Анну (заміжню в першо-

му шлюбі за Станіславом Гольським, у другому шлюбі за Константином Заславським, в третьому – за Каролем Корецьким) і Кристину (заміжню в першому шлюбі за Олександром Хумецьким, у другому – за Самуелем Занєховським). У другому шлюбі Анджей Потоцький мав спадкоємців: Кшиштофа і Яна Теодорика. Удова Катажина вийшла заміж за С. Остроруга [26, табл. 140].

Таким чином, можемо зазначити, що про перше покоління роду Потоцьких маємо фрагментарні, розрізнені дані переважно в джерелах польського походження, які відображають лише соціально важливі факти особистого внеску окремих представників фамільного клану. Провінційність роду, що стримувала інтенсивне зростання політичної й економічної потуги клану, поступово відійшли на задній план, а наближеність до короля та підтримка великих політичних діячів сприяли швидкому поступу роду як в економічній, так і в суспільно-політичній сферах. Удалими були шлюбні традиції Потоцьких, що не лише зміцнювало економічну основу роду, а й сприяло встановленню свояцько-родинних відносин із найбагатшими і найвпливовішими сім'ями Речі Посполитої. І хоча перше покоління Потоцьких ще не мало такої фінансової могутності, воєнної слави і суспільного визнання, як їхні відомі нащадки, проте саме воно заклало підвалини величі магнатського роду Потоцьких.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Żychliński T. Złota księga szlachty Polskiej: rocznik XIV. – Poznań, 1893.
2. Косенко І. С., Кривошея І. І. «Софіївка» – одісея Потоцьких / І. С. Косенко, І. І. Кривошея. – К. : Академперіодика, 2007.
3. Herb Pilawa / Herbarz // <http://www.genealog.home.pl/>.
4. Herb Lubicz / Herbarz // <http://www.genealog.home.pl/>.
5. Herb Ostoja / Herbarz // <http://www.genealog.home.pl/>.
6. Herb Szreniawa / Herbarz // <http://www.genealog.home.pl/>.
7. Herb Szeliga / Herbarz // <http://www.genealog.home.pl/>.
8. Herb Janina / Herbarz // <http://www.genealog.home.pl/>.
9. Геральдика. ру. Форум по геральдиці. – Режим доступу до ресурсу: http://geraldika.ru/forum.php?forum_id=4770.
10. Российская родословная книга, издаваемая Князем Петром Долгоруковым. – Ч. III. – СПб. : Типография Эдуарда Веймара, 1856.
11. Потоцькі // Режим доступу до ресурсу: http://www.library.vn.ua/podolia/ukr/k_Potocki_t.htm.
12. Лакиер А. Б. Русская геральдика. § 91. Окончание параграфа; гербы: Машковский-Ястржембец / А. Б. Лакиер. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.heraldrybooks.ru/text.php?id=23>.
13. Кривошея І. Давня історія, герб і перші маєтки Потоцьких на Уманщині / І. Кривошея. – Режим доступу до ресурсу: <http://goroduman.com/node/883>.
14. Малаков Д. В. По Брацлавщині (От Винниці до Тульчина) / Д. В. Малаков. – М. : Искусство, 1982.
15. Мурашев Г. Титулы, чины, награды / Г. Мурашев. – М. : ООО «Издательство АСТ»; СПб. : Издательство «Полигон», 2004.
16. Łojek J. Potomkowie Szczęsnego. Dzieje fortuny Potockich z Tulczyna; 1799-1921. – 4-e wyd. – Warszawa : Alfa-Wero, 1996.
17. История родов русского дворянства. – Кн. 2. – М., 1991.
18. Кривошея І. І. Потоцькі на Уманщині: перша половина XIX століття (науково-методичні матеріали до вивчення тем з історії України XIX ст.) / І. І. Кривошея. – К. : Знання, 1999.
19. Центральний державний історичний архів України м. Києва (далі ЦДАУК), ф. 481: Центральна комісія по ревізії дій дворянських депутатських зібрань Київської, Подільської і Волинської губерній, оп.1, спр. 261: Ведомость дворянских дел, решенных Киевской центральной ревизионной комиссией.
20. Boniecki A. Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. – Т. I-XVI. – Warszawa, 1899-1913.
21. Żychliński T. Złota księga szlachty Polskiej: rocznik XI. – Poznań, 1889.
22. Niesiecki K. Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S. J. w powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza – Т. VII. – Lipsk : Nakładem i drukiem Breitkopfa i Hertela, 1841.
23. Jakub Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
24. Kowalska H. Potocki Jakub // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich ; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVIII/1. – Zeszyt 116. – 1984-1985. – S. 17–18.
25. Kossakowski S. K. Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich. – Warszawa, 1860. – Т. II.
26. Dworzaczek W. Genealogia. – Warszawa : Państw. Wydaw. Naukowe, 1959.

27. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського в м. Києві (далі ІРНБУ), ф. XXIV: Уманський краєзнавчий музей. А. К. Жолкевський (Уманська збірка). Колекція рукописів XVI – XX ст. – № 2437: Ассигновка, выданная Потоцким (Ревера) Станиславом, краковским воеводой, Гетманом Великим Коронным, Стефану Сокальскому, делегированному к Хмельницкому 165(?) г. [июнь?], Нижанковицы.
28. Mikołaj Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
29. Spieralski Z. Kampania obertyńska 1531 r. – Warszawa, 1962.
30. Potocki Mikołaj h. Pilawa // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVIII/1. – Zeszyt 116. – 1984-1985 – S. 103–105.
31. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. – Вінниця, 2007.
32. Історія Польщі в архівному документі / Підготував Я. Крохмаль. – Варшава-Київ, 2004.
33. Węgerski A. Libri quatuor Slavoniae Reformatae. – Warszawa, 1973.
34. Andrzej Potocki / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
35. Katalog portretów osobistości polskich i obcych w Polsce działających / oprac. Hanna Widacka, Alicja Żendara. – Warszawa : BN, 1994. – Т. 4.
36. Lipski A. Potocki Andrzej // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVII/1. – Zeszyt 112. – 1983. – S. 769–770.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; д.і.н., професор Ю. В. Котляр*

© Т. Д. Чубіна, 2010

Стаття надійшла до редакції 25.06.2010

ФАТАЛЬНА АМБІВАЛЕНТНІСТЬ (МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ У СВІТЛІ ДОКУМЕНТІВ ГПУ)

На основі аналізу матеріалів справи-формуляру, заведеної у ГПУ на Миколу Хвильового в 1930 році, обґрунтовано висновок щодо причин самогубства письменника. Вони визначаються як перманентна внутрішня амбівалентність, психологічний розлам, фатальна гра, що її спробував вести письменник із системою та (зрештою) із самим собою.

Ключові слова: Микола Хвильовий, ГПУ, політичний контроль, українська література початку 1930-х років.

На основе анализа материалов дела-формуляра, заведенного у ГПУ на Николая Хвильевого в 1930 году, обосновано вывод относительно причин самоубийства писателя. Они определены как перманентная внутренняя амбивалентность, психологический разлом, фатальная игра, которую попытался вести писатель с системой и (в конце концов) с самим собой.

Ключевые слова: Николай Хвильевой, ГПУ, политический контроль, украинская литература начала 1930-х годов.

Based on the case papers analysis, which was started on Mykola Khvyloviy in 1930, a conclusion was established according the reasons of the author's suicide. They are determined as permanent intrinsic ambivalence, psychological break, fatal game that he has tried to play with the system and, eventually, with himself.

Key words: Mykola Khvyloviy, GPV, political control, Ukrainian literature in the early 1930s.

У моїй дослідницькій практиці був досвід роботи з різновидом архівних документів, сформованих як чекістська справа-формуляр. Якщо висловлюватись лапідарно, то це попросту концентровані інформації різного характеру, акумульований «компрогат» на ту або іншу особу, за якою співробітники комуністичної спецслужби пильнували певний (короткий або довгий) час, «намічаючи» цю особу для якихось наступних дій (арешту, знищення, використання проти інших тощо). Повідомлення інформаторів, агентурні донесення, робочі зведення, спецповідомлення, перлюстроване листування та багато інших матеріалів – неодмінне «меню» будь-якої справи-формуляру. Все це є і в теці, «присвяченій» Миколі Фітільову-Хвильовому. Довгі роки вона зберігалася подалі від людських очей в КГБ УРСР, а нині знаходиться в Галузевому державному архіві Служби безпеки України.

Працюючи свого часу із аналогічною справою, заведеною на Михайла Грушевського, я не мав жодного сумніву, що вона виникла закономірно, а її поява була детермінована самою (одіозною для більшовиків) особою колишнього лідера Україн-

ської Центральної Ради. Після повернення Грушевського з-за кордону навесні 1924 року в комунізовану Україну тодішні можновладці мали всі підстави не довіряти своєму колишньому політичному супротивнику, вбачаючи у його думках і діях «подвійне дно».

Проте пам'ятаю, як мене здивувало, коли ще на початку 1990 років я вперше ознайомився із значно меншою за обсягом (усього один том, на відміну від восьми томів Грушевського), але не менш цікавою справою-формуляром на Хвильового [1]. Останній був членом партії з 1919 року, нібито (як подекуди встиг навіть послужити у ЧК (цей міф дехто повторює і нині, хоча ця версія не має жодного документального підтвердження). Тим не менш і цей «пролетарський письменник», як висловлювались в ті часи, був чекістами для чогось «намічений». Мене шокувало те, що на Хвильового, який у травні 1933 року завершив свою (оприлюднену ще в часи горбачовської «перебудови») передсмертну записку заздоровницею на честь компартії, у 1930 році завели справу-формуляр. Він (за чекістською новомовою) проходив «за забарвленням обліку» («по окраске учета») як «наці-

онал-шовініст» [1, арк. 109]. Ще більш цікаво і симптоматично те, що у справі є документи, які стосуються періоду до 1930 року. Вони підтверджують: Хвильовий значно раніше був у полі зору ППУ, а ще точніше, важливої складової частини цього відомства – політичного контролю. Аналізуючи те, що вже було надруковано тогочасними письменниками, чи те, що мало друкуватись, чекісти, зрозуміло, збирали інформації і про авторів цих публікацій.

Проте у 1930 році чекістський інтерес до яскравої особи Хвильового вступив у нову фазу: стеження за ним набуло тотального характеру. За чекістськими канонами того, за ким стежили, слід було «замаркувати», він повинен був мати «кличку», псевдонім. І знаєте яке псевдо вигадали Хвильовому? «Вальдшнеп». Скоріше за все, з огляду на те, що письменник за життя був пристрасним мисливцем*. Можливо, і через те, що саме так називався знаменитий і недовершений роман Хвильового.

До речі, в історії зберігання справи були цікаві моменти. У січні 1947 року в МІБ УРСР до неї зверталися у пошуках «компр. Матеріалів» [1, арк. 110]. Цілком вірогідно, що це могло бути через розпочату тоді чергову кампанію шельмування «українських націоналістів». У квітні 1955 року справу було визнано такою, що не являє «операційної та історичної цінності» [1, арк. 141 зв.]. Саме тоді, через 22 роки після самогубства Хвильового і – що дивовижно – саме 13 квітня (13 – це було улюблене число письменника) справу припинили і вирішили знищити. Проте не знищили. Залишили в архіві як таку, що має «історичне значення». У 1977 році справу знов переглянули і залишили на зберіганні [1, арк. 141зв.]. Проте дотепер невідомо, чи вилучали щось із підшитих паперів.

На початку 1990 років, мені (в силу певних і не від мене залежних обставин) не вдалося ретельно попрацювати і надрукувати розвідку на основі згаданої справи. Тепер до цього мене підштовхнуло створення документального фільму «Цар і раб хитрощів», присвяченого Хвильовому. До роботи над фільмом у 2008-2009 роках мене залучила режисер Ірина Шатохіна (вона працює у Національній телекомпанії України). Важливим поштовхом стала для мене також цінна публікація професора Григорія Грабовича про Хвильового [3, с. 237–257].

Аналіз публікації Грабовича, робота над фільмом, в якому мені довелося виступати в ролі спів-

автора сценарію, консультанта та наратора, і неодноразове перечитування справи-формуляра – все це переконало: ключовою причиною кривавого «happening’у», влаштованого для себе Хвильовим 13 травня 1933 року, була його перманентна внутрішня амбівалентність, психологічний розлам, гра, що її спробував вести письменник із системою та (зрештою) із самим собою. Ця гра виявилась фатальною. Він вважав себе романтиком. Проте його романтизм увійшов у конфлікт з неромантичним часом. Нова економічна політика принесла згасання революційних ілюзій (у тих, хто їх мав). Кристалізація сталінської диктатури вимагала переродження вчорашніх «борців за народну справу» у слухняних бюрократів. Становлення ідеологічного і політичного монізму, утвердження «єдиної та неподільної» більшовицької, червоної, але таки імперії, девальвувало декларації про національне відродження навіть в обмежених рамках офіційної політики «коренізації».

У Хвильового було глибинне розуміння цих тоді далеко не всім зрозумілих тенденцій, як було й небажання перетворюватись у знаряддя омані. Його «я» почало роздвоюватись, колотись. Не даремно він сам написав: «Коли ти революціонер – ти не раз розкоlesh своє «я»» [4]. Ця роздвоєність періодично «вихлюпувалась» у експресивно-трагічних і суїцидальних настроях. Вона й призвела до моделювання самим Миколою Хвильовим його останнього «художнього твору» – самогубства в травні 1933 року. Все це, як видається, підтверджують документи справи-формуляр.

У літературному і політичному контекстах 1920-1930-х років Микола Хвильовий постає доволі парадоксальною фігурою. Його творча (невелика у порівнянні із доробком інших тодішніх «класиків») спадщина мала надзвичайний резонанс. Він ніколи не займав якихось офіційних посад, але йому, як згадував Юрій Смолич, дарували свої книжки з авторськими підписами і його друзі, і недрузі [5]. Не він формально очолював створену в листопаді 1925 року фактично ним на противагу офіційним літературним структурам Вільну академію пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), але саме Хвильовий був її душею. Не він, власне, розпочав знамениту літературну дискусію 1925-1928 років в Україні, але саме він опинився в центрі уваги і найгостріших, сказати б, мейнстрімних публічних дискусій. Він був членом партії, але саме його особливо пристрасно таврували як «буржуазного націоналіста» чи «куркульського підголоска».

Відразу після його самогубства у травні 1933 року офіційні особи і наближені до тодішнього істеблїшменту літератори засуджували Хвильового за його самогубство, але водночас навіть негативні згадки про нього несли натяк на його неабияку чи навіть центральну роль у літературному процесі тих років. За слухним зауваженням Григорія Грабовича, коли в СРСР було заборонено хоч трохи прихильно згадувати про Хвильового (а це забуття

Син письменника Миколи Куліша Володимир у книзі спогадів «Слово про будинок «Слово»» написав: «...Хвильовий дуже любив полювати. Звичайно всі думали й мали причину так думати, що на тих полюваннях більше полюють за пляшкою, як за качками чи зайцями. Хоч і це, звичайно, бувало, але, як мені говорив колись тато, на полюванні можна було вільно порозмовляти, говорити щиро й відверто, від душі. Можливо, після таких полювань, верталися додому молодшими, з заспокоєною на деякий час душею. Природа давала відпруження і спокій. Тому в тяжкі моменти бурхливого й вічно неспокоїного життя Хвильовий раптом зникав на день, два, або й на тиждень. Блукав понад озерами, просиджував довгі години в «тязі», спав в очеретових шатрах і думав, думав, думав» [3].

тривало до горбачовської «перебудови»*), як не дивно, саме Хвильового в науковому та паранауковому дискурсах «з-поміж українських письменників наплюжили найдужче – значно більше, ніж Винниченка та Грушевського і безперечно більше, ніж відверто визнаного ворога-націоналіста Донцова» [3, с. 240]*. Нарешті, як відзначив Леонід Плющ, викреслений з української культури комуністами за український націоналізм, Хвильовий «у діяспорі наплюжився як росіянин-дегенерат а la Достоевський, комуніст, чекіст тощо» [8].

Хвильовий у своїх знаменитих памфлетах, написаних під час дискусії 1925-1928 років, крім іншого, висунув вимоги негайної «дерусифікації пролетаріату» в Україні, дистанціювання української культури і суспільства від російської культури і Москви взагалі, орієнтації на «психологічну Європу» тощо. Він написав все те, що так роздратувало найвищі партійні інстанції в Москві та навіть самого Сталіна. Останній відреагував 26 квітня 1926 року спеціальним листом тодішньому генсеку КП(б)У Лазарю Кагановичу та іншим членам Політбюро КП(б)У щодо «націонал-ухильництва» в УСРР, присвятивши третину листа саме Хвильовому [9, с. 152]. Та – звернімо увагу! – окремо Сталін застерігає: Хвильовий аж занадто захоплюється, як пише вождь, «якоюсь месіаністичною роллю української молоді інтелігенції» [9, с. 152–153].

Сталін точно вгадав. Хвильовий робив ставку не на ватажків тогочасних ворогуючих літературних угруповань, зіпсованих власними амбіціями і розрахунком на партійні «пряники», а саме на молодь, на тих, хто здатен мислити незаангажовано, неординарно, неформально.

Холуйське упадання українських політиків і переважної більшості інтелігенції перед усім московським як найзначнішим інтелектуальним явищем, провінційний рівень амбіцій, розмита, малоросійська ідентичність – усе це стало мішенню Хвильового. Він – проти тих, хто за літературу лише про комуни й трактори, за ту літературу, яка потрібна лише партії та осячена нею. Почуття свободи у Хвильового сягає апогею навесні 1926 року. Саме тоді, ще до сталінського листа,

* Ще за часів СРСР і УРСР фактично першим розкуто і всупереч культивованим традиціям про Миколу Хвильового у 1987 році написав Сергій Гречанюк [6, с. 17–26]. Пам'ятаю, як ця публікація вже в «перебудовні» горбачовські часи викликала до певної міри шок у партійних ідеологів в Україні та примусила їх чи не вперше уважніше придивитися до особи та спадщини Хвильового.

* На підтвердження цих слів можна навести, скажімо, те, що писалося про Миколу Хвильового в 1959 році (вже в часи хрущовської «відлиги») у київському журналі «Вітчизна»: «Покалічений уламок арцибашевщини, хворий ідейно, духовно, морально, цей письменник, як свідчить більшість його творів, належав до прямих епігонів буржуазного декадентства і тому закономерно відійшов у літературне небуття. Ненависник Шевченка, формалістичний істерик, що мав дивну пристрасть до всього темного, брудного, нездорового, роздвосного, що спільного він міг мати з передовою українською літературою, з її традиціями, з основними напрямками її розвитку!» [7].

з'являється третій цикл його памфлетів – «Апологети писаризму». І це була справжня бомба. Заключний, тринадцятий памфлет мав скандально-немислимому назву: «Московські задрипанки».

Йому були потрібні суперники для словесного герцю. Тоді він оживав і випромінював нестримну енергію. М'ятеж – його спеціальність. В «Апологетах писаризму» він пише: «Українська економіка – не російська економіка і не може бути такою, хоч би тому, що оскільки українська культура, виростаючи з своєї економіки, зворотно впливає на останню, остільки і наша економіка набирає специфічних форм і характеру. Словом, Союз все-таки залишиться Союзом, і Україна є самостійна одиниця... Малоросія вже одійшла в «область преданія»... Росія ж самостійна держава? Самостійна! Ну так і ми – самостійна» [10, с. 573]. І далі: «...Досить «фільствувати» – «дайош» свій власний розум!.. В Європу ми підемо вчитися, але з затаєною думкою – за кілька років горіти надзвичайним світлом. Чуєте, москвофіли з московських задрипанок, чого ми хочемо?» [10, с. 575].

У памфлеті «Україна чи Малоросія?» Хвильовий наполягає: «...Україна буде доти пляцдармом для контрреволюції, доки не пройде той природний етап, який Західна Європа пройшла в часи оформлення національних держав» [11].

Отже, державна незалежність України немінуча, адже це пройшли всі народи Європи, відтак протидіяти цьому – значить бути гальмом прогресу. Одним розчерком пера Хвильовий перетворив на таке гальмо компартію і всіх її вождів – столичних і регіональних. Хто ж міг йому таке вибачити? Поява сталінського листа означала, що полювання на Хвильового розпочалося. Памфлет «Україна чи Малоросія?» забороняють до друку.

Через 20 років, у 1946-му, Євген Маланюк напише: «Чим був у дійсності виступ Хвильового? Не рядом сумбурних памфлетів (які досі «ци-туються»), але **поставою Особистості**. Цього Росія ніколи не вибачає і не терпить (Чаадаєв і т. і.)» [12].

А в 1926 році, ім'я Хвильового з'являється в суперсекретному обіжнику ГПУ УСРР під назвою «Про український сепаратизм». Пафос цього важливого документу полягав, власне, в тому, що його автори ставилися з апіорною підозрою до всіх, хто сприйняв політику «українізації», зокрема, до її речників у сфері культури: «Та обставина, що українські націоналісти припинили відкриту боротьбу з Радянською владою і формально визнали її, не означає, що вони остаточно примирилися з теперішнім станом речей і щиро відмовились від ворожих задумів.

Тут наявною є не зміна ідеології, а зміна тактики...

Термін «культурної роботи» заступив гасло збройної боротьби за незалежність, що провалилася.

«Культурна боротьба» набула величезної популярності і втягнула до лав своїх прибічників переважну

більшість найвидніших представників укр(аїнської) контрреволюції» [13, с. 256].

Обіжник орієнтував на збір усебічної інформації про прихильників «українізації», а висновок був такий: «...На роботу по українській громадськості необхідно звернути найсерйознішу увагу» [13, с. 266].

Отже, паралельно з офіційними деклараціями партійних керівників ППУ задовго до відкритого наступу на «українізацію» розгортало (зрозуміло, з відома партійного керівництва) власну контрукраїнізацію, готуючи в такий спосіб компромат проти всіх, кого чекісти вважали «небезпечними» для комуністичного режиму [14]. Знаючи це, можемо тепер зрозуміти, чому так блискавично, точно, адресно чекісти вже з 1933 року в Україні будуть трошити українську інтелігенцію, знаючи кого брати, про що розпитувати, у чому, в яких саме «гріхах» примувати «ззізнаватись».

У згаданому секретному обіжнику «Про український сепаратизм» про Хвильового згадано так: «Велику увагу приділяють шовіністичні кола, між іншим поету Хвильовому, не дивлячись на те, що він є членом КП(б)У. Шовіністична закордонна преса інколи передруковує з наших журналів окремі його твори і прагне зробити на нього націоналістичний вплив... З цього приводу один з авторитетних представників харківської правої громадськості висловив таку думку: «Хвильового ми можемо підтримувати. На українських комуністів ми повинні робити наш вплив і проводити роботу так, щоб вони не відходили від нас, а разом з нами боролись за українізацію, за Україну» [13, с. 263–264].

Поза сумнівом, Хвильовий підпадав під рекомендації згаданого обіжника щодо необхідності «не обмежуватися простим спостереженням за всіма колами української громадськості, а вести активну розвідку серед видних представників українських антирадянських течій...» [13, с. 266].

Тим більше, що Хвильовий, особистість харизматична, мав якийсь особливий магнетизм. Він не був формальним літературним вождем, але при цьому до нього прислухалися, з ним рахувалися. Особливий вплив мали його публічні виступи. Аркадій Любченко згадував: «Говорити на засіданнях, зборах завжди починав дуже спокійно, поважно і це створювало одразу напружену пильність, тишу. А він – це глухішим голосом, ще інтимніше якось і переконливіше. А коли запалювався – бив кулаком по столі, скакував, бігав, і перекирчати його було неможливо. Але можна було вдатним чулим підходом, товариським і гострим дотепом одразу розсмішити» [15].

Інтелектуальний лідер, Хвильовий збурював, викликав спротив, у прямому сенсі слова хвилював, хоча навіть не виглядав як «вождь». Григорій Костюк про першу зустріч із Хвильовим напише: «Раптом, якось непомітно, зайшла непоказна, середнього зросту, щупленька, зі смуглявим облич-

чям, людина. Присутні заворушилися й відразу обступили її. Масенко штовхнув мене і мовив:

– Хвильовий.

Я глянув і остовнів. Оцеї непомітний маленький чоловічок, у темній «косоворотці», в сандалях на босу ногу, з вихростою чуприною – оце Хвильовий? Оце той грізний полеміст, що потрясав і потрясає українським культурним і політичним світом? Це той, хто вивів з рівноваги навіть самого Сталіна в Кремлі?» [16, с. 253].

Задля справедливості слід зауважити, що Хвильовий своїми неординарними якостями виводив з рівноваги, не лише «кремлівського горця», а й декого із значно ближчого харківського партійного і письменницького (або ж партійно-письменницького) середовища. Відтак харківським чекістам було на кого спертися, коли вони почали розробку Хвильового. Недаремно справа-формуляр, крім традиційно-обов'язкових повідомлень ін форматорів, містить чимало зразків, сказати б, чекістського літературознавства – відгуків про літературну долю і творчість Миколи Хвильового.

«Перш за все, треба визнати прилюдно: М. Хвильовий не просто розумна, а надзвичайно розумна людина. Крім того..., він надзвичайно хитра і дипломатична людина. І якраз в цій надмірності – його слабке місце. Чайковський був «царем і рабом мінора» і так само М. Хвильовий – «цар і раб хитроців». Дякуючи перевазі дипломативання над безсторонньо-розумовими здібностями, з Хвильовим трапилось те, що визначається формулою: «сам себе перехитрував» [1, арк. 51].

Це – не традиційне донесення секретного співробітника. Це – уривок з розлогого, ретельно відредагованого машинописного тексту під назвою «Нове ампула Миколи Хвильового», що зберігся у справі-формулярі. Схоже на статтю, що мала в черговий раз «викрити» Хвильового (в даному разі у зв'язку з виходом журналу «Літературний ярмарок»). У тексті, там, де пояснення в дужках, можна побачити авторський криптонім «Л.С.»*, однак наприкінці цього тексту знаходимо чорнилами дописану дату – 29/XI і в лапках слово «Інженер», що цілком може означати: автор тексту таки міг співпрацювати з ППУ. Проте в даному випадку головне не це. Цікаво те, наскільки правомірно автор тексту називає Хвильового «царем і рабом хитроців».

Тут не місце давати характеристики літературному шляхові Хвильового. Проте для мене цілком очевидно, що упродовж цього шляху, потрапляючи у скрутні політико-ідеологічні ситуації (а часом свідомо заводячи себе у них, як у випадку з літературною дискусією середини 1920-х років), Хвильовий завжди намагався «переграти» владу. Логіка його поведінки була приблизно такою: треба офіційно покаятись – «спокутую» провину, вима-

* Саме «Л.С.» був, зокрема, автором рецензії на роман Юліана Шпола (Михайла Ялового) «Золоті лисенята». Ця рецензія передрукована у томі вибраних праць Шпола, що виданий у 2007 році в Києві [17].

гають офіційно щось визнати – «визнаю». І це не був цинізм. Такою була ціна збереження внутрішнього інтелектуального суверенітету, захисту кола однодумців, на яких спирався, зрештою ціна можливості жити і працювати далі.

Уявімо, наприклад, якими були наслідки того, що Хвильового у квітні 1926 року «відзначив» у своєму листі сам генсек ЦК ВКП(б) Сталін. У травні того ж року з'являється стаття глави уряду України Власа Чубаря проти Хвильового. У червні останнього критикують на партійному пленумі, а у листопаді на X з'їзді КП(б)У генсек ЦК КП(б)У Лазар Каганович (він приїхав в Україну за сталінською рекомендацією у квітні 1925 року і перебуватиме на згаданій посаді до липня 1928 року) «вписує» Хвильового в національний ухил разом з наркомом освіти УСРР у 1924-1927 роках Олександром Шумським.

До речі, одним з ключових обвинувачень проти останнього було його сприяння Хвильовому. Наприклад, 12 травня 1926 року на засіданні політбюро ЦК КП(б)У практично всі представники тодішнього партійного «Олімпу» дорікали Шумському його поблажливим ставленням до Хвильового. Зокрема, Микола Демченко заявив: *«Літературна дискусія це й тому є фактом політичним, що до поглядів, які в ній представлені, приєдналися такі люди політики як т[овариш] Шумський. Я говорив з ним неодноразово на цю тему і не чув від нього, що він відмежовується від Хвильового... Ніхто не наважився виступити проти Хвильового, з осіб, які користуються кредитом так званої української громадськості. Ні Шумський, ні Гринько. Хвилю вони розглядають як чиновника з апарату»* [18, арк. 70].

Шумський у своєму виступі підкреслював, що він не проти критики Хвильового, але закликав не вихоплювати окремі фрагменти його творів, визнавав, що Хвильовий виступив *«за свої традиції революційної боротьби на Україні, за соціалізм він буде боротися як український комуніст... Хвильовий не хлопчик і робити з нього хлопчика не можна, він серйозна людина...»* [18, арк. 77].

У 1926 році на червневому пленумі ЦК КП(б)У, який розглядав питання про підсумки українізації і на якому розпочався новий тур брутальної критики Олександра Шумського, ім'я Хвильового згадувалось доволі часто. І знов останнього боронить Шумський: *«Коли б я хоч на хвилину припустив, що комуніст Хвильовий може закликати, може вести пропаганду і агітацію, в якій би то не було формі за те, щоб Україна стала буржуазною республікою і перейшла на шлях капіталістично-національного відродження, я би зараз же, сьогодні, запропонував би його виключити з партії. Але я глибоко певний, що це не так»* [19].

Проте доля Шумського як наркома освіти УСРР була вже фактично передвирішена: йому не могли вибачити того, що він запропонував Сталіну замінити Лазаря Кагановича на посаді генсека КП(б)У місцевим українським керівником. 2 лю-

того 1927 року Шумського буде звільнено з посади наркома освіти, а публічне шельмування Хвильового тривало і воно було майстерно зрежисоване. Його представляли «націоналістом», «фашистом», «підголоском буржуазії та куркулів». Його, «царя хитрощів», спіймали на очевидній суперечності: ти клянешся партійно-класовими категоріями, але що ти ними обрuntuєш? Вільну – від Москви – Україну?

Для Хвильового це виразний сигнал: треба каятись. У грудні 1926 року в газеті «Вісті ВУЦВК» з'явилась заява Хвильового та його колег по ВАПЛІТЕ Олеся Досвітнього і Михайла Ялового. Вони калялись і визнавали, що *«наші ухили від партійної лінії... були широко використані ворожими пролетарській революції елементами»* [20]. Ця трійця (або «три мушкетери», як їх ще називали друзі) підкреслювала, що уважно обміркувавши справу, побачила власні *«ідеологічні і політичні помилки»* і запевняла, що одверто їх зрікається [20].

У січні 1927 року Хвильового з колегами виключають із ВАПЛІТЕ. Та його це не бентежить: він виграв рік, виходять ваплітянські видання і він друкується в них. До речі, це по-своєму відзначить у щоденнику Сергій Єфремов. 27 січня 1927 року він записує: *«Вапліте» себе розпустило. Ця «Всеукраїнська Академія пролетарської літератури» попала в неласку в начальства. Спочатку примусили її викинути її фактичного голову й фундатора Хвильового, потім напосілись на неї за те, що в своєму журналі дає місце статтям того ж Хвильового та ще Христюка... Чутка є, що самознищення організації та закриття журналу наробило деякого переполоху серед начальства: воно сподівалося покори, а не такої, хоч і нешкідливої, фронди»* [21, с. 580].

Більш категорично висловлюється інформатор під псевдом «Літератор». Він твердить, що *«гасло Хвильового – «Боротьба з Москвою» – повторюється і Кулішем, що чітко підкреслює, що між Президентом Вапліте – КУЛІШЕМ і буцімто виключеним з Вапліте ХВИЛЬОВИМ повна ідеологічна рівність... «Президент» Вапліте Куліш і Хвильовий – однакових поглядів: вони проти національної політики партії... Хвильовий ясно говорить у «Вальдшнепах»: «комуністична партія потихесеньку та полегесеньку перетворюється на звичайного собирателя землі руської»* [1, арк. 43–44].

У січні 1928-го ВАПЛІТЕ ліквідують, або, як тоді висловлювались, академія «самоліквідувалась». Публічна атака на Хвильового вступає в нову фазу: його починають «викривати» у зв'язку з появою другої частини роману «Вальдшнепи». Цей роман було написано у розпал дискусії в 1926 році. Він друкувався у 5 і 6 числах журналу «ВАПЛІТЕ» за 1927 рік, але увесь наклад 6-го числа було знищено. Врешті-решт, як точно зауважує Сергій Гречанюк, на всю творчість Хвильового починають дивитися крізь призму незакінченого роману «Вальдшнепи» і неопублікованої статті «Україна чи Малоросія?» [6, с. 20].

Проте Хвильовий вистояв. Він розуміє: попри все в партії треба залишатись. Це – єдиний шанс зберегти свободу. Відтак знов треба «спокутувати гріхи» і визнавати, що мають рацію його критики. Навіть такі, як, наприклад, відвертий погромник, завідувач сектора ЦК КП(б)У Андрій Олінтер, який (ніби за якимось майже містичним збігом) мав псевдонім «Хвиля».

29 лютого 1928 року у газеті «Комуніст» з'являється «Лист до редакції», надісланий Хвильовим з-за кордону, де він перебував на лікуванні. І це не просто чергове тривіальне «спокутування політичних гріхів». Це до певної міри гра, адже Хвильовий пробує пояснити, що саме він мав на увазі, коли писав «Україну чи Малоросію», «Вальдшнепів», «Кота в чоботях». А пояснивши, негайно посипає голову попелом: *«Відаючи себе на милість своєї компартії і її Центрального комітету, зокрема, я перш за все вважаю за потрібне ще раз пригадати свої політичні помилки й ще раз засудити їх... Агітуючи ж партію стати в боротьбі двох культур на боці культури української, я тим самим втягував партію по суті в невідому і ганебну «сіделку» з українським націоналізмом... Кінець свого роману «Вальдшнепи» я знищив і, знищивши, думаю тільки про те, як би мені хоч частково змити з себе ту пляму, що забруднила моє партійне й літературне ім'я.... Я публічно прошу пробачення (хоч би умовного) у всіх тих товаришів, що з ними я протягом кількох років вів запеклу боротьбу»* [22].

Понад те, Хвильовий запевняє: *«Я закликаю всіх своїх літературних однодумців сприяти утворенню Федерації Радянських письменників... Я прошу тих таки однодумців не вважати цю мою заяву, що її написано, не щиро. Ця заява є продукт того психологічного перелому, який на зривав у мене декілька років і що остаточно вивів мене з тупика тільки тут, у Західній Європі. Ті спостереження, які я здобув за кордоном, остаточно переконали мене, що я весь час йшов не по тому шляху, по якому я мусив йти, як комуніст»* [22].

Саме тут час нагадати, що написав Хвильовий у своїй автобіографії ще у 1924 році: *«...Я з більшою впевненістю називаю себе комунаром, ніж комуністом»* [23]. І комунар у черговий раз перемагає комуніста. Доводить це і справа-формуляр, в якій залишилося чимало свідчень того, як Хвильовий насправді ставився до своїх «покаянь», а заразом до своїх критиків. Наприклад, у (здається) ще ніколи недрукованому, але перлюстрованому листі до Михайла Ялового у лютому 1928 року з-за кордону: *«Ми написали «зречення»? Написали. Чого ж іще від нас вимагають? Лизати комусь задницю, чи що? Що-ж до «Вальдшнепів», то я певний, що, не будь їх, все одно щось найшли б і припрягли б мені»* [1, арк. 19].

Отже, недаремно один з ангажованих чекістами знавців творчості Хвильового у своєму анонімно-му відгуку на цю творчість переконував, що лист

Хвильового до газети «Комуніст» свідчить радше про *«переляканість автора чи про тактичний маневр, ніж про щире усвідомлення контрреволюційності націоналізму»* [1, арк. 35].

Ще один приклад – слова, переказані інформатором: *«На вечірці у громадянина Шраг., Хвильовий заявив, що його позірний лист, як людини настрій, викликаний газетною трісканиною (трескотней) і він спробує реабілітуватися перед українською громадськістю»* [1, арк. 137]. Дмитро Донцов недаремно порівнював каяття Хвильового з каяттям Галілео Галілея. Як «цар хитрощів», Хвильовий знав ціну словам. І тим, які треба сказати для влади, і тим, які потрібні були тим, хто був здатен зрозуміти його коди.

І хоча один з інформаторів ППУ (до речі, він мав псевдо «Літератор») називає «каяття» в газеті «Комуніст» «надмірним», сіє сумнів у широті Хвильового [1, арк. 15], тактика останнього спрацювала. «Індulгенцію» за каяття отримано: після повернення з-за кордону, у 1928 році Хвильовому дозволяють заснувати часопис «Літературний ярмарок». Тим самим колишні члени ВАПЛІТе отримують ще один шанс для продовження своєї боротьби. Це розуміли не лише ті, хто підтримував Хвильового. У жовтні 1928 року в одному з робочих зведень ППУ УСРР зазначалося: *«Найближчим часом намічений до випуску альманах «Літературний ярмарок». Ініціатором журналу є М. Хвильовий, який залучає до співпраці в альманасі всіх колишніх Ваплітян. Крім того, на сторінках журналу будуть друкуватися ВУССПП'івці і члени інших літерганізацій... Тенденція Ваплітян – всі гострі політичні питання протягувати через символічні пародії і «необразливі» за формою фейлетони... Фактично альманах буде органом Ваплітян, які прагнуть усіма силами мати свій окремий друкований орган»* [1, арк. 12].

Петро Панч у зв'язку з виходом журналу згадував: *«Сама назва і суперобкладинка, зроблена видатним художником Анатолієм Петрицьким, зразу виділили журнал серед сірої маси друкованих органів. Був оригінальний і зміст. До цього доклав сил кожен з письменників, що друкувалися в ньому. В цьому плані створена була і трибуна для обміну думками, що фактично заступала критичний відділ.*

Назвали її, для оригінальності, «Зелена кобила», в якій діють постійні казкові персонажі – Циган, Золотий Півник і Сірий чортик Зануда.

Уже сама назва і фантастичні особи звільняли авторів од нудного академізму і давали можливість не додержуватися збитих штампів і канонів і навіть про серйозні справи говорити з лукавим смішком або як хто уміє, аби це було не нудно і дошкульно.

Редакція журналу називалась «Ярмарок». Складалася вона з одного відповідального секретаря, закоханого в цю справу Івана Сенченка, а на кожен новий номер визначався і новий редактор, який укладав його відповідно до своїх уподобань.

Це гарантувало оригінальність кожної книжки не тільки своїм змістом, а й формою» [24].

«Літературний ярмарок» став надто унікальним явищем, щоб не привернути уваги і чекістів, і конкурентів Хвильового. Це відбиває і справа-формуляр. Ось, наприклад, як інтерпретував значення журналу один з інформаторів, який мав псевдо «Марксист»: «У «Літ. ярмарку» № 2, що нині друкується, вміщено «Диспут про зелену кобилу», довкола якого велось багато розмов у письменницькому середовищі.

«Диспут» цей характерний своєю безглуздістю і нібито відстороненістю. Проте якщо уважно до нього придивитися і вдуматися, то можна зробити висновок, що основна суть «Диспуту» зрозуміла лише дуже небагатьом «втаємниченим». А символічно «Зелену кобилу» можна вважати і Україною, і партією, і українською літературою тощо. Таким чином, у цьому «Диспуті» під виглядом «Зеленої кобили», можуть бути протягнуті будь-які контрреволюційні памфлети, завуальовані жартівливою та беззмістовною формою викладу» [1, арк. 46].

Ще один пильний інформатор (псевдо «Донбассовець») повідомляв: «Важко точно з'ясувати – чого хоче редакція, виставляючи «Зелену кобилу». На думку деяких товаришів, йдеться про КОБИЛУ, якій судилося вивезти українську літературу. Зелена вона тому, що молода.

Інші вважають, що зеленою вона зветься, на відміну від червоної літератури. Інші вбачають в зеленій кобилі, коняку, яка повинна увезти літературу до лісу (підлілля)» [1, арк. 47].

Одне слово, не давала спокою «зелена кобила» ні рецензентам Хвильового, ні чекістам. Понад те, перші миттєво відрегували на виголошену ним в першому випуску журналу формулу про «Велику Соборну Соціалістичну Радянську Україну» [1, арк. 49]. Якийсь анонімний рецензент, відгук якого залишився у справі-формулярі, друге число альманаху оцінив так: «В наш час, коли вся країна індустріалізується, коли всю громадську увагу кинуто на виконання п'ятирічки, «Літературний ярмарок» товче воду в ступі... Друкує нікому непотрібні, навіть шкідливі пасквілі...» [1, арк. 16].

Завершилося все традиційно: «Літературний ярмарок» припинив існування на 12 числі, наприкінці 1929 року. Слід визнати і те, що в останніх книгах альманаху почала виявлятися відразлива тенденція перетворення тодішніх видань на своєрідний «ринг», де трошили опонентів, тобто de facto займалися публічними доносами.

Такий стиль відверто унаочнився і в журналі «Пролітфронт». Його видаватиме Хвильовий з одnodумцями після «Літературного ярмарку». Важко сказати, чи щиро, але вони діяли за принципом: найкращий спосіб уберегтися від чужого дракона – завести свого власного. Вони переймають прийоми своїх суперників, засвоюють мову ярликів, таврувань, не соромляться обвинуватити своїх крити-

ків то у «фашизмі», у «націоналізмі» і навіть у... «хвильовізмі». Іван Дзюба точно зауважує, що мистецтвом політичної компрометації опонентів Хвильовий володів не гірше, ніж його недруги, «без цього тоді не було дієздатності (взаємні обвинувачення в «куркульстві», а потім ще у «фашизмі» були найдошкульнішою зброєю в устах суперечників і найпростішим способом апелювати до прихильності влади, яка, однак, мала свій рахунок до всіх)» [25].

Проте невдовзі для Хвильового починається не удаваний, а справжній відступ: визнається першість Москви в усьому, визнається література лише на замовлення компартії. Восени 1929 року Хвильового як члена партійного осередку Державного видавництва України (ДВУ) «чистять» на засіданні Харківської окружної контрольної комісії під головуванням одного з найактивніших критиків «хвильовізму» Євгена Гірчака. У пункті «Слухали», зокрема, мовилося: «Із матеріалів, які є, а також запитань, встановлені факти недосить активної боротьби з клясовим ворогом на літературному фронті, а також недостатнього вскриття та пояснення перед партією своїх минулих помилок» [26]. У пункті «Ухвалили» було записано: «Вважати за перевіреного. Зауважити на потребу активізувати свою боротьбу з клясовим ворогом на літературному фронті, зокрема з тією ідеологією, що її раніш тов. Фітілів (Хвильовий) захищав і що її нині експлуатують ворожі партії і робітничій клясі елементи» [26].

Якщо декодувати цю партійну новомову, то від Хвильового попросту вимагають нового каяття, вимагають, щоб він довів свою ортодоксію ціною атак на тих, хто його колись підтримував чи підтримує. Він мучиться, вагається, але вибір треба робити.

Вважається, що третє і останнє каяття Хвильового сталося у 1931 році на зборах харківської організації письменників. Це не зовсім так. Був ще один важливий для розуміння подальших подій епізод. У березні-квітні 1930 року в залі Харківської опери відбувається показовий процес у справі сфабрикованої чекістами «Спілки визволення України» («СВУ»). Прямо на сцені було влаштовано лаву підсудних, місце для суддів і адвокатів – все те, що є у звичайній судовій залі. Судили 45 представників української інтелігенції, які нібито прагнули повалити більшовицький режим в Україні, відродити УНР і продатися «інтервентам». Лідером оголосили академіка Сергія Єфремова. Поза сумнівом, Хвильовому була зрозумілою абсурдність обвинувачень і абсурдність суду*.

* Григорій Костюк згадував: як тільки з'явилися повідомлення про арешти у справі «СВУ», в середовищі Хвильового сталося замішання. Не вірилось, щоб представники інтелігенції могли плекати якісь відверто терористичні та контрреволюційні плани: «Розповідали, що нібито Хвильовий, Досвітній, Яловий і Куліш вирішили піти до ЦК партії й вияснити глузд цієї акції. В ЦК їх прийняли. Були здивовані, що ці письменники, члени партії, мають сумніви, ба більше – недовіря до органів

Тим не менш саме Хвильовому влада зробила пропозицію, від якої від не зміг відмовитись: написати матеріал із засудженням «СВУ». Його «озброїли» перекладеним російською текстом фрагментів щоденника Сергія Єфремова (до речі, тоді доступним не для посполитих, а лише для найвищого керівництва), який містив критичні випадки проти більшовиків.

Невідомо, чи наважився Хвильовий зайти до Харківської опери під час процесу у справі «СВУ». Проте відомо інше: у газеті «Харківський пролетар» 16, 21 і 25 березня 1930 року він друкує дві статті (у другій було дві частини) у зв'язку із процесом, достатньо брутално лає та викриває Єфремова й інших. «Цар хитроців» дедалі більше розуміє – гратися більше не дадуть. Потрібна повна капітуляція. Перетворення на раба.

І ось з'являються статті – «А хто ще сидить на лаві підсудних? (до процесу «Спілки визволення України»)» та «За щоденником С. О. Єфремова – вождя, академіка, «совісті землі української», що палахкотить «великим полум'ям»». Перша з тих статей розпочиналась так: «Державна політична управа не помилилася: вона натрапила на найголовніший штаб бойової контрреволюційної організації... Зізнання панів із «СВУ».., їхня цілковита ідейна капітуляція перед залізною робітничою логікою більшовицьких політичних концепцій, оголошення єфремовського захлавленого щоденника з «фольклором» базарної спекулянтки-перекупки, з тупоголовими міщанськими анекдотами, з антисемітськими афоризмами запеклих погромників – все це завдає такого удару українській контрреволюції, що їй приходить тепер не стільки верещати й шуукати, скільки тяжко зітхати й чухатися» [27].

Друга стаття закінчувалася такими словами: «Процес «СВУ» остаточно розвінчав божка старої гопаківсько-шароваристої України. Він показав всю його нікчемність, допотопність, і всю його огидну безсилу ненависть до робітників і селян. Щоденник все це стверджує. Щоденник це раз по разі нам справжнє обличчя «совісті землі української», через щоденник ми ще раз бачимо, на якому низькому інтелектуальному й моральному рівні стоять недобитки української контрреволюції» [28].

Ті, хто надавав Хвильовому для «аналізу» щоденник Єфремова, розраховали досить точно, адже академік не тільки відверто демонстрував своїми записами (зробленими винятково для себе) політичні симпатії й антипатії, він неодноразово кри-

тично висловлювався на адресу Хвильового, що не могло не зачепити останнього*.

Проте це ще було не все. У першій своїй публікації Хвильовий оголошує пошук «штабного підголоску єфремовщини», тобто... «хвильовізму»: «Саме хвильовізові ми в ці дні не хочемо дати просочити крізь кільце обурення робітничо-селянських мас» [27]. Далі Хвильовий стверджує, що паралельно з конспіративними діями «СВУ» речник хвильовізму (Хвильовий починає говорити про себе у третій особі) «розкидує праворуч і ліворуч «революційні» фрази і, прикриваючись тими ж таки «революційними» фразами і навіть партквитком, без всякої конспірації штурмує партію своїми контрреволюційними памфлетами й, нарешті, остаточно знахабнівши, як нахабні кожен ухильник від лінії партії, пише свою націоналістичну програму в статті «Україна чи Малоросія?» та в романі «Вальдшени». Здекласована інтелекція (в деякій своїй частині напівінтелекція) конче загубила голову... Тут уже не приходить гадати, був чи не був хвильовізм підбрехачем єфремовщини, тут залишається поставити його до стінки» [27].

Один з ключових висновків публікації був такий: «...Поруч з єфремовщиною на лаві підсудних мусить сидіти (і сидить!) хвильовізм. Не Хвильовий, не його друзі, що йому і їм партія дала можливість виправляти свої помилки і працювати для пролетарської справи, а хвильовізм як певне соціальне явище» [27]. Потім Хвильовий ніби схаменувся після написаного вище: «Правда, судити якусь громадську течію, не чіпаючи цієї течії речників – річ неможлива. Але для тогож єсть чимало таких хвильовістів, які не тільки ніколи не писали покайних листів, але які й досі фігурують у нас, як справжні пролетарські поети. Давайте зачепимо їх» [27]. А далі Хвильовий робить по суті річ неприпустиму: він «рекомендує» для критики Гео Шкурупія, якому відводить роль «підбрехача єфремовщини» [27]. Завершується стаття твердженням про те, що на лаві підсудних, крім «єфремовщини», сидить і хвильовізм: «Зв'язавшись з укра-

* Так, 14 січня 1927 року Сергій Єфремов занотував: «Перечитав у рукопису заборонену статтю М. Хвильового – «Україна чи Малоросія?» – полеміку проти большевицьких публіцистів Юринця та Хвилі. Автор – теж большевик, але здорово силе своїм колегам за «малоросіянство». Тому-то статтю й заборонено. На жаль, як у всіх публіцистичних виступах Хвильового, й тут немає «центра», окремі видатні місця тонуть у великомовній балаканині та чисто хлоп'ячій звичці на кожному місці цитувати «авторитетів», іноді підозрілих. Може б він і виписався на публіциста, але, видимо, цій стороні його діяльності покладено край. Не буде ж комуніст нелегально виступати проти комуністів...» [21, с. 453]. 1 березня 1928 року, після прочитання «покаянного» листа Хвильового з Відня, Єфремов записує: «Вчора каявся П'ятаков, сьогодні кається Хвильовий. Каються за опозицію, каються за помилку, за оповідання. Далі, мабуть, каятимуться за те, що обідають без дозволу начальства. Тон, особливо у Хвильового, рабський: здаються «на милість моєї партії»... Скептики, правда, це каяття пояснюють по-марксистському: бачте, Хвильовий у Відні, а гроші на прожиття в Харкові, отже хоч-не-хоч, а мусиш каятись» [21, с. 595].

безпеки. Щоб їх переконати, викликали з ППУ чи не самого голову Балицького з відповідними «доказовими» документами. Що саме говорив їм сам шеф ППУ, які факти й документи представив їм, щоб виправдати арешти навіть заслужених вчених і літераторів, і чи переконав він наших шукачів правди – це залишилося тасмницею. Відомо тільки, що після того ніхто з них не проявляв уже скептичного вільнодумства щодо СВУ... Їм, очевидно, недовозначно натякнули, що їхня діяльність якоюсь мірою забулюється з антинародною діяльністю СВУ і що вони повинні турбуватися не долею «пійманих на гарячому злочинців», а власною долею» [16, с. 269].

їнським націоналізмом, хвильовізм на всіх процесах, подібних до процесу «СВУ», буде до кінця своїх днів супроводжувати свого ж таки патрона. Тільки остаточна загибель української контрреволюції звільняє націоналістичний ухил від ролі підбрехача, бо остаточна загибель української контрреволюції несе загибель і хвильовизмові» [27].

Коли у 1932 році вийшов перший том його вибраних творів, Хвильовий написав до нього передмову. Вона часом виглядає дивно. Хвильовий визнає, що був «рупором фашизму», що не «перебудувався» тощо. Проте на свій захист він наводить те, «як відгукнулася буржуазна преса» на збірку його оповідань, виданих німецькою мовою. Високо оцінюючи письменницьку майстерність Хвильового один із західних бюлетенів робив ключовий висновок щодо перекладеної книжки: «Для дозрілих читачів, для молоді й народних бібліотек непридатна, комуністична!» [29, с. 618]. Цитуючи це, Хвильовий резюмує: «Так думає буржуазний рецензент, і так зовсім не думає дехто із наших радянських критиків. Хто ж із них помиляється?» [29, с. 619].

Отже, після всього ним же власноруч написаного (достатньо згадати памфлети) Хвильовий демонстрував не просто виразні, а часом, делікатно висловлюючись, непривабливі зразки власної амбівалентності, якогось хворобливого мазохізму. Проте не все було так просто. Не даремно, говорячи про «покаянні» публікації та виступи Хвильового, Юрій Шевельов (Шерех) зауважував: «Воістину не знати, де в усьому цьому самобичуванні кінчається пародія і де починається фанатизм самозаперечення» [30, с. 42].

1930 рік виявився особливим в житті Хвильового через дві обставини. Насамперед тому, що він переїхав до будинку «Слово», який спеціально для письменників побудували у 1928 році. З 1930-го він став прихистком багатьох відомих українських радянських літераторів. Тут їх розселяли, облаштовували, обсаджували інформаторами. Щоб контролювати, а згодом заарештувати. Саме тут з 1930 року на третьому поверсі у квартирі № 9 мешкав Микола Хвильовий.

Аркадій Любченко, як один з мешканців цього будинку, відверто писав про те, що помешкання тут визначались догідністю, а от життя в цій «позолоченій клітці» гнітило: «Люди, які щодня зустрічалися в редакціях, видавництвах, клубах на безнастанних і обов'язкових нарадах, комісіях, зібраннях, конференціях, пленумах, люди, які вже давно обридли одне одному або належали до різних і часто ворожих літературних таборів, – мусили перебувати під одним дахом, наче в казармі, не почувуючи себе навіть удома достатньо вільними. Кожний крок, кожний вчинок легко контролювався першим-ліпшим сусідом... Коли трохи згодом... почався несамовитий розгром української літератури..., коли державна агенатура дедалі на-

стирніше взялась учащати до цих чистеньких приміщень, грубо руйнуючи стіни, зриваючи долівки, нищорячи за всякою нелегальщиною; коли мешканці ретельно заходилися палити й нищити свої рукописи до найдрібнішої нотатки; коли арешти пожильців нечувано зросли й звідусіль залунали скорботні ридання їхніх родин; коли неведовзі чимало квартир спорожніло, пустивши своїх хазяїв у тюремну безнадійну безодню, – цей сірий історичний будинок дістав нову назву – «крематорій», що міцно і назавжди прикипіла до нього» [31, с. 421–423].

По-друге, саме 1930 року, здавалося, комуністи могли нарешті святкувати перемогу над комунаром Хвильовим. Недаремно у червні на XI з'їзді КП(б)У Станіслав Косіор спеціально говорить кілька слів на захист Хвильового: «...Час вже припинити цькування тов. Хвильового за його старі гріхи, що роблять деякі наші гарячі, дуже принципові товариші...» [32]. Генсек ЦК КП(б)У аргументує, чому це він раптом боронить колишнього «націонал-ухильника»: йдеться про статті Хвильового з приводу процесу «СВУ». Проте і після цього сановного захисту цькування не припиняється. Ортодоксальні партійні публіцисти при нагоді і без такої згадують «хвильовім». Понад те, як ми вже знаємо, саме у 1930 році ГПУ УСРР розпочинає тотальне стеження за Хвильовим і на світ з'являється справа-формуляр.

Мотиви цієї появи добре позначив один з інформаторів під псевдом «Ган». У його повідомленні від 24 жовтня 1930 року є такі слова: «Здається, що немає потреби говорити про те що великі кола української інтелігенції цілком по-своєму проводять лінію партії в національному питанні. Немає також потреби говорити чому вони по своєму її проводять, яка їхня політична установка – про це говорилось. Йдеться про те, щоб виявити, які форми має теперішня їхня діяльність, бо змістом вона антирадянська, антикомуністична-націоналістична... Думка така, що найнергійніше і найсміливіше проводять свою діяльність культурно-мистецькі організації, де тепер найбільше той частини української інтелігенції, яка кличе енергійно будувати українську культуру, плекати в масах українську свідомість, українські національні почуття. Всякі театри, опери, малярні, об'єднання і т. д. – ось де оселище цієї роботи... Важливе не те, що ХВИЛЬОВИЙ чи ШУМСЬКИЙ проявили націоналістичний ухил, а те що націоналісти українські оточили їх своєю симпатією. Перша поразка дала привід це більше активізуватися, енергійніше взятися за роботу. Маємо цілу низку творів, вистав на сцені і т. д. явно націоналістичних, брак відповідних кадрів для культурботи на заводах – дає можливість українським націоналістам і там розгорнути свою діяльність. Вони використовували всяку можливість – клуб, паради, збори, засідання, вистави, щоб усюди бути – ніде не пропустити... На сьогодні стан не змінився і наше завдання вияви-

ти, чи вся ця діяльність проходить неорганізовано, чи є тут певне керівництво, провід організованість» [1, арк. 1].

Я вже наголошував, що справа-формуляр містить документи і матеріали про Хвильового, які збиралися не лише з 1930-го, а з більш раннього часу. Інформатори аналізують все – не лише його твори, а й його біографію, історію життя, політичні уподобання, контакти, розмови, настрої, поведінку.

Наприклад, у справі є недатований і невідданий відгук на творчість Хвильового, виконаний у стилі політичного доносу. Зокрема, тут можна знайти твердження про те, що нібито він закінчив Харківський університет (що не було правдою), але «приховував і приховує» свою освіту [1, арк. 24]. Окремо автор записки зупиняється на вступі Хвильового у партію. Сталося це у квітні 1919 року, а автор записки стверджує, що у 1920 році і що вступ цей був «свого роду «сімейною драмою» – всі близькі Хвильовому люди були страшно проти цього вступу. Проти нього була і та особа, в яку був закоханий Хвильовий... Хвильовий тоді ж пустив у оберт фразу, що стала крилатою і що згодом з такою насолодою була підхоплена та розповсюджена: «На ці речі слід дивитись значно простіше, просто партійність нині – найбільш зручна форма... (Пропуск у тексті. – Ю.Ш.)». Зі вступом у партію Хвильовий, який і раніше ще звертав на себе увагу громадянства..., стає в центрі такої уваги» [1, арк. 24]. Загальний висновок записки такий: «Анархічний індивідуалізм, міщанське естество, що роднить його навіть з Ігорем Северянином, відсутність класової бази, тяжіння до міщанства і якість любовне оміщанування комуністів, вибір із всього сучасного життя негативно-міщанських сюжетів, без виявлення него ставлення (ставлення партійця) до потворних явищ нашої епохи – таким є Хвильовий» [1, арк. 25].

А ось, наприклад, повідомлення інформатора про лекцію, що її влаштували 12 січня 1929 року в харківському будинку літератури імені Василя Блакитного. Московський гість, заступник завідувача агітпровідділу ЦК ВКП(б) Платон Керженцев (до речі, один із фундаторів системи більшовицької цензури) прочитав лекцію про завдання художньої літератури, про шляхи поліпшення національних літератур. Після лекції всіх запрошують до столу. Хвильового немає. Він з Михайлом Яловим, Іваном Сенченком та найближчими друзями грає в більярд, не хоче вечеряти з москвичами. Ось що пише про це інформатор: «Це було якесь душевне небажання, внутрішній протест проти пропозиції з'єднатися з російськими товаришами по перу. Вони розуміли..., що йти потрібно, доведеться, але не хотілось, бо знали, що тим, що вони сядуть за стіл, вони підписують акт зв'язку з Москвою» [1, арк. 48].

Все, що накопичувалось у справі-формулярі, має одну виразну домінанту: вимальовується нега-

тивний портрет Хвильового як «нещиро» особи, «неповноцінного» комуніста, як особи, що плакає латентні «контрреволюційні» задуми. То ж не дивно, що чекісти постійно ставлять запитання, а чи не створив Хвильовий якусь «організацію», чи не є він її лідером? Збереглося чимало свідчень того, що Хвильовий реально гуртував навколо себе однопідумців. Так було, наприклад, у 1924 році, коли він створював літературну групу «Урбіно». Саме з цієї групи наприкінці 1925 року постала ВАПЛІТЕ. Співтворцями академії були Михайло Яловий, Олесь Досвітній і Хвильовий. Три мушкетери, як їх називали, неформальні та непередбачувані. Проте ключова фігура – Хвильовий. Він домінує на інтелектуальному полі, відшукує близьких за способом мислення людей.

У справі-формулярі є чимало свідчень інформаторів про те, що Хвильовий та його колеги мали тісні зв'язки з театром «Березіль» і Лесем Курбасом. Наприклад, один з інформаторів повідомляє: «Любченко мешкає в гуртожитку Березіля... До нього часто ходять українські поети на чолі з Хвильовим і Тичиною. Збираються зазвичай по 3, 4, 5 осіб. Ці зібрання по можливості приховують від сторонніх очей. Деякий час тому, коли збирались влаштувати вечірку спільно з активом Березільців..., Любченко заявив, що треба відкласти, оскільки за ними зараз стежать» [1, арк. 78]. Датована 1930 роком і вже згадана анонімна записка під назвою «Про українські літературні кола» містить таке твердження: «Група «Вапліте» припинила своє організаційне існування. Проте внутрішній міцний зв'язок і спільність в ідеологічному забарвленні її діячів залишилися, і ніщо не говорить про відхід найвидніших з них від націоналістичного світосприйняття» [1, арк. 35]. Понад те, автор записки переконаний і переконує ГПУ: «Є щось, що приховується, що з'єднує в особливу групу значну частину українських письменницьких кадрів, не виключаючи і деяких членів партії. І це щось не вичерпується спільністю мови» [1, арк. 39].

17 березня 1933 року інформатор під псевдом «Професор» повідомляє: «Хвильовизм, як літературно-політичний напрямок був, як відомо розбитий. Тим часом экс-ваплітянська група переховала свій склад і дружні взаємозв'язки поміж старими соратниками. Їй пощастило зберегти певну внутрішню суцільність і уберегтися від диференціації. Існуючи в формі неофіційного «содружества», вона сподівається на кращі часи і намагається дістати певний вплив на літературну та національно-культурну політику... Навчені гірким досвідом экс-ваплітяни особливо бояться тепер будь чим себе скомпрометувати в політичному відношенні. Отже, про всякі б[ільш] м[енш] відповідальні справи розмовляють вони виключно серед своїх у дошку. Але оскільки вони зацікавлені поширенням впливу, розмовляють на одинці і з б[ільш] м[енш] корисними людьми з іншого табору. Підхід обережний... Щодо обережності то у групі є відомо-

сті, що за ними стежить або може стежити ППУ. Про таку обережність іноді випадково згадують КОПИЛЕНКО та СЕНЧЕНКО. ППУ групу, в кожному разі, цікавить і вона певне уявлення про зацікавленість до себе має» [1, арк. 104, 105].

Зацікавленість чекістів насправді була і вона не зменшувалась до останніх днів життя Хвильового. У квітні 1933-го вже згаданий «Професор» коротко переповідає історію літературної кар'єри Хвильового, а завершує своє коротке повідомлення так: «ХВИЛЬОВИЙ стає ватажком свого роду партії, що згодом виявляє свою нацдемівську та к. р. природу, доходючи згоди з київськими діячами і дістаючи співчуття закордонних фашистів. ХВИЛЬОВИЙ починає каятись, особливо ж після «Вальдшнепів» (свого к. р. твору) в № 6 «Валпите», а потім після СВУ (стаття «Хто ще сидить на лаві підсудних», відповідь на запитання: хвильовим). Останні роки поводить тихіш. Хворіє на ТБЦ (лікувався й за кордоном, випиває). Особливо близький до О. ДОСВІТНОГО, ЯЛОВОГО, ВИШНІ, ЛЮБЧЕНКА. Член міськради Оргкому. Має партійні зв'язки. Добре відомий і в Росії» [1, арк. 107]. «Поводиться тихіш» – крім іншого, означало: нічого вартісного не написав з 1930 року, себто з моменту фатального переїзду до будинку «Слово».

Особливо вражають документи, що з'явилися напередодні самогубства Хвильового. Його дружина Юлія Уманцева, якщо вірити Аркадієві Любченку, навесні 1933 року сказала йому: «Щось буде, щось трапиться, от пом'янете моє слово. Микола дивно якось натякнув, а ви ж добре знаєте його страшину... оту його проклятуцу інтуїцію» [31, с. 423].

Документи із справи-формуляра підтверджують, що Хвильовий «проклятуцу інтуїцію» таки мав. Насмілюся стверджувати: він здогадувався, що чекісти інтенсивно концентрують короткі відомості і про нього, і про його колег*. Проте навіряд чи він здогадувався, що з певного періоду ці відомості набули узагальнюючого характеру. За чекістським каноном, саме такого типу матеріали мали створити фундамент для висунення обвинувачень ще до, а особливо ПІСЛЯ арешту. Недаремно у теці збирались свідчення заарештованих у справах «СВУ», «Українського національного центру» («УНЦ»), «Української військової організації» («УВО»), які згадували Хвильового.

У справі є довідка, яка починається з Хвильового, потім перекидається на інших колишніх членів ВАПЛІТЕ, а завершується такими словами: «Вся ця група письменників проходила за свідченням заарештованих по «СВУ», «УНЦ» і «УВО», як ворожо налаштована до радянської влади і така,

що використовує літературний фронт з метою ідеологічно ворожої шовіністичної пропаганди.

Нині ця група тісно пов'язана між собою, збираючись на квартирах ХВИЛЬОВОГО і ЛЮБЧЕНКА, де зачитуються рукописи невиданих творів націоналістичного змісту» [1, арк. 118]. На цьому довідка переривається, але не підлягає сумніву, що вона є просто інтродукцією до цілком практичного висновку щодо необхідності перервати діяльність згаданої групи. 11 травня 1933 року секретному співробітнику під псевдом «Влас» ППУ дає завдання «терміново увійти до цієї групи» [1, арк. 123].

Далі у справі-формулярі міститься довідка під назвою «Краткая характеристика проходящих». По суті це список тих, кого у ППУ «намітили» як фігурантів майбутньої справи. Тут можна знайти імена Миколи Куліша, Івана Дніпровського, Майка Йогансена та інших [1, арк. 124]. Тут немає імені Хвильового, але не забуваймо, що цей список саме в його справі-формулярі. Власне, наявність згаданих матеріалів дає підстави стверджувати: коло замикалося, арешт Хвильового був лише питанням часу. Наступним мав бути процес витягування саме з нього наймовірних, але необхідних чекістам «зізнань».

Микола Хвильовий це відчув. Натомість ті, хто полював на «Вальдшнепа», припустилися помилки. Вони якось призабули, що він сам – чудовий мисливець. Він знав, коли та де найкраще полювати на крижнів, бекасів, вальдшнепів, яка найкраща рушниця для мисливця і який гончий пес найрозумніший при полюванні. Він знав про закони полювання фактично все. Відомо, що справжнього вальдшнепа важко підстрелити, а «Вальдшнеп» – Хвильовий точно знав: він не дасть себе підстрелити.

Схоже, у свідомості Хвильового давно жило переконання в тому, що він нікому, крім себе, не дозволить визначати межу власного життя та смерті. У 1924 році у листі до Миколи Зерова зізнається: «...Застрелитися ніяк не можу. Два рази ходив в поле, але обидва рази повернувся живим і невредимим: очевидно, боягуз я великий, нікчема» [33].

У справі-формулярі є повідомлення і про інші етапи підготовки до того моменту, коли він остаточно вирішить поставити крапку у власному житті. В одному з повідомлень є, наприклад, такі слова: «...Хвильовий, перебуваючи в Європі, в 1927 році говорив..., що «на Україні робиться щось страшне, що держимордівський, великодержавницький дух розійшовся так, як англієць у Китаї і він готовий покінчити життя самогубством, лише б показати, що тут коїться» [1, арк. 126].

Ось ще одне повідомлення інформатора. Це вже 1931 рік: «...В розмові казав, що він далі так не може, виймає браунінг (стара метода – залякування своєю самоліквідацією)...» [1, арк. 74]. Він не залякував, він готувався.

Нарешті, рік 1933-й. І це зафіксоване інформатором свідчення Майка Йогансена: «Хвильовий знав і усвідомлював... буквально міжнародне зна-

До речі, тут слід ще раз повернутись до тверджень про те, що Микола Хвильовий служив у ЧК. Якби таке дійсно було, в матеріалах ППУ неодмінно на це було б вказано. Натомість у справі-формулярі немає жодного документу, жодної згадки про це.

чення свого акту. У хвилину смерті він був спокійний і веселий. Отже, він знав, що означає і як буде витлумачений його постріл» [1, арк. 114].

У травні 1933 року Микола Куліш, пояснюючи мотиви самогубства Хвильового, намагався використати вже згадану передмову Хвильового до першого тому його вибраних творів у 1932 році. У своїй заяві до слідчого Обласної харківської прокуратури Кушарського Куліш, зокрема, вказував, що Хвильовий ніколи не скаржився на вочевидь несправедливу критику на свою адресу, але з передмови видно, як тяжко було йому мовчати: «Мої припущення про внутрішню творчу кризу та її причини треба розуміти лише в світлі цієї передмови» [35].

Улас Самчук мотивував самогубство Хвильового так: «...Це був останній з можікан одної ідеї, за яку він сам себе покарав розстрілом» [35]. На думку Юрія Шевельова (Шереха), «людину-Хвильового знищив сам Хвильовий, для якого і так виходу не було, мистця знищено кілька років перед тим, як знищено Довженка й тисячі інших. З того, що вони могли сказати, – вони тільки почали говорити, з того, що вони могли створити, – вони створили тільки обіцянку своїх можливостей» [30, с. 62].

На початку 1932 року інформатор під псевдом «Професор», аналізуючи оповідання «Молоді шахтарі» (вперше надруковане в журналі «Молодняк» у 1931 році), пише про «надричний мажор» [1, арк. 96] Хвильового. Визначення точне. Іван Дніпровський вже по смерті Хвильового, 23 травня 1933 року запише у щоденнику: «Вульгаризатори, упрощенці, ненависний Сатана з бочки вимагав від нього зміни тематики, нового змісту, а по суті – халтури і омани... Засобами, за планом, вимогами чортика художник не міг утворити великих речей; писав речі дрібні і слабкі – і бився в безвиході... Художник балансував над прірвою... Сонячна душа розривалась. Вона кричала з третього поверху «Слова», вона блукала нічними вулицями столиці, від пивнички до пивнички...» [36].

Судячи із спогадів Аркадія Любченка, на Хвильового гнітюче враження зробило відрядження на село навесні 1933 року і він навіть заявляв: «Голод – явище свідомо організоване. Голод і розруха – хитрий маневр, щоб одним заходом упоратися з дуже небезпечною українською проблемою» [31, с. 423]. Справа-формуляр підтверджує, що побачене на селі стало важливим фактором у формуванні апокаліптичного настрою письменника. Один з інформаторів зафіксував те, як Микола Куліш переказував свою розмову з Хвильовим за півтора місяці до самогубства останнього. «...Я запитував ХВИЛЬОВОГО, чим пояснити, що поки ХВИЛЬОВИЙ був «хвильовістом», він давав яскраві речі, а тепер одне «насіння». ХВИЛЬОВИЙ відповів – «логічно і розумом я перебудувався, а емоційно ні, і відчую, що ще не скоро перебудуюсь. Емоційно я ще колишній».

Тепер після поїздки на село ХВИЛЬОВИЙ нагадав мені цю розмову, сказавши, що нині ось те емоційне оволоділо ним понад усе інше...» [1, арк. 115]. Згадане «емоційне» – це, власне, і є жахливі враження від побаченого у виморених голодом українських селах. Усе це, поза сумнівом, підсилювало суїцидний настрій Хвильового.

26 травня 1933 року, через 13 днів після трагедії, чекістський інформатор, передаючи коментарі щодо самогубства, цитує, зокрема, такі слова: «...У жахливій долі Хвильового відіграли роль не лише національні моменти, а й соціально-політичні – це і колективізація на Україні та її наслідки» [1, арк. 129].

Проте все-таки головним трагічним імпульсом для Хвильового став арешт його найближчого друга і соратника Михайла Ялового. Існують різні версії щодо дати арешту: називають кінець квітня або інші дати, наближені до 13 травня 1933 року [37]. У кожному разі матеріали справи-формуляра підтверджують, що саме арештом Ялового Хвильовий був вражений. За словами його дружини Юлії Уманцевої, він повторював, що це «роблять спекулянти, які прийшли в літературу сьогодні, які займаються травлею Старої Генерації письменників і персонально ТОРІН, який стояв на чолі» [1, арк. 98]. Хвильовий не міг збагнути, «чому не звернуть увагу, хто такий ТОРІН, хто дав право чорнити письменників-комуністів» [1, арк. 98].

І ось 13 травня 1933 року. Його останній земний день. За найпоширенішою версією, у Хвильового зібралися гості і це нібито були Олесь Досвітній, Остап Вишня, Григорій Епик, Іван Дніпровський, Майк Йогансен, Аркадій Любченко, Микола Куліш. Атмосфера була пречудовою. Хвильовий грав на гітарі, читав уривки з поеми Пушкіна «Беси». Потім зник за дверима свого кабінету. Невдовзі пролунав постріл. Гості вбігли до кабінету і побачили мертвого письменника з револьвером у руці [3, с. 239–240].

Справа-формуляр показує, що все було не зовсім так. З неї дізнаємось: «Сьогодні об 11 годині ранку були: КУЛІШ, ДОСВІТНИЙ, він і я. Листа він не встиг би заготувати, напевно він заготував його до розмови» [1, арк. 99]. Отже, гостей насправді було всього двоє. «Я» – це дружина Хвильового Юлія Уманцева. А протокол за підписом обласного прокурора Михайла Брона було складено вже о 13 годині 40 хвилин. Микола Куліш і Олесь Досвітній спогадів не залишили, але те, про що говорили гості з Хвильовим за кілька хвилин до його пострілу, тепер можна дізнатись від учасника цих розмов, себто від його дружини. Насамперед вона повідомила, що напередодні, 12 травня, дізнавшись про арешт Михайла Ялового, її чоловік збирався дзвонити не кому-небудь, а заступникові голови ГПУ УСРР Карлу Карлсону. «Я, – свідчила Уманцева, – не знала номера телефону, я не вважала серйозним зараз турбувати, тим більше, що випадок був свіжий, з'ясується, заспокоїться» [1, арк. 98]. Отже, дружина відмовила Хвильового дзвонити

чекістському начальнику і з'ясовувати мотиви арешту одного з найближчих своїх друзів.

Проте Уманцева не могла вплинути на хід болісних роздумів свого чоловіка: *«Увесь час він хворів переживанням, хворів тим, що розпочата ним колись літературна течія, вся наступна доля, що зв'язана була з нею, є жертвою. Обставина – арешт ЯЛОВОГО – ускладнила і поставила в більш безнадійний стан справу – ліквідувати раз назавжди це цькування»* [1, арк. 99]. Хвильовий сприйняв арешт свого приятеля як знак. Ніякі «каяття», ніякі спроби заробити у влади ідеологічні «індульгенції» вже не допоможуть. Виплекана ним течія, виховане ним покоління буде знищено. Недаремно в одній з посмертних записок він написав: *«Арешт ЯЛОВОГО – це розстріл цілої Генерації... За що? За те, що ми були найцирнішими комуністами? Нічого не розумію. За Генерацію ЯЛОВОГО відповідаю перш за все я, Микола ХВИЛЬОВИЙ»* [1, арк. 100].

Як свідчить Юлія Уманцева гості Хвильового в останній день його життя обговорювали з ним можливість того, що Михайло Яловий все-таки вів якусь подвійну гру, *«якусь політику»*, але врешті-решт відкинули цю версію. Зійшлися на тому, що це *«зла іронія, знов козир для цькування старої Генерації письменників»* [1, арк. 98]. Розмова закінчилася рішенням йти до прокурора Верховного суду УСРР Лева Ахматова (людини, як і згаданий вже Карл Карлсон, немаленької). Зібралися розходитися і в цей час Хвильовий вийшов до сусідньої кімнати. *«Ми, – свідчила Юлія Уманцева обласному прокурору Михайлові Брону, – не звернули увагу. Зайшов він в цю кімнату, почули постріл, прибігли – лежить. Подробиці Ви дізнаєтесь у товаришів, які безпосередньо страждають і знають це цькування. Треба з'ясувати, хто цим займається, і в чому коріння зла... Прокуратурі є над чим попрацювати, щоб це була лише одна жертва»* [1, арк. 99].

Проте кількість жертв, як тепер добре відомо, не зменшиться, а навпаки. У своїх, вже цитованих спогадах про харківський будинок «Слово» та його мешканців Володимир Куліш, описуючи день самогубства Миколи Хвильового, писав: *«Важко пригадувати, що діялось після того в будинку. Почалися відразу арешти, будинок притих, не чути було вже навіть дитячого галасу, здавалось, в будинку ніхто не живе... Це трохи й відповідало правді, бо з кожною ніччю все менше й менше ставало мешканців»* [2, с. 21]. У день самогубства Хвильового, 13 травня 1933 року, буде заарештовано Олександра Шумського і Миколу Христового.

У Галузевому державному архіві СБУ зберігся щоденник Георгія (Юрія) Самбреса, колишнього співробітника Всеукраїнського інституту народної освіти. Він знав Хвильового з дитинства і для нього він колись був *«Колькою Фітільовим»* [38, арк. 981]. Самброс, який був свідком похорону Хвильового, описує загальне враження, яке справило це самогубство на тодішнє суспільство. Проте

один із найцікавіших моментів у його спогадах це – переказ про те, як нібито відреагував на повідомлення про самогубство ще один майбутній самогубець, нарком освіти УСРР в 1927-1933 роках Микола Скрипник. Ось що пише Самброс: *«Кажуть, що смерть М. Хвильового надто вразила М. О. Скрипника. Почувши про його самогубство, він навіть здригнувся увесь від якоїсь потаємної внутрішньої думки. Вражений, проказав своїм рикаючим, хрипким голосом лише одне коротке слово, повне задумливого запитання:*

– Вже?... – й мовчки, згорбившись, пішов до свого кабінету» [38, арк. 979].

Важко сказати, чи було так насправді, але безсумнівне інше. Коли у липні 1933 року, не піддаючись на шантаж своїх колег по політбюро ЦК КП(б)У і відмовившись підписати пропонований ганебний лист із «самовикриттям», Микола Скрипник застрелиться у своєму робочому кабінеті, його не просто обвинуватять у «націоналістичному ухилі». Партійні ідеологи шукатимуть зв'язок цього самогубства із самогубством Хвильового, зв'язок із діяльністю Олександра Шумського. Ось, наприклад, що писалося у журналі «Більшовик України» на початку 1934 року: *«...Скрипник та очолюваний ним ухил... продовжували лінію українських фашистів Шумського-Хвильового на відрив Радянської України від СРСР та перетворення її на колонію міжнародного імперіалізму»* [39].

Паралельно з ідеологічним «викриттям» посиляться репресії. Навесні 1934-го року розстріляють Олесь Досвітнього (він же Олександр Скрипаль-Мищенко). Третього мушкетера – Михайла Ялового, а разом і Миколу Куліша, Григорія Епіка, інших вапльятян розстріляють у листопаді 1937-го разом з великою групою соловецьких в'язнів. Тоді ж піде у небуття і Лесь Курбас. Їх примусять давати принизливі, безглузді та неправдиві свідчення перед тим, як знищити. Хвильовий позбавив своїх катів такого задоволення.

Документи справи-формуляра показують, що над тілом вже мертвого Хвильового спалахнув конфлікт представників двох впливових відомств – прокуратури і ГПУ. Вони посварились, як засвідчує протокол, що зберігся у справі, за вкрай важливі документи – посмертні записки Хвильового. Згадують якісь матеріали Олександра Шумського та інших боротьбістів, з якими контактував Хвильовий. Та все це забрав Григорій Железногорський, на той момент – увага! – прокурор у спецправах ГПУ УСРР [1, арк. 135–135зв.]. Документи зникли. Відтак маємо копії двох посмертних записок Хвильового. Де оригінали і що в них насправді було, – ніхто не знає. Ще одна таємниця Хвильового, пам'ять про якого таки намагалися стерти навіки. Справа-формуляр це підтверджує. Крім вилучених документів, не залишилося жодного метра кіноплівки з його зображенням, збереглася мізерна кількість фотографій. Його поховали у травні 1933 року. Минуло небагато часу, могили

зрівняли із землею, а від Хвильового залишився лише лайливий термін «хвильовім».

А в ніч з 13 на 14 травня Хвильовий був у власній квартирі. Лежав на столі в труні. На правій скроні просочена кров'ю вата прикривала отвір від кулі. На лівій – велика гуля. Від кулі, що не вийшла наскрізь, а застрягла в черепній коробці. Цілу ніч поруч тіла – близькі, друзі. Більше ніж друзі – обрані. Хто дослухався до кожного його слова. Хто зрозумів зміст його останнього послання.

Тим часом «крематорій», себто будинок «Слово», жив своїм бурхливим життям. Чи не в останнє Хвильовий розхвилював його мешканців. Виразну картину того, що діялося, дає спеціальне повідомлення за підписом начальника Секретно-політичного відділу ППУ УСРР Михайла Александровського «Про самогубство письменника Хвильового». Тут, зокрема, мовиться: «Максимальне збудження, що охопило майже все населення будинку «Слово», де жив ХВИЛЬОВИЙ, не переривалося упродовж цілої ночі з 13-го на 14-е травня. В квартирах, у дворі, в коридорах збирались групи письменників, продовжуючи обговорювати самогубство ХВИЛЬОВОГО. Настрій пригнічений. Продовжують розцінювати самогубство як вияв «героїзму»...» [1, арк. 112].

14 травня об 11 годині ранку тіло небіжчика було виставлене в будинку літератури імені Василя Блакитного, де відбулася громадська панахида. Чекісти фіксують усі фази цього дійства. Зокрема, звертають увагу на таку деталь: «На громадянській панахиді, де були присутніми багато представників учбових закладів, літературних і художніх кіл і у повному складі «Березіль», – кидалася в очі **тенденційна виставка творів ХВИЛЬОВОГО, серед яких не було жодного нарису за 1930-1933 рр., тобто з моменту виступу ХВИЛЬОВОГО проти «хвильовізму»** [1, арк. 115].

О 13-й годині з будинку Блакитного винесли тіло і процесія рушила на міське кладовище. «Найбільше збудження серед тих, хто зібрався в будинку імені Блакитного досягло на момент вносу тіла. На цей час біля будинку літератури зібралось до 2 000 осіб. Проте кількість проводжаючих мірою наближення до кладовища швидко ріділа і на кладовище прийшло не більше 500-600 осіб» [1, арк. 115].

Симптоматично, що сама кількість тих, хто прийшов попрощатися з Хвильовим, викликала підозри (чи не було це спеціально організовано?). Вже після похорону нарком освіти УСРР Володи-

мир Затонський пише голові ППУ Всеволоду Балицькому записку, в якій зазначає: «З приводу телефонограми про організований вихід на похорон Хвильового сьогодні дізнався, що телефонували з будинку письменників (Будинок Блакитного). Чув (через двері із сусідньої кімнати) тов. Максимчук (чоловік однієї наркомосівської співробітниці). Завтра отримаєте його заяву» [1, арк. 120].

У справі збереглася заява цього Максимчука, написана на ім'я Затонського: «В день похорону Хвильового (14/V) я був у буд[инку] ім. Блакитного. Прибув туди о 10 год. 20 хв. Приблизно через 15 хв. почув, що з канцелярії буд-ку якийсь молодий голос (чоловічий) нечистою руською мовою передавав телефонограми... Зміст телефонограми був приблизно такий: Приходьте завтра з своєю організацією до буд. Блакитного о пів на дванадцятку на похорон Хвильового – письменника України. Така телефонограма була передана приблизно 4-6 організаціям» [1, арк. 122, 122 зв.].

Та повернімося до траурної процесії, що досягла цвинтаря з труною Хвильового. У згаданому спеціальному повідомленні за підписом начальника Секретно-політичного відділу ППУ УСРР Михайла Александровського констатувалося: «Характерно відзначити поведінку групи ваплітянців і співчуваючих їм. Ці особи демонстративно не слухали промову МИКИТЕНКА і відкрито злостували з приводу некролога в пресі» [1, арк. 115].

В офіційному некролозі, що його вмістила газета «Вісті ВУЦВК» 14 травня 1933 року, наголошувалось, що Хвильовий вів боротьбу проти «лінії партії в національно-культурному будівництві», зрікся своїх «націоналістичних помилок», але йому «забрало революційного гарту і він відходить від життя» [40].

Іван Микитенко також у своїй жажливій промові над труною Хвильового наполягав на тому, що останньому забракло «революційного гарту», що його волю послабили «рецидиви ідеалістичних помилок», що він зайшов у «глухий кут індивідуалізму», з якого вирішив знайти «вихід» у небуття [41].

Проте з однією тезою Івана Микитенка слід беззастережно погодитись. Напевно не зовсім розуміючи (чи зовсім не розуміючи) двозначності власних слів, наприкінці промови він зауважив, що «в Радянському Союзі кожна здібна до творчої праці людина – на обліку, тим паче член партії» [41].

Що правда, то правда. І це переконливо доводить справа формулярного обліку Миколи Хвильового.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Галузевий державний архів (далі – ГДА) Служби безпеки України (далі – СБУ), Київ, справа. – С. 183.
2. Куліш В. Слово про будинок «Слово». Спогади. – Торонто: Накладом Видавництва «Гомін України», 1966.
3. Див. у книзі: Грабович Г. Тексти і маски. – Київ: Критика, 2005.
4. Хвильовий М. Камо грядеши // М. Г. Хвильовий Твори у двох томах. – Київ: Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 421.
5. Див.: Смолич Ю. ВАПЛІТЕ і я // Літературна Україна. – 1987. – № 39.
6. Див.: Гречанюк С. День повернення Миколи Хвильового // Українська мова і література в школі. – 1987. – № 12.
7. Цит. за: Коваль В. Сталінський вирок Миколі Хвильовому // Літературна Україна. – 1988. – № 49.
8. Плющ Л. Його таємниця, або «Прекрасна ложа» Хвильового. – Київ: Факт, 2006. – С. 35–36.

9. Див.: Сталін Й. В. Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У // Й. В. Сталін Твори. – Київ : Політвидав України, 1949. – Т. 8.
10. Хвильовий М. Апологети писаризму // М. Г. Хвильовий. Твори у двох томах. – Київ : Дніпро, 1990. – Т. 2.
11. Хвильовий М. Україна чи Малоросія? // Там само. – С. 591.
12. Євген Маланюк. Нотатники (1936-1968). Документально-художнє видання. – Київ : Темпора, 2008. – С. 100.
13. Цит. за: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – Київ : Абрис, 1997.
14. Докладніше див.: Yuri Shapoval. «On Ukrainian Separatism» A GPU Circular of 1926 // Harvard Ukrainian Studies, 1994, vol. XVIII, № 3/4, pp. 275-302.
15. Любченко А. Спогади про Хвильового (із записної книжки) // Ю. Луцький. Ваплярський збірник. – Едмонтон : Канадський Інститут Українських Студій, Мозаїка, 1977.
16. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Книга перша. – Едмонтон : Канадський інститут українських студій, Альбертський університет, 1987.
17. Див.: Юліан Шпол. Вибрані твори. – Київ : Смолоскип, 2007. – С. 483-485.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф.1, оп. 145-а, спр.52.
19. ЦДАГОУ, ф.1, оп. 13, спр. 199, арк. 59.
20. Ол. Досвітній, М. Хвильовий, М. Ялович. Заява групи комуністів-членів «Вапльте» // Вісті ВУЦВК. – 1926. – 4 грудня.
21. Єфремов С. О. Щоденники, 1923-1929. – Київ : Рада, 1997.
22. Хвильовий М. Лист до редакції // Комуніст. – 1928. – 29 лютого.
23. ЦДАГОУ, ф.1, оп.20, спр.1852, арк. 80. Див. також: Мукомела О. Творець досвітньої симфонії // Знання та праця. – 1989. – № 6. – С. 11-13.
24. Панч П. На калиновім мості. Повесть минулих літ // П. Панч. Повісті. Оповідання. Гуморески. Казки. – Київ : Наукова думка, 1985. – С. 421-422.
25. Дзюба І. М. З криниці літ. У трьох томах. – Київ : Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 3. – С. 290-291.
26. Держархів Харківської області, ф. П-15, оп. 2, спр. 11, арк. 30.
27. Хвильовий М. А хто ще сидить на лаві підсудних? (До процесу «Спілки визволення України») // Харківський пролетар. – 1930. – 16 березня.
28. Хвильовий М. За щоденником С. О. Єфремова – вождя, академіка, «совісті землі української», що палахкотить «великим полум'ям» // Харківський пролетар. – 1930. – 25 березня.
29. Передмова і вступні слова М. Хвильового до першого тому його «Вибраних творів» 1932 р. // М. Хвильовий. Твори в п'ятьох томах. – Нью-Йорк, Балтімор, Торонто : Об'єднання Українських Письменників «Слово» і Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1983. – Т. 4.
30. Шевельов Ю. Про памфлети Миколи Хвильового // Там само.
31. Любченко А. Вибрані твори. – Київ : Смолоскип, 1999.
32. XI з'їзд КП(б)У. 5-15 червня 1930 р. Стенографічний звіт. – Харків : Партвидав, 1930. – С. 285.
33. Хвильовий М. Лист до Миколи Зерова від 1924 року // М. Г. Хвильовий. Твори. У двох томах. – Київ : Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 853.
34. Лист до Харк. Облпрокуратури. Слідчому т. Кушарському // М. Хвильовий. Твори в п'ятьох томах. – Нью-Йорк, Балтімор, Торонто : Об'єднання Українських Письменників «Слово» і Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1986. – Т. 5. – С. 150.
35. Улас Самчук. «Відповідь Ніночці». Див.: Документ доби: публіцистика Уласа Самчука 1941-1943 років / Упоряд. А. Жив'юк. – Рівне, 2008. – С. 206.
36. Дніпровський І. Літературні стрічі (пам'ятка для мемуарів). Щоденник. Публікація М. Наєнка // Літературна Україна. – 1989. – 31 серпня.
37. Див., наприклад: Ушкалов О. «Драстуй, Юліане Шпол!» // Юліан Шпол. Вибрані твори. – Київ : Смолоскип, 2007. – С. 24.
38. ГДА СБ України, Київ, ф. 6, спр. 68805-ФП, зошит 6.
39. Сенченко Ан. Небезпека нової інтервенції та український фашизм // Більшовик України. – 1934. – № 1. – С. 110.
40. Некролог «М. Г. Хвильовий» // М. Хвильовий. Твори в п'ятьох томах. – Нью-Йорк, Балтімор, Торонто : Об'єднання Українських Письменників «Слово» і Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1986. – Т. 5. – С. 129, 130.
41. Наша відповідь – сміливіше йти вперед. Промова тов. І. Микитенка // М. Хвильовий. Твори в п'ятьох томах. – Нью-Йорк, Балтімор, Торонто : Об'єднання Українських Письменників «Слово» і Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1986. – Т. 5. – С. 140.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю. В. Котляр**

© Ю. І. Шаповал, 2010

Стаття надійшла до редакції 19.07.2010

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 94 (477.8) «1921/1939» : 304.44 +
94 (438) «1921/1939» : 304.44

О. Н. Гаврилюк

ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У МІЖ- ВОЄННИЙ ПЕРІОД: ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ, ЗМІСТ, РЕЗУЛЬТАТИ

У статті розглянуто вагомий і водночас практично не досліджений аспект пам'яткоохоронної роботи на території Східної Галичини та Західної Волині 1920-х – 1930-х років, яким була діяльність щодо збереження пам'яток воєнної історії. Показано, що вона фокусувалась передусім на впорядкуванні поховань полеглих у воєнних конфліктах початку ХХ століття солдат різних націй та відновленні оборонних споруд різних епох. Проаналізовано вплив на її здійснення політики Польської держави того періоду, результати, значення зусиль українських громадських організацій у цій галузі для виховання національної самосвідомості корінного населення регіону.

Ключові слова: Східна Галичина, Західна Волинь, міжвоєнна Польща, поховання, замки, громадські товариства.

В статье рассмотрен весомый и вместе с тем практически не исследованный аспект памятничкоохранительной работы на территории Восточной Галиции и Западной Волыни 1920-х – 1930-х годов, каким являлась деятельность по сохранению памятников военной истории. Показано, что она фокусировалась в первую очередь на приведении в порядок погребений солдат разных наций, погибших в военных конфликтах начала ХХ века, а также восстановлении оборонительных сооружений различных эпох. Проанализировано влияние на ее осуществление политики Польского государства того периода, результаты, значение усилий украинских общественных организаций в этой сфере для воспитания национального самосознания коренного населения региона.

Ключевые слова: Восточная Галиция, Западная Волынь, междувоенная Польша, погребения, замки, общественные организации.

The article is considering a question of significant and, at the same time almost uninvestigated aspect of the measures taken by the artifacts preservation institutions in Eastern Galicia and Western Volyn at 1920 – 1930-s, which was the activity of military history monuments' preservation. First of all, it was focusing at the burials' improvement, dedicated to the soldiers of different nations, who were killed during military conflicts in the beginning of XX th century and the renewal of defensive works of different epochs. The influence according its realization by the policy of Poland, results and the meaning of Ukrainian social institutions' efforts in this field for the national consciousness upbringing of indigenous population of the region were analyzed.

Key words: Eastern Galicia, Western Volyn, Poland in the period between the Wars, entombment, castles, public institutions.

У сучасних умовах функціонування незалежної України актуальною і разом з тим болісною проблемою продовжує залишатися проблема збереження національної культурної спадщини. Помітну роль у її вирішенні відіграють дослідження на пам'яткоохоронну тематику, що належать вітчиз-

няним історикам, мистецтвознавцям, правникам, а також узагальнення досвіду збереження пам'яток. Аналіз здобутку вітчизняної гуманітарної історіографії з цієї теми засвідчує суттєві розбіжності щодо рівня дослідження регіонального змісту пам'яткоохоронної діяльності. Зокрема, епізодич-

но та вкрай фрагментарно вивчена пам'яткоохоронна робота на західноукраїнських землях, які впродовж міжвоєнного періоду входили до складу Другої Речі Посполитої.

До числа слабо досліджених аспектів проблеми належить питання збереження на території Східної Галичини та Західної Волині 1920-х – 1930-х років пам'яток воєнної історії, впливу на цей процес політичних факторів. Окремі моменти знайшли висвітлення у працях Н. Заставецької [6; 5]. У контексті діяльності органів охорони пам'яток історії та культури Другої Речі Посполитої, її Тернопільського та Волинського воєводств заходи щодо збереження Збарзького й Луцького замків шляхом відновлювальних робіт висвітлюють В. Чайка [22] та П. Троневиц [21]. Досить побіжно аналогічний аспект проблеми стосовно архітектурних пам'яток середньовічних Дубна і Острога згадується в матеріалах деяких краєзнавчих конференцій [17; 18; 9]. Однак, незважаючи на наукову новизну згаданих й інших досліджень, тут не охоплено чимало питань, пов'язаних з пам'яткоохоронною діяльністю стосовно об'єктів воєнної історії на означених вище теренах

Тому, виходячи із ступеня розробки проблеми, враховуючи роль пам'яток історії воєн, воєнного мистецтва, зокрема, фортифікаційного, в патріотичному вихованні підрастаючого покоління, спираючись на певне коло архівних та опублікованих джерел, у статті ставиться мета проаналізувати політичні аспекти, зміст та результати діяльності щодо охорони пам'яток воєнної історії у Східній Галичині та Західній Волині впродовж 1920-1930-х років. Увага акцентується на таких її визначальних гранях, якими були заходи щодо впорядкування поховань полеглих воїнів та відновлення оборонних споруд.

Особливістю процесу збереження культурної спадщини у Східній Галичині та Західній Волині міжвоєнного періоду була його пряма залежність від характеру національної політики Другої Речі Посполитої. Ставлячи на меті створення однонаціональної держави, влада, з одного боку, розгорнула кампанії із збереження пам'яток, репрезентуючи їх польським історико-культурним надбанням та ініціюючи їх здійснення відповідними державними та громадськими структурами. З іншого – пам'яткоохоронний аспект внутрішньої політики міжвоєнної Польщі став складовою ліній, спрямованою на денационалізацію та придушення українського національного руху. З цією метою санкціонувався знищення об'єктів української культурної спадщини для показового приниження та підпорядкування автохтонного населення регіону. Такий підхід мав місце під час «пацифікації» (умиротворення) у Східній Галичині або «ревіндикації» (зміни віросповідання) в Західній Волині. Це повною мірою стосувалося й пам'яток воєнної історії.

Якщо брати до уваги означену діяльність польських організацій і товариств, то вона зосереджувалася на впорядкуванні могил польських воїнів, що загину-

ли у боях Першої світової, польсько-української та польсько-більшовицької воєн, зборі матеріальних свідчень про військові події початку ХХ століття на теренах Західної України, передачі їх у музеї, спорудженні пам'ятників, відновленні давніх оборонних споруд тощо. Провідним серед таких об'єднань було Польське товариство опіки над могилами героїв, створене у 1925 році на базі Польського товариства жалобного хреста. Напрямок діяльності товариства визначав центральний осередок у Варшаві, якому підпорядковувалися воєводські, повітові та гмінні відділення [2].

Першим на західноукраїнських землях постало Львівське відділення товариства; його діяльність поширювалася й на територію Тернопільського та Станіславівського воєводств. Впродовж 1925-1926 років у співпраці з іншими польськими товариствами відділення провело впорядкування цвинтарів та окремих могил, розгорнуло широку пропагандистську діяльність. Так, спільно із львівською філією Народної організації жінок було проведено перепоховання останків польських вояків у Делятині Рогатинського повіту; із Союзом оборонців Львова відновлено могили у Горпині Кам'яно-Струмилівського повіту; з «Народною школою» упорядковано 101 могилу польських солдат у Раві-Руській; із львівським Товариством сторожів могил львівських героїв доглянуто близько 1 700 поховань, відновлено хрести тощо. У 1927 році окреме воєводське відділення товариства засновано у Станіславі (*тепер Івано-Франківську – О. Г.*). До кінця 1920-х років була налагоджена діяльність окремого тернопільського осередку цього товариства [24].

Певний внесок у збереження пам'яток воєнної історії зробило й польське товариство «Соколи». Місцеві філії організації долучилися до впорядкування могил полеглих вояків. Особливо активно товариство пропагувало культ героїв серед польської молоді краю.

Окремим видом пам'яткоохоронної діяльності польських громадських організацій у сфері воєнної історії була опіка над пам'ятками, переданими державою їм у власність або у тимчасове користування. Наочним прикладом цього можна назвати участь Союзу офіцерів резерву у відновленні Збарзького замку князів Вишневецьких. Замок, що постав на початку XVII століття, не випадково потрапив в поле зору цієї організації. Утвердження міжвоєнної Польщі на західноукраїнських землях потребувало ідеологічного підґрунтя, підтримки національної ідеї. Основа для цього вишукувалася в далекому минулому. А Збарзький замок, як відомо, був для поляків центральною оборонною спорудою під час подій Хмельниччини у 1649 році. За його допомогою значно менші сили поляків на чолі з Яремою Вишневецьким (під його командуванням було не більше 20 тисяч жовнірів) змогли вистояти проти 150-тисячної козацько-татарської армії на чолі з Богданом Хмельницьким. Місто Збарж і його замок стали з часом для польської спільноти своєрідним символом стійкості й мужності.

У 1932 році офіцери-резервісти розпочали проведення відновлювальних робіт, що стосувалися Збаразького замку. Враховуючи здобутки Союзу офіцерів резерву у цій справі, у 1933 році оборонна споруда була передана йому державою для використання [3]. Для подальшого відновлення пам'ятки Союз вирішив залучити державні та громадські структури. Протягом 1933-1938 років учасниками відбудови замку стали державні організації, починаючи від столичних міністерств й закінчуючи відділами органів державної влади на місцях, промислові заклади з різних куточків держави, меценати, тисячі простих громадян. Активісти Союзу зуміли акумулювати на відбудову замку десятки тисяч злотих. Протягом зазначеного періоду вдалося провести реставрацію не лише палацу древньої твердині, а й її флігелів, в'їзної вежі. Були надруковані так звані «Золоті книги фундаторів Збаразького замку», де містилися прізвища кожного жертводавця. Також здійснювалися заходи щодо популяризації пам'ятки (випуск поштових листівок, буклетів з її видами та видами міста Збаража і таке інше). Тоді ж з'явилися світлини про відбудову пам'ятки. Вони дають змогу простежити хід робіт на окремих ділянках замку, подають зображення будівельників, які здійснювали ці роботи [22].

Упродовж міжвоєнного періоду завдяки зусиллям влади, польських громадських організацій, влади, дослідників і шанувальників волинської старовини вдалося зберегти від остаточної руйнації цікаву і цінну в архітектурному відношенні оборонну споруду, якою був Луцький замок. Пам'яткоохоронні заходи щодо нього здійснювалися у вигляді поточних ремонтних робіт. Якщо говорити власне про реставрацію Луцького замку, при якій відзначилися такі польські спеціалісти, як Ю. Дуткевич та З. Ревський, то спроби цілісного її проведення припали на кінець 1930-х років [21, с. 162–166].

З інших давніх оборонних будівель середньовічної Волині – враховуючи при цьому й політичний аспект – реставраційні роботи в умовах міжвоєнної Польщі проводилися також стосовно Дубенського замку. Замковий комплекс був реставрований тільки у 1930-х роках. Авторами проекту вважають архітекторів Я. Новака та В. Смичельського. Окрасою замку став відновлений близько 1938 року палац Любомирських. Він сильно постраждав під час воєнних дій Першої світової війни: пожежа знищила міжповерхові перекриття і перетворила споруду на руїну. У 1920-ті роки за розпорядженням воєводського управління проводилися обмірні роботи пам'ятки, її фотофіксація ін. Після реставрації палацу тут розмістилася канцелярія Дубенського повітового старости, в інших замкових спорудах – суд, повітовий сеймик, інші державні установи [18, 60-61, 65].

Значно менший обсяг робіт передбачалося провести для збереження окремих споруд замку в Острозі. До наших днів дійшла техніко-фінансова документація 1920-1930-х років. Вона засвідчує намагання загальнодержавних і місцевих пам'ятко-

охоронних структур, які спиралися на підтримку громадськості, провести обстеження й реставраційні роботи щодо окремих веж замку та розташованого на його території Богоявленського храму. Однак поки-що не віднайдені документальні підтвердження, що ці наміри були реалізовані.

Щодо українських пам'яток воєнної історії, представлених у першу чергу похованнями українських вояків, то для польської влади вони були джерелом небезпечних антипольських настроїв, бо несли в собі «безсмертну славу і нову традицію», «корисний досвід і надію», «спогади, які є предметом патріотизму» [6, с. 111]. Розсіяні насамперед по території Східної Галичини, вони загрожували державницькій ідеології та ідеї «єдиної Польщі». Тому політична лінія влади стосовно українських пам'яток воєнної історії була цілком зрозумілою. Вона виявилася в кількох напрямках: проведення державою та відповідними установами «комасації» (упорядкування) могил українських вояків, під час чого часто «губилися» й розорювалися окремі поховання; контроль державного апарату за їх відновленням (у бік кількісного зменшення) та заборона встановлення на них хрестів для вшанування пам'яті полеглих; численні нищення насамперед могил українських січових стрільців (УСС) як таємно «невідомими» злочинцями, так і відкрито, за участю поліції та польських громадських воєнізованих товариств.

Наприклад, акція «комасації» кладовищ у західноукраїнському регіоні привела до знищення багатьох поховань українських січових стрільців або перенесення частини їх останків з національно активних частин краю у більш ополячені [7]. Крім того, брутальним чином були знищені українські пам'ятки воєнної історії на Тернопільщині: на горі Лисоні (у с. Потутори Бережанського повіту), у Козовій того ж повіту, в Магдалівці Скалатського повіту та інших місцях. Поліція та польське воєнізоване товариство «Стшелець» брали участь у знищенні українських пам'яток воєнної історії у Помор'ях Зборівського повіту, у Княжі Золочівського повіту та ін. [11; 6, с. 112–113].

Піклуючись про власну культурну спадщину, протидіючи ганебним руйнівним акціям влади, українські культурно-освітні, господарські, молодіжні, спортивні та інші громадські організації й товариства краю проводили різнобічну роботу щодо збереження поховань полеглих українських героїв.

Вагомий внесок у збереження історико-культурного надбання військового змісту належав товариству «Просвіта». У його складі діяло Товариство з охорони пам'яток української культури, здійснювався збір матеріалів до історії національно-визвольних змагань, догляд за військовими могилами періоду Першої світової війни. Наприклад, у 1921 році членами відділу «Просвіти» в с. Старий Чернів Рогатинського повіту Станіславівського воєводства було насипано могилу і споруджено хрест з написом «Безіменному стрільцеві

Галицької Армії». У 1930 році просвітяни с. Поморяни на Тернопільщині взяли активну участь у вшануванні пам'яті полеглих, оголосивши у такий спосіб протест проти вандалізму та зруйнування стрілецьких могил [16]. Величне свято Січового стрільця організував місцевий відділ «Просвіти» у 1936 році в с. Нараїв Долинського повіту на Станіславщині [12].

Формування «Просвітою» культу українського борця-патріота, виховання пошани до стрілецьких могил негативно сприймалося польською владою. Нерідко діяльність товариства зі збереження пам'яток воєнної історії була використана адміністрацією як офіційний привід для закриття його осередків. Так, гостру реакцію з боку влади викликало насипання у 1923 році з ініціативи «Просвіти» пам'ятної могили та встановлення на ній хреста з українським патріотичним написом у с. Воскресінці Коломийського повіту. І лише через те, що пам'ятна могила була зведена до виходу постанови про заборону встановлення пам'ятників та надгробків і розміщення написів на кладовищах та могилах без дозволу управління опіки над військовими могилами на території «малопольських воєводств», ініціаторам акції вдалося уникнути покарання. У 1931 році за поданням коменданта повітового відділення поліції було заборонено діяльність читальні «Просвіти» у с. Острів Тернопільського повіту. Підставою стала участь просвітян села в поминальній літургії на могилах січових стрільців та покладання вінків з написом «Борцям за волю України мешканці села Острова». У 1932 році урядовці заборонили функціонування читальні «Просвіти» с. Волчківці Зборівського повіту Тернопільського воєводства. Мотивація наступна: у читальні молодь плела вінки на стрілецьку могилу, а сама сільська «Просвіта» була причетна до встановлення на похованні дубового хреста [1, с. 26–27].

З ініціативи «Просвіти» у 1923 році у Львові був утворений український Комітет охорони воєнних могил, який у 1927 році реорганізований у Товариство охорони воєнних могил (ТОВМ). Ця громадська інституція, в якій незабаром з'явилася низка філій, займалась упорядкуванням воєнних цвинтарів, могил, курганів, пам'ятників українським січовим стрільцям, перенесенням на кладовища з полів, городів та лісів останків полеглих вояків, спорудженням нових пам'ятників, облаштуванням пам'ятних таблиць тощо. У 1923 році вона розпочала упорядкування стрілецьких могил на міському кладовищі, закликаючи громадян сприяти розвитку справи фінансовими пожертвами [10]. Заходами філії комітету в Тернополі на міському кладовищі було відновлено стрілецькі могили, поставлено на них 7,5 метрові дубові хрести, різьблені українським орнаментом. У 1924 році тернопільський осередок комітету провів масштабне вшанування пам'яті полеглих українських борців, залучивши до акції близько 10 тис. громадян.

У 1932 році товариство зобов'язало філії – а при їх відсутності місцеві суспільно-культурні

установи – сформувати окремі списки прізвищ українських вояків, полеглих у світовій та визвольній війнах і передати їх до центрального осередку ТОВМ у Львові. Товариство також закликала будувати пам'ятники на честь полеглих. Оскільки така діяльність потребувала значної кількості дозволів від державних структур, то заступник голови товариства О. Карпінський рекомендував обходити владні приписи шляхом зведення хрестів на церковній землі та оголошення їх релігійними святинями. Якщо ж місцева громада не мала коштів чи можливостей для будівництва, то ТОВМ просило хоча б вмуровувати у церквах пам'ятні плити з іменами полеглих, робити світлини кожної з таких пам'яток і передавати до центрального осередку в Львові для поповнення музейних фондів [19].

Діяльності ТОВМ нерідко перешкождали польські органи влади. Особливого загострення ситуація набула у 1930 році після «пацифікації» (умиротворення) населення Західної України. Наприклад, Золочівській філії товариства було заборонено бетонувати розриті стрілецькі могили, оскільки останні підпадали під державний проект комасації. Впродовж осені 1930 року невідомими особами було здійснене дворазове руйнування вибухівкою стрілецької могили в с. Бернадівка поблизу Тереволі. Незважаючи на її відновлення філією ТОВМ, влада розпорядилася знищити пам'ятку як таку, що загрожує публічному спокою [4]. Подібний випадок мав місце і у с. Вівся Підгаєцького повіту на Тернопільщині. Тут поліція, посилюючись на анонімне повідомлення про закладену під стрілецькою могилою вибухівку, заборонила наближатись до пам'ятки, а місцевий староста організував збір підписів за усунення могили з села [15].

Показовим прикладом ставлення польських властей до діяльності Товариства охорони воєнних могил може бути процес з приводу пам'ятника українським стрільцям на горі Лисоні. Перешкоджаючи реалізації прямих завдань філії ТОВМ, місцева влада переформувала питання збереження стрілецької могили у проблему юридичного оформлення власності земельної ділянки, на якій вона була висипана. Зрештою, членів товариства та представників місцевого самоврядування с. Потутори було обвинувачено у перевищенні повноважень і притягнуто до суду [6, с. 114]. В окремих випадках протистояння Товариства охорони воєнних могил та урядовців переростало у відкритий конфлікт. Українські походи до стрілецьких могил у час Великодніх та Зелених свят нерідко закінчувались заборонами відправ, конфіскацією хрестів, іншими репресивними діями з боку властей.

У пам'яткоохоронній роботі щодо військової спадщини активну участь брали представники українського молодіжного руху. Окреслену діяльність проводили організації «Пласт», «Луг», «Січ», «Сокіл», «Орли»-КАУМ (Католицька асоціація української молоді), Союз української національної молоді та ін. Однак основний тягар взяли на себе галицькі пластуни, поповнивши згодом ряди

активістів ТОВМ. «Пласт» врятував могилу УСС на горі Маківці, упорядкував близько 1 500 поховань на кладовищі у Тернополі, насипав курган-могили на горі Лисоня, встановив подаровані членами «Просвіти» хрести на стрілецьких могилах у Золочеві тощо [20, с.173-175]. У ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1929 року в Шляхтинцях Тернопільського повіту члени місцевого «Соколу» перефарбували придорожній хрест у синьо-жовтий колір і закріпили на ньому таблицю з написом «Полеглим борцям за волю України» [23]. У 1930 році члени «Соколу» с. Крехів Жовківського повіту на Львівщині організували величне «Свято могили» і взяли на себе відповідальність за їх впорядкування [14]. У тому ж році за активної участі членів «Пласту», «Лугу», та «Соколу» у грандіозну маніфестацію переріс святковий похід на Зелені свята на стрілецькі могили у Львові. Автор присвяченої цій події статті наголосив, що діяльність українських молодіжних товариств у цьому напрямку «... *скріплює в кожного почуття сили і віри в краю будучність, заохочує до праці й жертв для добра всього народу*» [13].

Наявні на сьогодні джерела з історії західноукраїнських земель міжвоєнного періоду дають змогу говорити про опосередковану участь у пам'яткоохоронній справі таких патріотично налаштованих на захист української справи українських об'єднань, як товариство «Дністер», «Будучність», «Жіноча Громада» й ін. До справи протидії зусиллям Польщі знищити українські пам'ятки воєнної історії долучилася й частина галицького москвофільства, об'єднаного в Русько-народній партії. Москвофіли скористалися патріотичним піднесенням на ґрунті пам'яткоохоронної роботи для розширення впливу й зміцнення власних позицій. Вони ініціювали формування культу героїв-талергофців, монополізуючи його поширення та збереження так званих «талергофських» пам'яток. (Означена назва походить від найменування концентраційного та-

бору Талергоф в Австро-Угорщині, де на початку Першої світової війни австрійська влада ув'язнила десятки тисяч галичан за нібито проросійські симпатії. Тут та в інших австрійських концтаборах загинуло від 36 тис. до 100 тис. ув'язнених з різних регіонів імперії Габсбургів). Показово, що при вшануванні талергофців використовувалася російська символіка – триколірні стрічки на вінках.

Прорадянсько налаштовані представники галицького політикуму спрямували зусилля на організацію цілої мережі талергофських комітетів, що займалися пропагандою, збором коштів та будівництвом пам'ятників в'язням концентраційного табору. Наймасштабнішою виявилася акція 1933 року щодо збору коштів на спорудження пам'ятника «Незвісному Талергофцю» на Личаківському кладовищі у Львові. Організаційний комітет повідомляв про участь у цьому проекті широкого кола «руських людей» зі Східної Галичини, Західної Волині, Полісся, Холмщини, Закарпаття і навіть заокеанських українців. Проте суми пожертв, задекларовані комітетами у завітках-звітах, не підтверджували надзвичайної активності громадськості [8]. Вони дають змогу припустити, що означений аспект пам'яткоохоронної проблематики мав суспільно-політичний підтекст, був своєрідним виявом протистояння між українськими політичними силами в Західній Україні. Під час його розгортання, спекуючи на окремих проявах негативного до себе ставлення, галицькі москвофіли намагалися створити міф про загальну безкультурність представників української патріотичної течії, їх нігілізм щодо національних пам'яток історії та культури, а, отже, спровокувати негативне ставлення громадськості краю до українських національних сил. Проте цей аспект теми, як, ціла низка інших питань, що стосуються її, ще потребує ґрунтовного вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грицан А. «Просвіта» у боротьбі за збереження історичної пам'яті українського народу на Прикарпатті / Анатолій Грицан // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. – 1999. – Вип. 4. – С. 25–31.
2. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9а, спр. 112, арк. 1–3.
3. Держархів Тернопільської обл., ф. 231, оп. 4, спр. 1127, арк. 13.
4. Діло. – 1930. – 19 листопада.
5. Заставецька Н. Діяльність українських музейних осередків щодо збереження пам'яток воєнної історії у Східній Галичині (20-30 рр. ХХ ст.) / Наталія Заставецька // Воєнна історія Поділля та Буковини : Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, 25-25 листопада 2009 р., м. Кам'янець-Подільський / М-во оборони України ; Центр. музей збройних сил України ; Кам'янець-Подільська міська рада та ін. / [редкол. : В. Карпов, Л. Баженов, І. Колеснік]. – К. : Б. в., 2009. – С. 271–275.
6. Заставецька Н. Історико-культурна спадщина східногалицького краю в політичних реаліях режиму «санакції» (на прикладі пам'яток воєнної історії) / Наталія Заставецька // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. – 2007. – Вип. 1. – С. 111–115.
7. Звіт Управи Національного музею у Львові за 1928 рік / [І. Свенціцький]. – Львів : Друкарня видав. спілки «Діло», 1929. – 16 с.
8. Земля і воля. – 1933. – 4 червня.
9. Історико-культурна спадщина міста Дубно : історико-правовий аспект : Матеріали наук. красн. конф., травень 2008 р., Дубно. – Луцьк : МП «Пульс», 2008. – 300 с.
10. Львівський комітет охорони воєнних могили // Діло. – 1923. – 29 квітня.
11. Ляцькі варвари // Сурми. – 1930. – Ч. 5 (травень). – С. 8.
12. Нараїв, пов. Долина // Народна справа. – 1936. – 13 грудня.
13. Народна справа. – 1930. – 27 червня.
14. Там само. – 1930. – 27 липня.

15. Там само. – 1935. – 5 травня.
16. Новий час. – 1930. – 12 травня.
17. Остріг на порозі 900-річчя : матеріали I-II наук.-краєзн. конф., 1990-1992. – Остріг : «Вісник», 1992. – Частина перша. – 131 с.
18. Остріг на порозі 900-річчя : матеріали I-II наук.-краєзн. конф., 1990-1992. – Остріг : «Вісник», 1992. – Частина друга – 118 с.
19. Перед Зеленими святами (3 кругів Т-ва Охорони Военних могил у Львові) / [О. Карпінський] // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Річник IV. – Ч. 6. (червень). – С. 2
20. Савчук Б. Український пласт. 1911-1939. / Борис Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1996. – 264 с.
21. Троневиц П. О. Луцький замок / Петро Олексійович Троневиц. – Луцьк : ДІКСОН, 2003. – 198 с.
22. Чайка В. З історії проблем збереження пам'яток архітектури на Тернопільщині (на прикладі замку XVII століття в місті Збараж) / Володимир Чайка // Тези Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині «Руська бесіда», 27-28 листопада 2009 р., м. Чернівці / М-во освіти і науки України ; Чернівецька обласна рада ; Чернівецька облдержадміністрація ; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича та ін. / Наук ред. О. В. Добржанський. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. – С. 159-161.
23. Głos Polski. – 1929. – 3 listopada.
24. Ratuszny A., Szczurkiewicz F. Sprawozdanie Powiatowego Zarządu Polskiego Towarzystwa Opieki nad Grobami Bohaterów w Tarnopolu / Ratuszny A., Szczurkiewicz F. // Głos Polski. – 1929. – 17 listopada.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор П. М. Тригуб*

© *О. Н. Гаврилук, 2010*

Стаття надійшла до редакції 13.09.2010

ІНОЗЕМНІ КОЛОНІСТИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я КІНЦЯ XVIII – XIX ст.: АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВОСХОВИЩ

На основі джерелознавчого аналізу матеріалів з фондів архівних установ України досліджено причини, особливості й наслідки міграційних процесів, що обумовили влаштування громад іноземних колоністів у Північному Приазов'ї впродовж останньої чверті XVIII – XIX ст. Подана характеристика архівних джерел, які реконструюють розвиток іноземних колоній з урахуванням еволюційних змін та особливостей.

Ключові слова: архівне джерело, архівний фонд, архів, Північне Приазов'я, іноземні колоністи, колонізація та заселення, сільське господарство.

На основе источниковедческого анализа материалов фондов архивных учреждений Украины исследованы причины, особенности и последствия миграционных процессов, которые обусловили создание общин иностранных колонистов в Северном Приазовье на протяжении последней четверти XVIII – XIX в. Дана характеристика архивных источников, которые реконструируют развитие иностранных колоний с учетом эволюционных изменений и особенностей.

Ключевые слова: архивный источник, архивный фонд, архив, Северное Приазовье, иностранные колонисты, колонизация и заселение, сельское хозяйство.

The reasons, particular qualities and consequences of migration processes stipulated the appearance foreign colonies communities in North Priazovye during the last quarter of the 18th – 19th centuries have been pointed out on the basis of analysis of the source materials from the funds of archival institutions of Ukraine. The author characterizes archived sources which reconstruct the economic development of foreign colonists taking into account evolutionary changes and peculiarities.

Key words: archived source, archived fund, archive, North Azov area, foreign colonists, colonization and settlement, agriculture.

Сьогодні досить актуальним є завдання всебічного і неупередженого вивчення, ліквідації так званих «білих плям» та очищення наших знань від певних історичних стереотипів, що склалися в минулі десятиліття. Достовірна історична інформація, її об'єктивний і науковий аналіз дадуть можливість глибше осмислити і врахувати попередній досвід взаємовідносин між нашими народами, необхідний для прогнозування їх майбутнього взаємовигідного співробітництва. В цьому контексті, зокрема, окремого наукового дослідження вимагає питання історії іноземних колоністів України, їх розселення в різних її регіонах, господарська діяльність, духовне життя, стосунки з українцями та впливу на суспільно-економічний розвиток нашої країни. Відтворити ці процеси допомагають джерела, які зберігаються в українських архівосховищах.

Господарська діяльність колоністів, їхнє самоврядування регламентувались «Уставом о колони-

ях иностранцев в России». Колоністами визнавалися лише ті особи та сімейства, котрі осідали на державних, приватних чи куплених землях у вигляді хліборобів чи ремісників, які обслуговували землеробську справу [1].

Нарощуванню маси документів і матеріалів, що становлять потенційну джерельну базу дослідження історії іноземних колоній Північного Приазов'я, сприяли такі обставини: 1) висока ступінь бюрократизації справи управління в Російській імперії взагалі; 2) розміщення колоністів і влаштування їхнього побуту обросло особливо потужним адміністративним апаратом, оскільки, по-перше, цей процес був багато в чому штучним і вимагав додаткових коштів і зусиль з боку уряду, щоб бути впровадженим усупереч численним реаліям життя; по-друге, іноземні колоністи були більш вимогливими до влади, ніж місцеве населення і часто подавали скарги до владних структур; 3) іноземні колоністи мали відносно високий рівень грамотно-

сті, завдяки чому до нас дійшли не тільки добре впорядковане та змістовно насичене діловодство.

У фондах *Центрального державного історичного архіву України у м. Києві* (далі – ЦДАК України) зберігаються матеріали з історії освоєння іноземними колоністами Північного Приазов'я, відомості про господарський розвиток зазначених територій. Особливу увагу привертають відомості про діяльність землевпорядних комісій, до повноважень яких відносився розподіл земель та надання позик і підйомних для облаштування іноземних колоністів. Так, фонд «Губернські межові експедиції» складається з документів двох межових експедицій: Азовської (фонд 1976) та Новоросійської (фонд 1966). Дані фонди зберігають фрагментарні відомості про вирішення земельного питання між колоністами та урядом. Аналіз матеріалів межових експедицій Азовської та Новоросійської губернії кінця XVIII століття надає можливість певною мірою підтвердити гіпотезу про мотивацію іноземної колонізації Півдня Росії як доцільної політики облаштування малозаселених, майже вільних степових земель. Проте, аналіз документів початку XIX ст. свідчить, що земельне питання Південного регіону визначається наявним дефіцитом придатної до землеробства землі.

Матеріали щодо господарського та суспільного розвитку колоністського суспільства південного регіону Росії зберігаються у багатьох фондах ЦДАК України, однак, вони представлені в контексті загального соціально-економічного розвитку південних губерній Російської імперії. Так, фонд 12 «Міністерства землеробства» включає інформацію про загальний стан земельного фонду, орендні платежі, види сівозміни, галузі виробництва, торговельні стосунки. Загальні інструкції, наприклад, по шовківництву для південних регіонів мали неупереджене значення й для колоністського суспільства Північного Приазов'я, де цей вид господарської діяльності був поширений [2].

Надзвичайно цінним для дослідження історії самоврядування Північноприазовської грецької громади є фонд 1576 (Маріупольський грецький суд), який містить 54 справи та зберігає документи з діяльності даного органу грецького самоврядування. Ці матеріали дозволяють відтворити основні напрямки діяльності Маріупольського грецького суду, дослідити питання щодо ведення ділової справи та відповідального виконання покладених на нього зобов'язань.

У цілому аналіз справ ЦДАК України надає можливість ознайомитися з проблемами облаштування, управління, економічного та соціального розвитку іноземних колоній Північного Приазов'я.

Багато інформації про іноземних колоністів зберігається в обласних державних архівах України. Серед них виділяються матеріали фондів *держархіву Одеської області*, які зберігають цінну інформацію про структуру управління, соціальний та економічний розвиток колоністського суспільства Північ-

ного Приазов'я. Одним з основних джерел для аналізу процесу заселення й адаптації іноземних колоністів стали документи Півдального комітету про іноземних поселенців Південного краю Росії (Ф. 6), перетвореного у 1818 році з Новоросійської опікунської контори. Більша частина даних документів є дублікатами матеріалів, які офіційно надсилалися до Санкт-Петербурга, тому у фонді зберігаються переважно копії: царські маніфести, укази Сенату, інструкції, циркуляри та розпорядження міністерств із питань колонізації Півдня Росії. Особливий інтерес для дослідника становлять справи про становище колоній, економічні стосунки, спадкування, переселення до інших колоній, рееміграцію. Дані матеріали надають можливість ознайомитися з особливостями облаштування, адаптації та економічного стану колоністів залежно від політичних умов і під впливом навколишнього оточення. Динаміку економічного розвитку репрезентовано низкою систематичних рапортів і звітів наглядачів колоній губернському керівництву.

У фонді управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора держархіву *Одеської області*, у відомстві якого перебували всі місцеві, цивільні та військові установи, зберігається багато матеріалів про заселення Північного Приазов'я, видачу грошової допомоги переселенцям, листування про продовження пільгових строків, відомості про час заснування населених пунктів, статистичні відомості про населення регіону [3]. Це в основному контракти про найом земельних мастків, дозвіл на відкуп питних закладів, розгляд скарг колоністів.

Багато документів з фондів «Олександрівська міська ратуша» та «Олександрівське повітове казначейство» *держархіву Запорізької області* [4] містять цінну інформацію про основні види діяльності іноземних колоністів Північного Приазов'я впродовж кінця XVIII – XIX століття. Значний інтерес становлять матеріали щодо грецького, німецького й менонітського колоністського суспільства. Попри наявність замкненість, обумовлену їх релігійною виокремленістю, колоністи були тісно пов'язані з навколишнім оточенням, державними установами, що сприяло формуванню великого комплексу документів з їх життя та діяльності. Найбільш ранні документи стосуються кінця XVIII – початку XIX століття. Так, у фондах держархіву Запорізької області збереглася достатня кількість матеріалів про господарську діяльність колоністів, особливості їх домогосподарства, плани і межові книги хуторів іноземних колоністів. Ці документи свідчать про земельні площі; передачу хуторів у спадщину, відомості про сусідів. Плани колоній, хуторів і межові книги цих володінь практично ніде не опубліковані та маловідомі дослідникам.

Важливий комплекс документів з історії німецьких, менонітських та єврейських переселенців Півдня України зберігається в *держархіві Дніпропетровської області*. У фонді 134 відклялися документи Контори опікунства про новоросійських іноземних поселенців (1800-1818 рр.) та Катеринославської контори іноземних поселенців (1818-

1833 рр.), тобто тих опікунських установ, що перебували в Катеринославі [5]. Ці матеріали зберігають інформацію про хід переселення та побут іноземців на території всієї України з 1781 до 1818 року та в межах колишньої Катеринославської губернії у 1818-1834 роках.

Значна група джерел зазначеного фонду свідчить про заходи уряду і різного роду опікунських інстанцій щодо допомоги переселенцям. Тут знаходимо інформацію про розподіл провіанту серед прибулих, фінансові документи про видачу грошей на господарські потреби та ін. Це, переважно, листування контори з правлінням Катеринославської казенної палати, Новоросійським нижнім земським судом, із військовими та цивільними губернаторами, інформація про землі, на яких селили новоприбулих.

Чимало матеріалів фонду має статистичний характер. Це документи, в яких знаходимо інформацію про чисельність колоністів, їх вік, віросповідання, зведення про кількість землі, переданої колоністам, характер її господарського освоєння. Ці дані становлять особливий інтерес з погляду вивчення соціально-економічного розвитку іноземних поселень Північного Приазов'я.

Переважна більшість документів, що відклалися у згаданому фонді, стосується господарських питань. Це листування катеринославських опікунських органів з експедицією державного майна та МВС. Управителі, а також наглядачі колоній, щороку мали складати спеціальні відомості, в яких перелічували наявний у колоністів сільськогосподарський реманент, окремо зазначаючи кількість возів, плугів, борін тощо, а також наявність худоби – якої саме та її поголів'я.

Матеріали фонду свідчать, що виділяючи чималі кошти для позик іноземцям, уряд намагався якнайшвидше отримати певні дивіденди, що полягали у прискореному господарському розвитку краю. Управляючі колоніями були зобов'язані регулярно складати звіт, де докладно доповідалося про господарський розвиток колоній, у разі занепаду господарства зазначалася причина – хвороба або смерть господаря, неврожай, загибель худоби, недбалість колоніста.

Комплексне дослідження колоністських поселень Північного Приазов'я неможливе без аналізу одного з головних джерел щодо соціального стану переселенців, тобто ревізьких «казок» (породинних списків чи камеральних відомостей). Упродовж 1719-1857 років у Росії було проведено 10 загальних ревізьких описів населення, що підлягало подушному оподаткуванню та відбуванню військової повинності. Точність ревізького обліку була неоднаковою у різні роки, адже значний відсоток населення прагнув уникнути перепису. За умов переселення іноземних колоністів на територію Російської імперії їм надавалися, згідно з принципами віросповідання, окремі пільги, у тому числі й звільнення від обов'язкової військової служби, тому ревізькі «казки» цих категорій населення мають порівняно високу ступінь достовір-

ності. Ревізькі «казки» греків Північного Приазов'я зберігаються в матеріалах IV-X ревізій, а німців і менонітів – у матеріалах VII-X ревізій і зберігаються у фондах державних архівів Донецької, Запорізької, Дніпропетровської областей та Маріупольського краєзнавчого музею.

Незважаючи на втрати окремих примірників і записів, інформація, що міститься у ревізьких «казках», дозволяє простежити динаміку змін у чисельності іноземного населення Північного Приазов'я. Знання особливостей ревізьких записів дозволяють уточнити дані про конкретну особу при дослідженні історії сімей; виокремити «постійне» і «стороннє» населення в межах одного пункту, встановити місце походження особи, а значить – використовувати ревізькі «казки» як додаткове джерело перевірки інформації при вивченні міграційних потоків.

Крім того, слід враховувати, що ревізії проводилися не на всій території імперії. Населення України вперше було враховано в Росії під час проведення четвертої ревізії, яка проходила під наглядом Сенату. При цьому приймання ревізьких «казок» було покладено на городничих, нижні земські суди, казенні палати та казначейства. Починаючи від шостої ревізії, нагляд за збиранням та перевіркою «казок» покладалася на повітові ревізькі комісії. Отримавши у своє розпорядження перші екземпляри переписів, комісії укладали відомості, що містили чотири позиції: 1) порядковий № списку; 2) назви населених пунктів; 3) власників і вільних людей, якщо вони самі подавали «казку»; нарешті, 4) чисельність душ чоловічої та жіночої статі.

Отже, вже на етапі роботи повітової комісії свідчення первинних ревізійних документів узагальнювалися. Ревізькі «казки» подавалися до місцевих органів влади (волосні правління, ратуші, потім міські думи), де складалися облікові відомості – перший етап узагальнення даних ревізьких казок у масштабах повіту, провінції і губернії, що містять порівняння даних поточної ревізії з вже перевіреними даними попередньої. На момент повного закінчення ревізій складалися генеральні таблиці, а з IV ревізії (1782) починають складатися окладні книги – загальноросійські зведені матеріали ревізії, призначені тільки для розрахунку податних зборів (тому в них відсутні відомості про жіноче населення і зіставлення з попередніми ревізіями).

Важливо відзначити, що ревізька комісія приймала матеріали у двох примірниках, а після їх обробки та закриття справи один примірник залишався у повітового скарбничого, інший – відправляли до повітової казенної Палати. Останні були створені у 1779 році і знаходилися у підпорядкуванні губернських казенних палат. Саме цією обставиною пояснюється той факт, що ревізькі «казки» населення Маріупольського повіту Катеринославської губернії зберігаються у фондах Маріупольського повітового казначейства держархіву Донецької області та Олександрівського повітового казначейства держархіву Запорізької області і становлять основний масив ревізьких «казок», що збереглися до наших днів і придатні до аналізу як історичне джерело з історії іноземців.

У фонді Маріупольського повітового казначейства *держархіву Донецької області* (Ф. 131) в 73 справах зберігаються ревізські «казки» грецьких та німецьких колоній Північного Приазов'я п'яти ревізій (1811, 1816, 1835, 1850, 1857) [6].

У фондах *Маріупольського краєзнавчого музею* зберігаються ревізські «казки» грецьких поселень – за матеріалами IV ревізії – 8 справ, V ревізії – 4 справи та ревізські «казки» Маріуполя за 1811 рік [7].

У фондах Олександрійського повітового казначейства *держархіву Запорізької області* в 14 справах VI-X ревізій у 15 справах зберігаються ревізські «казки» грецьких колоній [8], у двох справах – відомості про населені пункти Маріупольського колоністського округу [9] та дві справи, присвячені обліку населення колонії Шенвіз [10]. У фонді Олександрівської міської ратуші (Ф. 1), зберігаються ревізські «казки» VI-X ревізій колонії Шенвізе та ревізські «казки» Маріупольського менонітського округу Олександрійського повіту [11].

Матеріали місцевого діловодства більш пізнього періоду зберігаються у фондах держархіву Донецької області. Фінансово-економічний та правовий аспекти соціального буття іноземних колоній Маріупольського повіту знайшли відображення в документах Маріупольської повітової комісії із землевлаштування, яка працювала впродовж 1789-1916 років. Для проведення столипінської аграрної реформи указом від 4 березня 1906 року на місцях були створені губернські та повітові комісії із землеустрою. У м. Маріуполі така комісія була створена в лютому 1907 року. У фонді представлені плани земель греків, німців, менонітів та євреїв і висновки з експлуатації земельних площ Північного Приазов'я [12].

Фонд Маріупольської повітової земської управи [13] містить значну кількість законів і цирку-

лярів уряду, протоколів, журналів засідань повітових земських зборів, доповідей земської управи, постанов грецьких, німецьких та єврейських сільських громад Маріупольського повіту та звернень до управи з приводу вирішення різних проблем господарського та культурного розвитку. Тут можна знайти численні прохання окремих осіб щодо надання позики або безвідплатної грошової допомоги. Частина справ стосується листування між земською управою та волосними правліннями, яке здійснювалося з метою координації зусиль в усіх сферах суспільного життя повіту: при будівництві шляхів, залізниці, під час улаштування й діяльності благодійних установ, в організації процесів фінансового, економічного розвитку сільських громад іноземних поселенців. Фонд містить багато джерел статистичного характеру щодо кількості населених пунктів, з різних напрямів господарства.

Матеріали грецького суду, які зберігаються у фондах Маріупольського краєзнавчого музею, містять важливі повідомлення про економічну діяльність цієї установи. Це таблиці і відомості про стан господарства м. Маріуполя і грецьких сіл наприкінці XVIII – 20-х років XIX століття [14]. У фондах музею є документи про намагання мешканців грецьких сіл повернутися назад до Криму у 90-х роках XVIII століття. [15]. Частина документів грецького суду стосується взаємовідносин греків з козаками Азовського козачого війська, які в 1831 році були оселені на землях маріупольських греків. Справи з цього ж архіву містять дані про участь греків у Кримській війні 1853-1856 років [16].

Усі ці джерела при комплексному і системному аналізі дозволяють відтворити процес переселення іноземних колоністів до Північного Приазов'я, розселення і господарське освоєння відведених їм територій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. – Ч. 2. – 1863. – С. 155.
2. ЦДІАК України, ф. 12, оп. 1, спр. 196.
3. Держархів Одеської області, ф. 1, оп. 1, оп. 220, 230.
4. Держархів Запорізької області, ф. 1, 12.
5. Держархів Дніпропетровської області, ф. 134, оп. 1, спр. 14, 36, 91, 150, 301, 613, 784, 785, 874, 875, 897, 898, 915, 933, 942, 956, 981.
6. Держархів Донецької області, ф. 131, оп. 1.
7. Маріупольський краєзнавчий музей (далі – МКМ), спр. 3462-Д; 3463-Д; 3464-Д; 3465-Д; 3465-Д; 3461-Д; 3467-Д; 3466-Д; 6270-Д; 6218-Д; 6219-Д; 3475-Д; 3470-Д.
8. Держархів Запорізької області, ф. 12, оп. 2, спр. 27, 28, 32, 38, 40, 86, 87, 161, 200, 201, 238, 256, 262, 265, 284.
9. Там само, спр. 230, 283.
10. Там само, спр. 101, 273.
11. Там само, ф. 1, оп. 1, спр. 752.
12. Держархів Донецької області, ф. 110, оп. 1, спр. 15, 16, 27, 40, 41, 44, 50, 56, 65, 88.
13. Там само, ф. 156, оп. 1.
14. МКМ, спр. 3529-Д; 3528-Д; 3483-Д; 3481-Д; 3476-Д; 3477-Д; 3524-Д; 3354-Д; 3479-Д; 3478-Д; 3482-Д; 3523-Д; 3484-Д; 3526-Д; 3564-Д; 3570-Д; 5636-Д; 5637-Д; 3354-Д; 3461-Д; 3468-Д.
15. Там само, спр. 27338-Д; 27339-Д.
16. Там само, спр. 3526-Д; И-10142.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор П. М. Тригуб

ВІД БУФЕРНОГО ДО ВНУТРІШНЬОГО РЕГІОНУ: ЕВОЛЮЦІЯ РОЛІ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ В УПРАВЛІНСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ XVIII – першої половини XIX ст.

Розглянуто проблему моделювання регіональної управлінської політики Російської імперії на теренах Степової України періоду інтенсивної інкорпорації та колонізації регіону. Концептуально викладено специфічні риси формування структур державного управління в регіоні, дана періодизація еволюції регіональних управлінських моделей.

Ключові слова: Степова Україна, Російська імперія, інкорпорація, державне управління, губернія, канцелярія, генерал-губернаторство.

Рассмотрена проблема моделирования региональной управленческой политики Российской империи на территории Степной Украины периода интенсивной инкорпорации и колонизации региона. Концептуально изложены специфические черты формирования структур государственного управления в регионе, дана периодизация эволюции региональных управленческих моделей.

Ключевые слова: Степная Украина, Российская империя, инкорпорация, государственное управление, губерния, канцелярия, генерал-губернатор.

The problem of design of regional administrative policy of the Russian empire is considered on territory of Steppe Ukraine in the period of intensive incorporation and colonization of this region. The specific lines of forming of structures of state administration in the region are conceptually expounded; a division into periods of evolution of regional administrative models is given.

Key words: Steppe Ukraine, Russian empire, incorporation, state administration, province, office, governor general.

Північно-Причорноморський регіон завжди був об'єктом геополітичних інтересів та експансіоністських устремлінь найбільших державних утворень Східної Європи, від античних часів до сьогодення. Історично склалося так, що з урахуванням значення причорноморських територій в геополітичному, військовому та економічному сенсі, тут намагалися закріпитися основні геополітичні гравці різних історичних епох. І кожне державне утворення, як правило, виробляло та реалізовувало власну модель регіонального розвитку, ефективність якої залежала від ступеня органічності поєднання в ній зовнішніх та внутрішніх чинників. Упродовж XVIII століття Причорноморський регіон став ареною геополітичної конкуренції кількох європейських монархій, що виявлялося, передусім, у протистоянні Російської та Османської імперій,

проте на цьому тлі відчутним був і вплив таких країн, як Англія та Франція.

Проблеми формування та розвитку структур управління на теренах Степової України завжди розглядалися в історіографії як складова більш широких узагальнюючих робіт, присвячених історії регіону. Це, зокрема, праці Н. Д. Полонської-Василенко [9], О. Й. Дружиніної [1; 2], В. М. Кабузана [4]. Лише в останній час стали з'являтися роботи проблемного характеру, де висвітлюються певні питання розвитку структур управління на теренах регіону XVIII – XIX ст. В контексті теми статті звернемо увагу на роботи О. А. Лукашевич [5], В. С. Шандри [12]. На жаль, самостійних монографічних досліджень проблема історії державного управління Степовою Україною поки що не отримала.

Об'єктом нашого дослідження є моделювання регіонального розвитку Степової України в політиці Російської імперії другої половини XVIII – XIX ст. Предметом є сутнісна еволюція парадигм управлінської політики на регіональному рівні щодо Степової України. Метою роботи є аналіз базових моделей регіональної державної політики на матеріалах Степової України. Ця мета реалізується через наступні завдання: 1) окреслити роль і місце Степової України в процесі експансії Російської імперії у Північно-Причорноморському регіоні; 2) виокремити основні моделі регіонального розвитку та показати їх еволюцію, визначити історичні етапи їх функціонування.

У середині XVIII ст. виразно домінує модель, яку можна назвати моделлю «регіону-форпосту» (1730-1770-і рр.). Регіон цікавить Російську імперію виключно як буферна зона в міждержавних контактах. Водночас здійснюються певні заходи в напрямку «закріплення». Це, зокрема, утворення Нової Сербії і Слов'яносербії та дедалі зростаючий тиск на керівництво Запорозьких Вольностей.

Початок закріплення Росії на теренах Степової України можна датувати серединою XVIII століття, хоча вектор такого закріплення був визначений ще політикою Петра I, перерваною невдалою Прутською кампанією. У середині XVIII століття царський уряд ухвалює стратегічне рішення, приймаючи під російський протекторат запорозьке козацтво та повертаючи йому колишні земельні володіння. Як і у випадку з двома відновленнями та скасуваннями гетьманства в середині XVIII століття, цей захід царського уряду можна розглядати передусім, під кутом зору геостратегічного маневру, покликаного лише відстрочити остаточне вирішення «запорозької проблеми».

Разом із заснуванням Нової Січі (1734-1775) царський уряд починає моделювати екстериторіальні анклавні утворення на теренах Степової України, для яких виробляються окремі моделі управлінських структур. Тридцять – сорокові роки XVIII століття позначені, перш за все, утворенням Української лінії фортець, яка, крім військово-оборонної, несла важливі колонізаційні функції, та поступовим заселенням «Задніпрянських місць» на правому березі Дніпра, в оточенні земель Запорозької Січі, Речі Посполитої та Туреччини. Всі ці утворення базувалися на парадигмі форпосту і були авангардними поселеннями, не розрахованими на тривале існування. Точніше, засновники цих утворень не мали жодних гарантій сталості нових поселень.

Вінцем політики «регіону-форпосту» слід вважати утворення Нової Сербії та Слов'яносербії. Ці анклавні утворення, безпосередньо керовані з Санкт-Петербурга, мали дві головні мети. По-перше, довготривале закріплення, заселення та освоєння нових імперських територій, по-друге, оточення запорозьких вольностей виразно колоніальними структурами. На цьому етапі Російська

імперія веде досить ефективну політику подвійних стандартів, одночасно провокуючи конфлікти між запорозьцями та новими поселенцями, й, з іншого боку, виступаючи інструментом контролю та «заспокоєння» степового населення.

Варто відзначити ще одну важливу особливість імперської адміністративної політики розгляданого періоду. У суто управлінських питаннях присутня важлива культурно-ідеологічна складова, що досить типово для віку Просвітництва. Мається на увазі поліетнічний характер управлінських структур Нової Сербії та Слов'яносербії, та підпорядкованість цих структур вирішенню не тільки соціально-економічних, а й ледь не більшою мірою, культурно-ідеологічних завдань.

На всіх етапах інкорпорації Степової України до складу Російської імперії у другій половині XVIII – першій половині XIX століття культурно-ідеологічна політика тісно перепліталася з соціально-економічною. Аналізуючи перебіг колонізаційних та урбанізаційних процесів у цей час, важко навіть визначити пріоритет якоїсь з означених галузей, і все ж, можна, очевидно, зробити припущення, що завдання культурно-ідеологічної колонізації нерідко вступали в протиріччя з соціально-економічною колонізацією, породжуючи тим самим певні проблемні ситуації.

У 1764 році царський уряд суттєво вдосконалює систему управління підконтрольними територіями Степової України, водночас не змінюючи при цьому «парадигму форпосту», насамперед, орієнтацію на виконання військово-адміністративних функцій. Вперше утворюється Новоросійська губернія, до складу якої ввійшли більш ранні анклавні утворення – Нова Сербія та Слов'яно-Сербія. Можна погодитися із думкою Н. Д. Полонської-Василенко, що «висунута на далекий південь, оточена вороже налаштованими сусідами, Новоросійська губернія весь час свого існування зберігала напіввоєнний характер» [9, с. 134]. Далі дослідниця висловила твердження, що «Напіввоєнний характер Новоросійської губернії ілюструється, між іншим, і структурою її управління» [9, с. 134], починаючи з «головного командира», поставленого на чолі губернії, завершуючи місцевим управлінням, яке складалося з воєводської та полкової адміністрації. Ця реформа управління Новосербії та Слов'яносербії важлива з огляду на те, що «була знищена винятковість їх адміністрації, перетворений весь внутрішній устрій» [9, с. 131].

Важливий штрих: 22 березня того ж 1764 р. Катериною II був затверджений «План о поселении в Новороссийской губернии», який виконував функції колонізаційної програми для новоутвореного субрегіону Російської імперії. Причому цей план стосувався не тільки, і не стільки соціально-економічних питань, скільки являв собою спробу «охотити все життя краю та підпорядкувати його вимогам колонізації, починаючи з відводу землі й закінчуючи питаннями виховання та освіти» [9, с. 136].

Одночасно на даному етапі Новоросійська губернія та Запорозжя існували як два субрегіони Степової України. Обидва знаходилися під контролем Російської імперії, однак для управління кожним з них застосовувалися якісно відмінні адміністративно-управлінські моделі. Якщо Запорозжя на даному етапі ще зберігало протодемократичний устрій, Новоросійська губернія одразу формувалася як регіон з жорсткою централізацією державного управління.

В умовах постійної зміни військово-політичної ситуації в Причорномор'ї, а також домінування південного вектору експансії Російської імперії, який почав визначатись в 1760-1770-х рр., політика щодо управління Степовою Україною характеризувалася своєю мінливістю та рухливістю й була, по суті, продовженням геополітичних трансформацій Російської імперії. Без стабілізації військово-політичної ситуації не було й мови про відхилення «буферної» парадигми колонізації та регіональної управлінської політики.

Кінцем «буферного часу» для регіону логічно визнати першу половину 1770-х років, коли на південному кордоні Запорозжя була побудована Нова Дніпровська лінія фортець, що означало включення Запорозжя до «внутрішніх земель» імперії. З іншого боку, це визнання Запорозжя «внутрішнім» регіоном автоматично означало його переформатування імперською державою, і в 1775 році Запорозька Січ була ліквідована. Блискавичну зміну внутрішньої ситуації дзеркально відображають документи, зокрема, листування Коша Запорозької Січі. Наприклад, у листі Пилипа Львовського до Коша від 13 липня 1770 р. вміщена звітка про те, що по Самарі будуються редути й заготовлюється сіно, на підставі чого автор робить промовистий висновок: *«нашим степям, как видно, вечная память... Проспали...»* [8, с. 193].

Два субрегіони Степової України – Запорозька Січ та Новоросійська губернія – перестали існувати у 1775 році. Як влучно висловилося Н. Д. Полонська-Василенко, *«Запоріжжя виявилось оточеним російськими володіннями. Його існування стало зайвим – воно перестало слугувати заслоном на випадок нападу ворогів та виявилось перепоною на шляху до Чорного моря»* [9, с. 174]. З цього часу на території Степової України утворилися дві губернії – Новоросійська та Азовська. При цьому, незважаючи на збереження, зовнішньо подібної, дуалістичної моделі адміністративно-територіального устрою, нові губернії слід скоріше визнати двома частинами одного нового імперського регіону, оскільки обидві мали тожну структуру управління.

1775-1783 роки – виразно перехідний період у моделюванні регіонального розвитку та системи управління. Здебільшого це було обумовлено невизначеністю кримського питання на цьому етапі. Лише з 1783 року, коли відбулася анексія Кримського ханства Російською імперією, і особливо після 1791 року (укладення Яського мирного дого-

вору з Туреччиною), стала очевидною втрата домінуючого значення військово-адміністративної складової в управлінні регіоном з боку Російської імперії. Проте для Степової України існування двох губерній в одному імперському регіоні означало ще не остаточну стабілізацію управлінської моделі.

Після 1783 року відкрилися широкі можливості експериментів із моделюванням регіонального розвитку в складі Російської імперії. Частково використавши запорозьку спадщину, царський уряд, однак, вирішив надалі керувати регіоном у напрямку прискореної уніфікації та повної інкорпорації в імперську структуру. Наступні двадцять років у регіоні існувала оригінальна модель державного управління, яка враховувала труднощі перехідного періоду, являючи собою своєрідний демпфер між попереднім протодемократичним устроєм та новим імперським порядком. До речі, Григорій Потьомкін у зв'язку з цим в західній історіографії отримав неофіційний титул *«віце-короля Півдня»* [6, с. 572–596]. Відповідно, модель регіонального управління, реалізовану Г. О. Потьомкіним, можна визначити як потьомкінське південне «віце-королівство». На жаль, ця модель, як нам здається, недооцінена в українській історіографії. А між тим, існування такої прихованої напів-автономії чудово виконало функцію синтезу в одному новому імперському регіоні кількох колонізаційних течій з різними традиціями державного управління.

У 1783-1784 роках дві губернії були об'єднані в єдине утворення – Катеринославське намісництво, яке обіймало величезні степові території від Південного Бугу до Сіверського Дінця. Поява цього намісництва означала остаточне формування на теренах Степової України нового імперського регіону. Першопричиною ж виникнення потьомкінського південного «віце-королівства» стала необхідність прискореної імперської колонізації регіону, і, водночас, неможливість проводити цей процес виключно на основі інституцій, вироблених на теренах «корінних» регіонів імперії.

Об'єктивні фактори експансії імперської держави специфічно перепліталися із впливом персонального чинника, що було обумовлено специфікою стилю правління Катерини II. Постать Г. О. Потьомкіна сама по собі була своєрідним медіатором між імперськими потребами та потребами регіонального розвитку. На думку І. де Мадаріаги, *«Потьомкін мав великі переваги, оскільки в його руках знаходилося і верховне воєнне командування в усій Російській імперії, і вища цивільна влада в його генерал-губернаторстві. Це дозволяло світлішому князю налагодити пряме керівництво та уникати чвар між відомствами, які суперничали»* [6, с. 588].

Спосіб листування між Катериною II та Г. О. Потьомкіним і офіційного листування між Г. О. Потьомкіним та його управлінцями на місцях теж стали феноменом адміністративного управління Степовою Україною. В листуванні Катерини II

з Г. О. Потьомкіним, приміром, оригінально перетиналися особисті та державно-політичні справи. Усі найважливіші справи управління своїм південним «віце-королівством» Г. О. Потьомкін вирішував в особистому листуванні з імператрицею. Майже необмежена довіра до персони Г. О. Потьомкіна з боку імператриці мала неабиякий результат – справи державної ваги вирішувалися за допомогою кількох записок князя. Саме така технологія дещо затримала одночасну незворотну уніфікацію управління й сприяла певним автономним тенденціям в управлінні Степовою Україною на цьому етапі.

Не менш цікавою можна вважати й технологію владного управління, яку застосовував Г. О. Потьомкін у своєму південному «віце-королівстві». Основними її елементами були потьомкінська канцелярія та його «ордери», тобто акти місцевого управління, які важко характеризувати в юридичному сенсі, однак їх можна порівняти саме з указами «віце-короля». Потьомкінські «ордери» не були органічною документальною складовою адміністративно-управлінської моделі Російської імперії, хоч вони й народжувалися у її надрах як продукт «освіченого абсолютизму» та одночасно з цим, як наслідок інституту фаворитизму XVIII століття. З одного боку, «ордери» Г. О. Потьомкіна були продуктом прискореної колонізації регіону в імперських інтересах, а з іншого – наслідком персонального чинника, себто делегування Катериною II величезних повноважень своєму улюбленцеві.

Канцелярія Г. О. Потьомкіна була фактично напівприхованим урядом цієї південної напівавтономії (історію канцелярії див. [5]). Та обставина, що Катерина II делегувала Г. О. Потьомкіну конкретні справи управління південним краєм, стала визначальною причиною більш інтенсивного ведення справ на Півдні та вирішування в терміновому порядку головних проблем управління. Навколо персони Г. О. Потьомкіна на Півдні склався свого роду «пересувний двір», до якого входили талановиті управлінці, зокрема, В. С. Попов, І. М. Синельников, В. В. Коховський та ін. Існування окремої потьомкінської канцелярії та «пересувного двору» тільки підкреслювало відповідність адміністративної політики князя стратегічній меті, віддзеркалюючи разом з тим кореляцію мінливих конкретних завдань відповідно до соціально-економічної та культурно-ідеологічної політики імперії на теренах регіону.

На даному етапі спостерігаємо певну амбівалентність державного курсу стосовно інкорпорації Степової України в загальноімперські структури. З одного боку, зберігалася «парадигма форпосту», тобто Новоросія мислилася як своєрідний форпост між Російською імперією та Новою Візантійською імперією, яку належало відновити згідно настанов так званого «грецького проекту» [11, с. 59–60]. Збільшилися тільки масштаби цього форпосту імперського контролю – від рівня Нової Сербії до всього степового Причорномор'я.

З іншого боку, весь період до кінця XVIII століття позначений інтенсифікацією тенденції до перетворення Новоросії на внутрішній регіон імперії та кореляції внутрішнього устрою регіону із загальноімперськими порядками. Порівняно з Таврійською областю, утвореною в 1784 році на територіях анексованого Кримського ханства, територія Катеринославського намісництва розумілася як більш внутрішня зона імперії, як зона, в цілому інкорпорована в структуру імперії.

Новоросійська губернія часів Павла I (1796–1802) має розглядатися як цікавий адміністративно-політичний феномен. Будучи створеною фактично на противагу потьомкінському «віце-королівству», вона не стала ефективним інструментом інкорпорації регіону, оскільки охоплювала дуже велику територію із значними територіальними відмінностями. За великим рахунком, «друга» Новоросійська губернія також була однією з перехідних фаз від «парадигми форпосту» до «внутрішнього регіону».

Новоросійська губернія територіально охопила два колишніх адміністративно-територіальних утворення – Катеринославське намісництво та Таврійську область. Порівнюючи з вищенаведеним випадком утворення Катеринославського намісництва, відчувається схожа тенденція по утворенню вже єдиного імперського «суперрегіону». Однак, існує й помітна різниця, яка полягає в тім, що Новоросійська губернія й Запорозькі Вольності знаходилися в одній географічній зоні, й практично були відділені територіально лише в силу дії геополітичних та військово-політичних чинників.

Друга Новоросійська губернія Павла I була спробою об'єднати два окремі регіони, власне Степову Україну та Причорноморські території, які мали суттєві відмінності в кліматі, промислово-економічній, соціодемографічній та навіть історико-культурній специфіці. Утворення такого суперрегіону дійсно себе виправдало, і царський уряд незабаром визнав це, утворивши три губернії – Катеринославську, Херсонську і Таврійську, з яких Катеринославська та більша частина Херсонської зайняли територію Степової України.

Перша половина XIX століття демонструє неухильну тенденцію до подальшого вписування Степової України в імперський державний механізм. Проте і на цьому завершальному етапі імперської інкорпорації відчувалася необхідність врахування регіональних особливостей. Це відобразилося, зокрема, в утворенні на місці єдиної Новоросійської губернії системи, яку можна назвати «триєдиною» щодо Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній і яка зберігалася до часу розпаду Російської імперії на початку XX століття.

Незабаром для покращення управління три губернії були об'єднані в Новоросійське генерал-губернаторство (1822–1874), яке зберігало певні автономні тенденції в управлінні. Давалася взнаки й схожість по деяких параметрах з потьомкінським

«віце-королівством». Наприклад, щодо ролі головної особи – генерал-губернатора, в даному разі М. С. Воронцова, який мав можливість особисто впливати на форми й механізми державного управління завдяки особистим контактам з імператором та вищими урядовцями. Канцелярія М. С. Воронцова, як і канцелярія Г. О. Потьомкіна, фактично перетворилася на місцевий уряд, була розділена на департаменти, й являла собою цікавий адміністративно-управлінський феномен [12].

Також слід відмітити існування екстериторіальних органів державної влади, приміром, Контролю опікунства новоросійських іноземних поселенців, а згодом Попечительського комітету про іноземних колоністів південного краю Росії. Відіграючи роль окремого міністерства в справах колоністів, ці установи охоплювали виключно територію Новоросії і у своїй діяльності виходили з регіональних особливостей колонізаційного процесу.

Однак, порівнюючи два південних «віце-королівства» Г. О. Потьомкіна та М. С. Воронцова, слід звернути увагу на одну важливу обставину, яка відрізняє їх одне від одного. Річ у тім, що потьомкінська Новоросія мислилася як перехідна смуга, своєрідний медіатор між «корінною» Росією та Новою Візантією. Новоросійський край часів М. С. Воронцова існував уже в кардинально іншій геополітичній та культурній реальності. Реальності, де «грецький проект» назавжди відійшов у минуле. А тому історична мета Новоросійського

генерал-губернаторства полягала виключно в тому, щоб полегшити остаточну інкорпорацію земель Північного Причорномор'я і Степової України в єдине імперське державне тіло.

Саме ця остання обставина в кінцевому підсумку й обумовила ліквідацію Новоросійського генерал-губернаторства в 1874 році й перехід кожної з трьох губерній у центральне підпорядкування імперської влади.

Остаточною історичною межею, яка закріпила парадигму «внутрішнього регіону» в моделюванні регіонального розвитку та в управлінській політиці Російської імперії щодо Степової України, стала Кримська (Східна) війна 1853-1856 рр. Ця війна завершила процес вирішення кримського питання й поставила крапку в питанні геополітичної конкуренції різних імперських державних утворень за контроль над регіоном. Відтоді Новоросія перетворилася на повноправний «внутрішній регіон» імперії.

За умов розвитку підприємництва та бурхливої промислово-економічної модернізації регіону в останній третині XIX століття місцеві особливості та потреби набагато яскравіше відбивалися саме в економічній сфері, аніж у політико-адміністративній, де імперія міцно тримала всі головні важелі управління. У добу прискореної модернізації Новоросія, частиною якої була в той час Степова Україна, вступила вже будучи в цілому інкорпорованою в адміністративно-управлінському контексті в єдиний імперський державний механізм.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : АН СССР, 1959. – 280 с., карт.
2. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800-1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : Наука, 1970. – 384 с., карт.
3. Екатерина II и Г. А. Потемкин: Личная переписка. 1769-1791 / [изд. подгот. В. С. Лопатин]. – М. : Наука, 1997. – 992 с.
4. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858 гг.) / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 1976. – 308 с.
5. Лукашевич О. А. Історія створення канцелярії генерал-губернатора Катеринославського намісництва Г. О. Потьомкіна (до джерелознавства документації з діловодства останньої чверті XVIII століття) / О. А. Лукашевич // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX ст. / Редкол.: А. В. Бойко (гол. ред.) та ін. – Запоріжжя : РА «Тандем У» 1999. – Вип. 4(5). – С. 159–166.
6. Мадариага И. де. Россия в эпоху Екатерины Великой / И. де Мадариага / Пер. с англ. Н. Л. Лужецкой. – М. : Новое лит. обозрение, 2002. – 976 с.
7. Монтефиоре С. Потемкин / С. Монтефиоре. – М. : Вагриус, 2003. – 560 с.
8. Новицкий Я. П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770-1806 гг. // Новицкий Я. Твори: В 5 т. – Запоріжжя : А. А. Тандем, 2007. – С. 184–304.
9. Полонская-Василенко Н. Д. Из истории Южной Украины в XVIII в. Заселение Новороссийской губернии (1764-1775) / Н. Д. Полонская-Василенко // Исторические записки / Отв. ред. Б. Д. Греков. – М. : Изд-во АН СССР, 1942. – Вып. 13. – С. 130–174.
10. Посунько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії / О. М. Посунько. – Запоріжжя : РА «Тандем У», 1998. – 80 с.
11. Тиктопуло Я. Мираж Царьграда: О судьбе греческого проекта Екатерины II / Я. Тиктопуло // Родина. – 1991. – № 11-12. – С. 57–60.
12. Шандра В. С. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора (1822-1874): структура, особливий склад, архів // Архіви України. – 2001. – № 3.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**

© В. В. Іваненко, М. Е. Кавун, 2010

Стаття надійшла до редакції 11.05.2010

ШЛЯХОМ НЕПОРОЗУМІНЬ ТА КОМПРОМІСІВ: УЧЕНІ-АРХЕОЛОГИ І ТАВРІЙСЬКЕ ДУХІВНИЦТВО В СПРАВІ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК КРИМУ (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)

На основі нових архівних матеріалів розглянуто історію взаємодії православного духівництва Таврійської єпархії та представників Археологічної комісії. Акцент зроблений на протиріччях між вченими і ченцями в Херсонесі, а також на виробленні механізму безконфліктного проведення розкопок. Особливо відзначена роль єпархіального начальства в описі кримських монастирів та залученні наукової уваги до церковних старожитностей.

Ключові слова: охорона пам'яток, духівництво, Таврійська єпархія, Херсонес.

На основе новых архивных материалов рассмотрена история взаимодействия православного духовенства Таврической епархии и представителей Археологической комиссии. Акцент сделан на противоречиях между учеными и монахами в Херсонесе, а также на выработке механизма бесконфликтного проведения раскопок. Особо отмечена роль епархиального начальства в описании крымских монастырей и привлечении научного внимания к церковным древностям.

Ключевые слова: охрана памятников, духовенство, Таврическая епархия, Херсонес.

On the basis of new archival materials history related to interaction between Orthodox clergy from the Taurical diocese and representatives from Archaeological Commission has been examined. Particular stress is put on contradictions between scientists and monks in the Chersoneses, as well as on the formation of a mechanism for non-conflict excavations. The role of the diocesan authorities in the description of the Crimean monasteries and attracting scientific attention to the church antiquities has been pointed out.

Key words: protection of monuments, the clergy, the Taurical diocese, Chersoneses.

Лише зі здобуттям Україною незалежності 1991 року стало можливим об'єктивне дослідження участі православного духівництва в суспільному житті. Під час відновлення впливу церкви на громадські процеси вкрай важливим є врахування попереднього досвіду співпраці духовних осіб з іншими соціальними інститутами. Однією з найбільш проблемних ділянок взаємодії духівництва з науковими установами і сьогодні залишається охорона пам'яток історії та культури. У Криму археологічні та інші пам'ятки значною мірою пов'язані з християнством та часто стають предметом конфліктів. Для уникнення повторення помилок минулого актуальним є звернення до історії Таврійської єпархії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, яка містить ба-

гато прикладів як гострих протистоянь духовних осіб та вчених, так і успішної взаємодії.

Першим на високий рівень красноріччя студій таврійського православного духівництва вказав професор А. А. Непомнящий [1]. Ним були названі імена церковних діячів, що зробили значний внесок у вивчення минувшини Криму та проаналізовані їхні наукові праці. Ціла серія публікацій дослідника з Єкатеринбургу О. Ю. Шаманаєва присвячена історії розкопок Херсонесу та участі в них місцевого монастиря [2]. Проте історія участі духівництва в пам'яткознавчому русі і сьогодні рясніє «білими плямами».

Тому головними завданнями цього дослідження є відображення реального стану охорони пам'яток християнства в Криму наприкінці ХІХ – на почат-

ку ХХ ст., визначення місця служителів Церкви в цих процесах та врахування досвіду його контактів з науковими товариствами того часу.

Лише нещодавно стали доступними деякі архівні матеріали, що суттєво розширюють наші уявлення про роботу священників у справі охорони та популяризації християнських старожитностей, про їхню співпрацю з представниками наукових кіл Російської імперії. У фондах Державного архіву в Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК) відклалися документи Таврійської духовної консисторії, які є найважливішим джерелом для вивчення історії церкви, в тому числі – участі духовенства в охороні та вивченні пам'яток історії та культури. Консисторія – це головне управління, що займалося церковними справами та знаходилося в розпорядженні керівника єпархії. Функції цієї установи були досить широкими, фактично вона поєднувала в собі єпархіальний секретаріат, архів, органи нагляду за діяльністю священників та господарський відділ. Таврійська духовна консисторія була заснована в 1860 та ліквідована в 1920 році. Таким чином, в її документах практично повністю відображені всі аспекти життя самостійної Таврійської єпархії. Матеріали архіву консисторії містять значну кількість справ, що відносяться до співпраці місцевого духовництва та однієї з найавторитетніших наукових установ того часу – імператорської Археологічної комісії.

Головним місцем, де перетнулися інтереси науковців та православних духовних осіб став Херсонес. Тут знаходився монастир, що був заснований з ініціативи архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія (Івана Олексійовича Борисова) в 1850 році на легендарному місці хрещення князя Володимира Великого.

З самого початку життя обителі виявилось пов'язаним з археологічними розкопками на території Херсонеського городища. У 1852-1853 роках за розпорядженням архієпископа Інокентія були проведені розкопки під керівництвом ієромонаха Василя. У результаті була частково відкрита так звана базиліка на Центральній площі. Тоді ж з'явилася ідея будівництва собору на передбачуваному місці хрещення князя Володимира Великого, будівництво якого тривало з 1861 до 1891 року.

У період 1852-1860 років археологічні студії проводилися настоятелями монастиря (Василем (Юдіним) та Євгеном (Отмарштейном)) із залученням представників Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС).

Служителі монастиря зіграли важливу роль у розкопках 1876-1886 років, що проводилися під загальним керівництвом Одеського товариства. У 1884 році ОТІС прийняло рішення про передачу розкопок у відання монастиря з умовою збереження наукового керівництва роботами.

Залучення монастирських службовців до розкопок припинилося в 1887 році, коли голова Московського археологічного товариства П. С. Уварова звернулася до імператора Олександра III з пропо-

зиціями про заходи до збереження Херсонеського городища. Діяльність монастиря була охарактеризована як одна з основних перешкод вивчення й охорони пам'ятника. У зв'язку з цим П. С. Уварова висловила ідею про закриття обителі та конфіскацію монастирської землі. Імператор визнав ліквідацію монастиря недоречною, але наказав суворо заборонити ченцям проводити розкопки і продавати знайдені речі. Ведення розкопок було передано під спільний контроль Одеського товариства історії та старожитностей і Імператорської археологічної комісії. Починаючи з 1888 року, розкопки повністю перейшли у ведення Імператорської Археологічної комісії і до 1907 року їх безпосереднє керівництво здійснював її представник К. К. Косцюшко-Валюжиніч [3]. Слід зауважити, що від моменту заборони проведення розкопок ченцями Херсонеського монастиря єпархіальне керівництво не отримувало від обителі звітів та повідомлень про ведення археологічних робіт та знахідки, хоча досить детальні описи досліджень за попередні роки зберігалися в консисторському архіві.

Стосунки К. К. Косцюшко-Валюжиніча та керівництва монастиря були далекими від найкращих. Найімовірніше, основні причини конфлікту К. К. Косцюшко-Валюжиніча і монастирського начальства лежали в економічній площині. Саме це, а не приналежність вченого до католицизму, було найбільшою проблемою. Херсонеський монастир довгі роки був повновладним господарем території городища, який не зник погоджувати з ким-небудь питання будівництва господарських приміщень, порядку проведення служб і хресних ходів і, в тому числі, проведення розкопок. Настоятелі обителі з певного часу цілком влаштували кількість відкритих археологічних об'єктів, тому вони не бажали віддавати частину своїх земель для наукових досліджень, тим більше, коли духовенство перестало входити до так званого «розкопочної комітету». Це призвело до того, що частина земель Херсонеса з початку 90-х років XIX ст. демонстративно відводилася монастирем під городища та виноградники [4]. У 1893 році Комісія, бажаючи якнайкраще досліджувати античне городище, пішла на революційний для методики досліджень того часу крок: вона запропонувала керівництву монастиря провести розкопки в тих місцях, які могли бути забудовані найближчим часом [5]. Незважаючи на таке рішення, вже в 1895 році монастир самовільно провів земляні роботи по влаштуванню винограднику.

Пік конфлікту між науковцем та монастирським керівництвом припав на 1896 рік. Його вирішення зафіксовано у справі з архіву Таврійської духовної консисторії «Про непорозуміння, що виникли між управлінням Херсонеського монастиря і завідувачем розкопками в Херсонесі п. Косцюшко-Валюжинічем з приводу проведених розкопок» [6]. Після інциденту, пов'язаного з розкопками поблизу дороги до собору Св. Володимира та нанесенням взаємних образ, архієпископ Таврійський Мартиніан (Муратовсь-

кий), ознайомившись з клопотанням Археологічної комісії, направив до обителі кафедрального протоієрея Олексія Назаревського і тому вдалося досягти компромісного рішення. Обрання преосвященим саме цієї кандидатури для узгодження непорозумінь є цілком зрозумілим. О. Назаревський був одним з найбільш авторитетних та освічених священників Таврійської єпархії, дійсним членом Таврійської вченої архівної комісії та автором публікацій з історії християнства в Криму. 27-28 вересня 1896 року служитель культу перебував у Херсонесі, де уважно вислухав заяви та пояснення обох сторін, розглянув документи, що відносилися до справи та склав відповідний акт. З цього документу стають зрозумілими передумови конфлікту. Для дослідження вівтарної частини давніх базилік біля собору К. К. Косцюшко-Валюжиніч без узгодження з керівництвом обителі направив на цей об'єкт двох робочих, які у викривленому вигляді передали слова археолога архімандриту монастиря Олександру. Той у свою чергу виступив з образливими для дослідника словами та загрожував не відкривати монастирські ворота для завідувача розкопками. В розмові з протоієреєм О. Назаревським Карл Казимирович висловив своє бачення подальшої роботи та наміри збудувати стіну для захисту розкопів від сторонніх осіб. Також археолог відхилив головні закиди монастиря щодо його персони. Він пояснив, що всі людські рештки, що були знайдені під час розкопок, відповідним чином ховалися.

Для припинення всіляких непорозумінь та для їхнього попередження у майбутньому О. Назаревський вирішив скласти акт, де прописувалися би права, обов'язки та прохання обох сторін конфлікту. З цим погодилися і архімандрит Олександр, і К. К. Косцюшко-Валюжиніч.

Вимоги до настоятеля монастиря були такими:

1. Суворо спостерігати за тим, щоб жодних розкопок на землях, що належать монастирю, не проводилося без відповідного дозволу Археологічної комісії.

2. Не допускати знищення будь-яких давніх пам'яток.

3. Спільно з завідувачем розкопками скласти загальний план подальших розкопок в огорожі херсонеського монастиря та надіслати його на затвердження до Археологічної комісії.

4. Незалежно від цього кожного разу звертатися до К. К. Косцюшко-Валюжиніча з повідомленнями про об'єкти, що планується використати найближчим часом, для того, щоб археологи могли своєчасно їх дослідити.

5. У випадку потреби провести господарські розкопки на території, яка ще не науково не досліджена, для своєчасного нагляду письмово повідомляти завідувачу розкопками, які саме розкопки плануються, в яких місцях і в який саме час.

Відповідно К. К. Косцюшко-Валюжинічу було запропоновано:

1. Попереджати настоятеля монастиря про початок розкопок у тих місцях, що не увійшли до загального плану майбутніх робіт, але були передбачені найближчим часом.

2. Не розсіювати проведення розкопок по кільком об'єктам одночасно та не переходити на інші ділянки до завершення цих робіт.

3. Будівельні матеріали, що знаходяться під час робіт та можуть бути використані, не кидати в море, а розкладувати на місці в належному порядку.

4. Не заважати монастирському керівництву відремонтувати частину монастирської стіни, що була пошкоджена під час археологічних досліджень.

5. Не перешкоджати зачиняти, хоча б на деякий час, відкриті при виконанні археологічних робіт місця та канали, що можуть опинитися на шляху господарських робіт, що проводяться в обителі.

6. Спостерігати за тим, аби монастирська та будь-яка інша худоба не заходила в межі досліджуваного городища та не забруднювала залишки старовини, насамперед священні місця давніх храмів.

7. При забиранні до наукової колекції артефактів, що випадково знаходяться монастирськими робочими, обов'язково видавати монастирському керівництву відповідні розписки про отримання цих предметів.

Погоджувальний акт від 27 вересня 1896 року регламентував правовий статус монастиря по відношенню до проведення археологічних досліджень, обов'язки настоятеля і завідувача розкопками по відношенню один до одного. За вирішення серйозного конфлікту Археологічна комісія висловила подяку архієпископу Мартініану та протоієрею О. Назаревському. Прописаний в акті механізм обговорення подальших розкопок між науковцями та монастирем був, зокрема, використаний уже 1898 року, коли К. К. Косцюшко-Валюжиніч унаслідок рішення Комісії вирішив знести залишки двох базилік з південного боку Херсонеського собору. Вчений спочатку звернувся до керівництва монастиря, а воно – до єпархіального преосвященного. Це допомогло спокійному проведенню археологічної роботи.

Тільки у 1902 році, після спільного відвідування Херсонеса імператором Миколою II і єпископом Таврійським Миколою (Зіоровим), гострі кути всіх конфліктів були заглажені [3, с. 543]. Незважаючи на натягнутий характер відносин, обидві сторони продовжували співпрацю. Деякі знахідки, з дозволу співробітників Комісії, зберігалися в приміщеннях монастиря. Після смерті К. К. Косцюшко-Валюжиніч у 1907 році завідувачами розкопками Херсонесу були Р. Х. Лепер та Л. О. Моїсєєв. У порівнянні з часами свого попередника, проведення наукового дослідження Херсонесу значно ускладнилося. Перша світова війна, що почалася 1914 році, та події, пов'язані з більшовицьким переворотом у Петрограді, взагалі на деякий час припинили розкопки і суттєво ускладнили існування монастиря, принісши з собою нові, раніше невідомі проблеми.

Стан пам'яток церковної старовини в кримських монастирях на початку XX століття відоб-

ражений у справі «Про старожитності, наявні в монастирях Таврійської єпархії» [7]. Поява такої справи в консисторії пов'язана з розпорядженням єпископа Миколи (Зіорова), обуреного появою в періодичній пресі статей, у яких монастирське начальство звинувачувалося в несумлінному ставленні до «священної давнини» та перешкодах, що надавалися науковим дослідженням. Таврійський преосвященний наказав надіслати до консисторії відомості про стан пам'яток у монастирях і про ставлення до них імператорської Археологічної комісії. На-стоятели більшості обителів у своїх рапортах вказували, що в їхньому розпорядженні архео-логічних старожитностей немає. Ігумен Кізілташ-ської кіновії Сергій та ігумена Троїце-Параскев'ївського Топловського монастиря Параскева повідомляли про руїни давніх церков, що знаходилися на монастирських землях, та скаржилися на нестачу коштів на їхнє відновлення. Зокрема, Параскева повідомляла про залишки старої вірменської церкви, відкриття якої датувалося 1101 роком. Ігумена повідомляла, що для захисту цієї пам'ятки від непогоди та худоби були зроблені дерев'яні двері, які відчиняли для спостереження споруди паломниками. Проте Археологічна комісія та Археологічне товариство не виявили зацікавленості до цих руїн. Ігумен Сергій вказав на фундамент церкви, що був знайдений в обителі під час проведення господарських робіт та був частково розібраний на монастирській споруди. Також під час проведення розкопок всередині стін церкви знаходили велику кількість монет та каміння з хрестами та написами. Через анонімне повідомлення до Археологічної комісії, монастирю було наказано припинити роботи, а всі знайдені старожитності, «яких набрався цілий віз», були відправлені до Феодосії. В рапорті настоятеля Балаклавського Георгіївського монастиря ігумена Феодосія зазначалося, що найголовніший пам'ятка обителі – стародавня печерна церква перших століть християнства – була належним чином відреставрована в 1893 році і міститься в чистоті та порядку. Найбільш докладним був рапорт, складений управлінням Інкерманської кіновії священномученика Климента – скарбником ієромонахом Пантелеймоном, благочинним ієродияконом Парфеном, ризничим ченцем Іоанном. Ними був зроблений повний опис сімох старовинних печерних церков, вказувалися їхні архітектурні особливості та заходи щодо їхньої охорони.

Однією з основних ініціатив керівництва Таврійської єпархії в галузі збереження пам'яток старовини в Херсонесі було створення при місцевому монастирі давньосховища [8]. Передбачалося, що туди будуть поміщатися знайдені при розкопках предмети, що «мають значення святині». У липні 1899 року єпископ Таврійський Микола звернувся

до Священного Синоду з відповідним клопотанням. Розглянувши цю пропозицію спільно з Археологічної комісією, Синод визнав створення окремого церковного музею недоцільним через незначну кількість предметів, які можна визнати святинями, та можливі труднощі в науковій обробці знахідок при розділі сховищ. Разом з тим Комісія висловлювала готовність передавати деякі знайдені в ході розкопок святині для зберігання в ризниці при храмі Св. рівноапостольного князя Володимира, за умови запитів у кожному окремому випадку. Слід вказати, що у 1892 році в Херсонесі вже був відкритий Склад місцевих старожитностей. Він вважався тимчасовим сховищем, не виключалося будівництво музею в майбутньому. Тут, без особливої систематизації, зберігалися знахідки з городища, не призначені для відправки до Петербурга. Черговий компроміс був дійсно вигідним для обох сторін, оскільки маленька будівля Складу не могла вмістити чисельні експонати, а монастир отримав можливість демонструвати вірянам предмети християнської старовини.

Представляє інтерес механізм залучення православним духовенством Криму уваги до охорони пам'яток старовини з боку влади та наукових товариств, їхньої подальшої взаємодії. Приклад цього ми знаходимо у справі «Про відкриття печери на горі Мангуп з ознаками стародавнього храму» [9]. У листопаді 1884 року міщани Олексій Попов та Іван Азаров відвідали це середньовічне городище і були зацікавлені недослідженими християнськими старожитностями, про що повідомили протоієрею Гавриїлу Рудневу, а той – єпископу Таврійському Гермогену (Добронравіну). Преосвященний звернувся з відповідним листом до губернатора, де просив сприяти благоустрою знайдених об'єктів. У результаті з відкритого стародавнього храму на горі Мангуп були зняті малюнки і зроблений опис, які були відправлені до Археологічної комісії, а справникові було наказано вжити заходів щодо охорони старовинної церкви в тому вигляді, в якому вона була знайдена. Фактично, саме лист церковного ієрарха поклав початок науковому вивченню однієї з найбільших середньовічних фортець Криму.

Таким чином, історія охорони пам'яток історії та культури в Криму наприкінці XIX – на початку XX століть містить багато прикладів вдалої співпраці наукових кіл та представників місцевого духовництва. Хоча деякі механізми вирішення конфліктів сьогодні є неможливими через структурні зміни в житті та устрої держави та Церкви, їх можна взяти за основу в полегодженні стосунків між духовними особами та вченими. Особливо хотілося б підкреслити бажання дорадянських Таврійських ієрархів налагодити добрі контакти з вченими та якомога швидше розв'язати всі непорозуміння.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Непомнящий А. А. Роль духовних осіб у розвитку історичного краєзнавства в Криму: Друга половина XIX – початок XX ст. // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 123–133.

2. Шаманаев А. В. Документы по истории археологических исследований Херсонеса в Государственном архиве города Севастополя // Документ. Архив. История. Современность: Сб. научных трудов. – Екатеринбург : Изд-во Уральск. ун-та, 2004. – Вып. 4. – С. 251–261; Документы Одесского общества истории и древностей об организации археологических раскопок в Херсонесе в 1870–1880-х гг. // Там само, 2005. – Вып. 5. – С. 384–394.
3. Императорская археологическая комиссия (1859-1917): К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия / Ред.-сост. А. Е. Мусин / СПб. : Дмитрий Буланин, 2009. – С. 523–524.
4. Отчет императорской Археологической комиссии за 1893 г. – СПб., 1895. – С. 53.
5. Отчет императорской Археологической комиссии за 1895 г. – СПб., 1897. – С. 87–88.
6. Державний архів в Автономній Республіці Крим, ф. 118, оп. 1, спр. 2499, арк. 1–36.
7. Там само, спр. 3045, арк. 1–15.
8. Там само, спр. 3046, арк. 1–3.
9. Там само, спр. 1837, арк. 1–3.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор П. М. Тригуб*

© *В. В. Каліновський, 2010*

Стаття надійшла до редакції 03.09.2010

РОЛЬ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Стаття присвячена аналізу соціальних конфліктів, суспільного руху, громадських організацій як невід'ємної складової урбанізаційних процесів південноукраїнського регіону 1861-1904 рр. Простежено, як активність і масштаби суспільного життя відрізнялись як у населених пунктах Південної України із різним статусом (у міських і неміських поселеннях), так і в самих офіційних містах, що певною мірою корелюється із їх адміністративним статусом, «економічними функціями», чисельністю і співвідношенням соціальних страт населення.

Ключові слова: суспільне життя, урбанізаційні процеси, Південна Україна.

Статья посвящена анализу социальных конфликтов, общественного движения, общественных организаций как неотъемлемой составляющей урбанизационных процессов южноукраинского региона 1861-1904 гг. Прослежено, как активность и масштабы общественной жизни отличались как в населенных пунктах Южной Украины с различным статусом (в городских и негородских поселениях), так и в самих официальных городах, что в определенной степени коррелируется с их административным статусом, «экономическими функциями», численностью и соотношением социальных страт населения.

Ключевые слова: общественная жизнь, урбанизационные процессы, Южная Украина.

The article is devoted to the analysis of social conflicts, social movement, public organizations as the inalienable constituent of urbanization processes of the Southern Ukrainian region in 1861-1904. It is traced, how the activity and the extent of social life differed as in settlements of the South of Ukraine with different status (in both urban and non-urban settlements), as in the official cities, that in certain degree were correlated with their administrative status, «economic functions», number and relation of social strata of the population.

Key words: a public life, urbanization processes, Southern Ukraine.

Напевно, не буде помилкою стверджувати, що історія суспільного життя є аспектом урбанізаційних процесів на півдні України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., якому в історіографії приділена найбільша увага. Така ситуація є цілком логічною. Адже «пошук ключів» до витоків соціальних потрясінь 1905-1907, 1917 рр. домінує в історичній літературі, присвяченій пізньому імперському періоду, і, за висловом Данієля Бровера, відчуття апокаліптичної атмосфери присутнє навіть в тих дослідженнях, чий об'єкт дуже далекий від історії революції [4, с. 222].

Утім, наше звернення до відповідної проблематики зумовлене не прагненням слідувати історіографічній традиції, а саме усвідомленням значущості суспільного життя і його конкретизації (соціальних конфліктів, суспільного руху, громадських

організацій) як невід'ємної складової урбанізаційних процесів, які без аналізу цієї складової залишаються малозрозумілими. Існування ж розлогої історіографії позбавляє нас необхідності наводити докладний фактаж, і в той же час дає можливість звернути увагу на концептуальне питання специфіки соціальних конфліктів, суспільного руху, діяльності громадських організацій в міських поселеннях у порівнянні з сільською місцевістю.

У радянській історіографії з її акцентом на вивченні класової боротьби визначення специфіки соціальних конфліктів у містах базується на тезі В. І. Леніна про те, що саме міські фабричні робітники були революційним «авангардом» класу, і на такій наведеній ним же статистиці: «Якщо в звичайний час (1895-1904) кількість стачок в містах втричі перевищує кількість їх в селах, то

відсоткове відношення кількості стачок до кількості закладів в 4½ рази більше в містах, ніж у селах» [18, с. 6–7].

Натомість у сучасній російській історіографії все більше поширення знаходить концепція сприйняття революції як реакції традиційного селянства на модернізацію, індустріалізацію. В цю концепцію вписується і бачення взаємозв'язку міст і соціальних конфліктів. Доволі логічно виклав таке бачення О. С. Сенявський. Згідно з ним, урбанізація імперії почалася так само «примусово», як і її індустріальний розвиток. Вступивши на шлях індустріалізації пізніше, ніж «більшість передових країн», Російська імперія ще не мала внутрішнього потенціалу, який би був готовий до форсованої урбанізації. Початкова стадія урбанізаційного переходу зробила свій внесок у деформацію традиційного суспільства, спричинивши його «базову» соціальну нестабільність, породивши «вибухонебезпечні» маргінальні страхи в місті і підірвавши цінності сільської общини. Місто опинилось протиставленим селу і економічно, і соціокультурно, як носій західних цінностей, до яких традиційне село ставилось вороже. Міста стали центрами соціальної нестабільності. Сама революція 1917 р. стала реакцією відторгнення традиційним суспільством модернізаційних процесів, здійснених на основі «антитрадиційних прозахідних схем». По суті, це була не революція пролетарів, а бунт села, в тому числі – і проти міста, яке ламало устої традиційного селянського життя [21, с. 54–57].

При всій несхожості, а багато в чому – і протилежності позицій двох згаданих вище концепцій, їхнім загальним місцем є погляд на місто як на важливий ключ до розуміння формування передумов соціальних конфліктів і безпосередньо революційних подій.

Зауважимо, що на особливу роль міст у формуванні суспільних рухів, у соціальних конфліктах була звернута увага ще до самих революційних потрясінь початку ХХ ст. Причому це було зроблене зовсім не відносно міст Російської імперії. Зокрема, намагаючись виявити закономірності щодо пливу міста на характер суспільного життя, Георг Теккер прийшов до висновку, що «любов до громадянської свободи, може, і є сильнішою і постійнішою в селах», а в містах вона знаходиться під більш пильним наглядом, тим не менш закон і порядок у них більше піддані ризику, оскільки інтрига і честолюбство тут простіше можуть впливати на невігластво і нужду [6, с. 3]. З цього ж приводу А. Вебер зауважував, що на розвиток ліберальних і прогресивних ідей впливають те, що в містах різноманітні заняття, інтересів і думок у містах призводить до обміну ними, що веде до більш широких і вільних суджень і до більшої схильності до засвоєння нових думок, прийомів та ідеалів. «Міське життя, може, і не продукує геніїв, але воно приводить мислителів у контакт між собою, воно викликає в них священний імпульс до оригінальності, шляхом симпатії

або антагонізму». Невеличкі міста не вільні від консерватизму, властивого селам; втім, вони виконують функцію посередника «між прогресивним напрямом, лібералізмом, радикалізмом більших міст і консерватизмом і забобонами сіл» [6, с. 431].

Вивчення характеру суспільного життя в південноукраїнських містах другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дає підстави стверджувати, що із серйозними застереженнями, пов'язаними з відмінностями конкретно-історичних обставин, такі спостереження, зроблені на підставі аналізу життя міст Сполучених Штатів фактично того ж періоду, можна прикласти і до Південної України.

Адже спільним для сучасних концепцій і викладених міркувань більш ніж сторічної давнини є погляд на місто як на уособлення модернізаційних рис, тоді як села виступають оплотами традиції. На південноукраїнських матеріалах, які стосуються суспільного життя, така специфіка міст, порівнянно із селами, простежується як тенденція. При цьому необхідно наголосити, що йдеться саме про тенденцію, а не про «аксіому», що зумовлюється, між іншим, і не тотальністю поширення та вкорінення модернізації, і самою неоднорідністю міст, і наявністю міських поселень інших типів, неписуванням багатоманітності реальних населених пунктів у «ідеальну» дихотомію «село-місто».

Великою мірою як наявність відмінностей суспільного життя міста і села, так і їх нетотальність були пов'язані з реаліями формування робітничого класу та характером його представництва в населених пунктах різних типів. Те ж, що саме цей клас був соціальною базою для поширення ідей соціальної рівності і радикальної перебудови суспільного ладу, не заперечують і сучасні дослідники. В цьому контексті вельми показовим є наголошення О. П. Реєнтом на наступних основних характерних рисах пролетаріату: 1) відсутність приватної власності; 2) відрив від села і додаткових джерел матеріального забезпечення; 3) концентрація на підприємствах; кваліфікація та певний рівень освіти; 5) погані побутові умови і гостра житлова проблема. Звідси, згідно із Олександром Петровичем, у пролетаріату формується: вищий, у порівнянні з селянством, ступінь корпоративності; колективістська, на противагу індивідуалістської, психологія; глибше усвідомлення свого місця в суспільстві та своїх соціально-економічних інтересів; мобільність, організованість, керованість; здатність до узгоджених дій задля досягнення соціально-економічних цілей; спроможність засвоювати політичні гасла і керуватися ними [17, с. 148].

Звернемо увагу, що перелічені О. П. Реєнтом риси пролетаріату далеко не в кожному випадку були присутні «в чистому виді».

Те, що в реаліях модернізації на півдні України умови праці робітників були важкими (велика тривалість робочого дня, використання жіночої і дитячої праці, брак а часто й відсутність засобів безпеки тощо), заробітна платня – часто замалою (хоча Південна Україна і відрізнялась від інших регіонів найвищим її рівнем), побутові умови – жалюгідними створювало сприятливий ґрунт для вини-

кнення соціальних конфліктів, які не могли попередити або ж загасити ні зміни законодавства, ні намагання «цивілізувати» відносини між робітниками і роботодавцями шляхом запровадження у 1882 р. фабричної інспекції, ані поліцейські заходи.

Вельми показово, що опис проявів протесту промислових робітників саме Південної України склав майже половину випадків, описаних у підрозділі «Перші виступи робітників на захист своїх прав та інтересів» монографії О. П. Реєнта [17, с. 149–173]. І це далеко не випадково, зважаючи на ті обсяги, яких набули протести на Півдні в порівнянні з іншими регіонами України, що напряму було пов'язане і з самими темпами та специфікою модернізації в Південній Україні. Доволі промовистою є статистика, згідно з якою за останнє п'яти-річчя XIX ст. в Україні відбулося 212 страйків та 14 заворушень, і найбільше з них мали місце саме в Катеринославській (108) і Херсонській (38) губерніях [17, с. 170].

Та і в наступні роки, що передували першій російській революції і позначились світовою економічною кризою, яка помітно вдарила і по Півдню, саме цей регіон став однією з наважливіших арен потужних соціальних виступів, включаючи загальний страйк на півдні Російської імперії.

Не менш показово, що серед описаних О. П. Реєнтом протестів абсолютна більшість мала місце в населених пунктах із офіційним статусом міста, а також у промислових селищах. Йдеться про промислові селища Донбасу, де цей період відмічений потужними соціальними конфліктами, на що фактично в унісон звертають увагу чи не всі дослідники, які вивчають історію Донецького басейну. Причому мова йде не лише про радянських і сучасних українських істориків, але і про іноземних.

Так, відповідна теза стала фактично провідною думкою монографії Теодора Фридгата «Юзівка та революція» [5].

Гіроакі Куромія, описуючи події другої половини XIX – початку XX ст., зауважує, що історія Донбасу позначена періодичними потужними вибухами протесту [11, с. 87].

Лінднер Райнер пише, що соціальні перекося, які постійно супроводжували індустріалізацію «Півдня Росії», в районах промислового буму, на Донбасі, мали ще гостріший, позначений насиллям характер, ніж в інших регіонах Російської імперії [16, с. 77].

Разом із тим, вельми важливо, що робітники Донбасу багато в чому не відповідали тим «ідеальним» характеристикам, які, за формулюванням О. П. Реєнта, формувались у пролетаріату. Одну з причин цього ряд дослідників вбачає саме у характері населених пунктів і місцевостей, де працювали робітники Донецького басейну. Зокрема, Гіроакі Куромія наголошує, що майже в усіх повідомленнях про робітничий рух у Донбасі стверджується, що робітників, особливо шахтарів, було важко організувати. Копальні були розкидані по всьому степу, зв'язок між ними був слабкий; незадоволені робітники, як і ті, кого переслідувала адміністрація, просто переходили на іншу шахту.

При цьому Гіроакі Куромія погоджується із висновками Теодора Фридгата про те, що існувала чітка різниця між заводськими робітниками, які рухалися до сучасної культури, перебуваючи у населених пунктах, що набували міських обрисів, і шахтарями, які «застигли в агонії безладного переходу від села до індустрії» [11, с. 84–85].

Складовою суспільного життя і Донбасу, і Південної України в цілому стали не лише виступи проти адміністрації та влади, але і конфлікти іншого характеру, які носили міжетнічного та міжконфесійного забарвлення. З цього приводу авторами книги «Південна Україна: модернізація, світова війна, революція...» зроблено наступне спостереження, в якому, щоправда, присутня певна плутанина саме у зв'язку із невизначеністю статусів населених пунктів: «Часто жителі міст і робітничих селищ шукали причини своїх негараздів в односельцанах [!] інших віросповідань, культури, ментальності чи навіть роду занять» [23, с. 35].

Україн важливо підкреслити, що робітничий рух був лише однією зі складових суспільного руху в регіоні, під якими, за визначенням С. І. Світленка, розуміється історичний процесуальний феномен, в якому віддзеркалюється вся багатоманітність внутрішніх динамічних соціальних зв'язків та змін і виявляються національні, групові, класові, партійні, професійно-корпоративні, регіональні, особисті та інші інтереси, різноманітні світоглядні течії та напрями [20, с. 308].

При такій широті розуміння суспільного руху сам Сергій Іванович дає вужчу його панораму в одній з губерній Південної України в монографії «Суспільний рух на Катеринославщині у 50-80-х роках XIX століття» [19]. В контексті нашого дослідження найбільший інтерес викликають наступні висновки: особливістю генези українського національного руху в губернії було те, що за умови відсутності осередків української національної освіти і науки його першими представниками стали приїжджі київські студенти і вихідці з Правобережжя. На рубежі 1850-1860-х рр. головною формою діяльності українських народолюбців на території Катеринославщини стало культурно-етнографічне легуче «ходіння в народ», у сільську місцевість. У середині 1860-х рр. на Катеринославщині, і насамперед у самому губернському місті, з'явилися перші українські народолюбці, які постійно перебували тут у службових справах; а у 1870-1880-х рр. цей рух був представлений вже не лише приїжджими, але і тими, що зросли на місцевому ґрунті (зокрема, Я. П. Новицький). Вони «працювали не тільки в губернському центрі, а й у повітових містечках і селах», як правило, поєднуючи культурницьку діяльність (збирання літературних і фольклорно-етнографічних матеріалів, вивчення мови, історії, культури і побуту народу) з легальною роботою в освітніх, судових установах і в органах місцевого самоврядування. Втім, український національний рух на Катеринославщині не вийшов за рамки діяльності окремих осіб. У 1870-х рр. тут

діяли і представники загальноросійського народництва; але їх спроби налагодити пропагандистську роботу серед селян, прагнення зав'язати контакти серед сільської і міської інтелігенції не мали відчутних позитивних результатів, що було зумовлене, між іншим, недостатнім врахуванням етнокультурних особливостей українського села і царистськими ілюзіями селянських мас. У середині 1880-х рр. Катеринославщина [9, с. 208] перетворилась на важливий загальноросійський центр народовольського підпілля, а наприкінці того ж десятиліття розпочався перехід від народництва до марксизму [19, с. 221–223].

Саме місто, а не село залишалось центром суспільного руху губернії і в другій половині 1880-х – 1904 рр. Про це свідчать, між іншим, і матеріали написаної тим же С. І. Світленком глави «Суспільний рух у Катеринославі наприкінці XIX – на початку XX століття» фундаментальної «Історії міста Дніпропетровська» [9, с. 260–309].

Вивчення матеріалів, які стосуються суспільного руху в двох інших південноукраїнських губерніях, дає підстави стверджувати, що і там саме міста відігравали домінуючу роль у відповідній сфері життя.

У всіх трьох губерніях фактична невдача «ходіння в народ» 1870-х рр. наочно засвідчило наявність доволі великої «ідеологічної прірви» між селом і містом.

Домінуюча роль міст (причому переважно Одеси, Миколаєва та Херсона) у суспільному русі простежується по всьому тексту дисертаційного дослідження О. В. Кульчицької, присвяченого діяльності громадських і політичних організацій півдня України кінця XIX – початку XX ст. на матеріалах Херсонської губернії. Сама Олена Василівна, розглянувши політичні організації соціал-демократичного, неонародницького, анархічного, ліберально-демократичного, монархічно-консервативного спрямувань сформулювала висновок, що аналіз умов їхньої діяльності показав: всі вони, незалежно від соціальної орієнтації, політичних програм і гасел, виникали, перш за все, у містах, де рівень зрілості населення був вищим, і лише потім несли свої ідеї на село; попри всі зусилля у цьому напрямку, в партійно-організаційному плані село виявило свою слабкість. Звернемо увагу і на тезу автореферату О. В. Кульчицької, в якій також досить чітко проглядає усвідомлення значення міст у розгортанні партійної діяльності: «На межі XIX – XX ст. представники південної громадськості надавали перевагу місцевим відділам загальноросійських партій, що... було пов'язано з багатонаціональністю Херсонської губернії, наявністю значного відсотка єврейського населення, російськомовністю міст, жвавими міграційними й урбанізаційними процесами» [10, с. 12]. Заслугує на увагу і висновок про те, що значна частина і громадських організацій, і політичних осередків розгорнула свою діяльність в Одесі, що вказує на «значно ви-

щу політизацію народних мас у цьому місті, порівняно з іншими місцевостями Півдня України». Щоправда, ми не впевнені, що коректно судити про «всі місцевості» південноукраїнського регіону, розглядаючи матеріали лише Херсонської губернії: активність суспільного руху в тому самому Катеринославі могла б поставити під сумнів тезу про «значно вищу політизацію» Одеси. Хоча в ряді аспектів Одеса насправді мала першість у політичному житті Півдня. Зокрема, саме вона наприкінці періоду стала центром анархістського руху в регіоні. Між іншим, вельми симптоматично, що саме Одеса найчастіше згадується і в авторефераті докторської дисертації [14, с. 38], і у заключній частині монографії [15, с. 182–188] класика радянської історіографії революційного руху на півдні України З. В. Першиної. Не менш показово, що хоча Заїра Валентинівна і не формулює там висновків щодо ролі міст у цікавих їй процесах у регіоні, наведений нею фактаж може служити підтвердженням сформульованого нами вище спостереження з цього приводу.

Мусимо зауважити, що не варто абсолютизувати значення політичної складової життя південноукраїнських міст. Досить знаковим для розуміння сприйняття відповідних процесів пересічним городянином є фрагмент спогадів херсонця Й. Н. Векслера: «Раніше, до революції, політикою ніхто не цікавився. Були якісь підпільні гуртки, але мешканці їх не знали і не знали, чим вони займаються. В 1905 році вони активізувались» [7, с. 515].

Аби визначити характер взаємозв'язку між офіційним статусом населеного пункту і ступенем активності в ньому суспільного руху варто звернутись, наряду із архівними і опублікованими джерелами, сучасною історіографією, і до матеріалів «Історії міст і сіл Української РСР». Адже з огляду на ідеологічні настанови авторських колективи та рідколегії її томів не оминали увагою ні навіть незначні прояви «класової боротьби», ні зародки політичної активності у кожному населеному пункті.

За нашими спостереженнями, мала місце тенденція, згідно з якою активність суспільного руху знижувалась за наступною шкалою: «губернські міста – повітові міста – безповітові міста – містечка». Відхилення ж від цієї тенденції зумовлювались, між іншим, особливим статусом деяких міст (як-от повітового центру Одеса, Миколаєва тощо), специфікою економічної активності і соціальної стратифікації населення ряду міських поселень. Останні два чинники великою мірою впливали на рівень суспільної активності в межах кожної складової наведеної вище шкали. Зокрема, мала місце підвищена активність у повітових портових містах.

З огляду на розташування духовних семінарій, усіх вищих і абсолютної більшості середніх навчальних закладів у містах саме міським феноменом був рух студентської та учнівської молоді [22, с. 20]. Разом із тим, наявність серед студентів і учнів певного відсотка вихідців із села,

так само як і те, що після закінчення навчання частина випускників їхала працювати у сільську місцевість, створювало передумови для привнесення на село ідей, що поширювались у навчальних закладах. Про студентів-народовольців, вихідців із сільської місцевості, згадує у своїх мемуарах Д. З. Лях – предок плеяди відомих українських істориків. Сини пана Жебуньова, власника маєтку, на хуторі при якому народились батьки Данила Захаровича, будучи студентами у вищих навчальних закладах, «були змішані в таємних революційних організаціях і були заарештовані; наїхали жандарми, і на маєток пана Ж. здійснено трус. На старого п. Ж. це так вплинуло, що він себе застрелив» [12, с. 104].

До деякої міри як такий, що мав зближати місто і село, можна розглядати земський ліберальний рух, з огляду на поширення компетенції земств на повіті, на розміщення земських установ у містах і на характер представництва мешканців міської і сільської місцевості в земських структурах.

Важливою складовою суспільного життя Півдня було створення та діяльність тут громадських організацій, які в сучасній історіографії все частіше розглядаються як зародки «суспільства» (громадянського суспільства). В цьому контексті варто звернутись до праць Б. М. Миронова, Джозефа Бредлі, Лінднера Райнера.

Прагнучи довести свою провідну тезу щодо «нормальності» розвитку Російської імперії, Б. М. Миронов шукає в ньому ознаки громадянського суспільства «в повному смислі цього слова», тобто як структури, в якій людина, соціальні організації і держава утворюють стійку єдність на основі паритетних стосунків; у цій структурі громадський порядок базується не на страху і пануванні, а на внутрішній, раціонально мотивованій дисципліні, на соціальному компромісі, доцільності, взаємному інтересі; всі вірогідні і реальні конфлікти регулюються не насиллям можновладців, а правовими і політичними засобами, владою держави, яка сама підпорядковується створеним нею законам [13, с. 290]. Зрозуміло, що при всьому бажанні імперські реалії фактично неможливо підвести під наведене формулювання, тож російський патріот Б. М. Миронов змушений писати, що громадянське суспільство в Російській імперії «проходило стадію становлення» і було «менш розвинутим», ніж у західноєвропейських країнах.

Шукаючи паростки громадянського суспільства в Російській імперії, Джозеф Бредлі вбачає їх саме в створенні «публічної сфери» і «вільних асоціацій», які, попри їх «вільність», знаходились під амбівалентним пильним наглядом влади, яка, з одного боку, ставилась до цих «асоціацій» підозріло, а з іншого – сприяла створенню багатьох з них [3, с. 1094–1123].

Дещо під іншим кутом зору розглядає проблему Лінднер Райнер, який зауважує, що роботи, в яких досліджується процес формування сучасного міста як «інкубатора» громадського життя і розсадника «громадської ідентичності», засвідчили:

комунікація між «прототипами громадянського суспільства» в Російській імперії розгорталася в руслі існуючого співвідношення інтересів; ще в XVIII ст. сюди проникає поняття «суспільство», чие семантичне поле увібрало в себе категорію творення соціальної спільноти людей та нові організаційні форми добровільного об'єднання людей; саме поняття «суспільство» мало на увазі асоціацію на добровільних, професійних, ідейних засадах або ж для дружнього спілкування. У останній третині XIX – на початку XX ст. громадськість, що народжувалася, була феноменом, обмеженим здебільшого міським суспільством, і означала добровільну комунікативну діяльність індивідів з метою реалізації інтересів і презентації внутрішньої ціннісної позиції [16, с. 24–25].

При всьому різноманітті підходів до типологізації чисельних організаційних форм добровільного об'єднання людей, або громадських організацій, представлених на півдні України в цікавий нам період, О. В. Кульчицька звернула увагу на благодійні та фізкультурно-спортивні товариства, культурно-освітні організації.

На жаль, Ольга Василівна не формулює висновків щодо репрезентативності благодійних товариств у міській і сільській місцевості; разом із тим, наведений нею фактаж щодо мережі громадських організацій, які опікувались соціальними проблемами, пов'язаними з безробіттям, безпритульністю, жебрацтвом засвідчує, що відповідні благодійні товариства в абсолютній більшості випадків створювались саме в містах, хоча діяльність ряду з них і поширювалась на сільську місцевість. У той же час благодійні товариства, розташовані у містах, великою мірою мали справу саме із мігрантами з сільської місцевості, які і складали великий відсоток міських нужденних, що потребували допомоги. Вельми важливо, що хронологічно збільшення напливу мігрантів до конкретних південноукраїнських міст і відкриття у цих же населених пунктах благодійних товариств досить чітко корелюється. Констатуючи факт, що загальним явищем південноукраїнських міст стала наявність в них безпритульних дітей, О. В. Кульчицька наводить дані щодо діяльності цілого ряду благодійних товариств Одеси, Херсона, інших міст, які опікувались утриманням дитячих притулків. Зазначаючи, що серед прибулих до міст у пошуках роботи було чимало тих, хто не мав навіть де переночувати, автор пише про ряд громадських організацій (на кшталт «Товариства по влаштуванню нічліжних будинків і дешевих їдалень в Миколаєві») [1, арк. 1–3], покликаних надавати допомогу саме цій stratі населення. Специфікою Південної України була наявність тут чисельних національних благодійних організацій [10, с. 47–70]. І хоча відповідні національності були представлені у міській і в сільській місцевості, їх організації базувались, як правило, саме у містах.

З огляду на розташування середніх та вищих навчальних закладів, міську специфіку мали добротні

об'єднання допомоги учням і студентам, що діяли на півдні України.

Як свідчать матеріали монографії Ю. І. Гузенка, міським явищем на півдні України були і товариства взаємодопомоги, медичні благодійні товариства та філантропічні спілки за конфесійною приналежністю [8, с. 232].

Згідно з даними «Новоросійського календаря на 1867 рік», більшість благодійних і богоугодних закладів Південної України були зосереджені саме в Херсонській губернії, причому майже всі – безпосередньо в Одесі. В наступні роки мережа розширилась, хоча продовжувала охоплювати майже виключно міста і Одеса залишалась беззаперечним лідером як за чисельністю, так і за розмаїттям спрямування представлених у ній благодійних товариств [2, арк. 52].

Спостереження, зроблені стосовно благодійних товариств, багато в чому справедливі і щодо розгортання в регіоні мережі культурно-освітніх організацій (хоча у випадку з рядом музичних та ін. культурних товариств не простежується така чітка взаємозалежність зростання активності громадських організацій і динаміки напливу до міст мігрантів). Центрами діяльності цих організацій в Херсонській губернії стали Одеса, Херсон і Миколаїв.

Великі міста стали основними центрами, де діяли фізкультурно-спортивні товариства. На відміну від об'єднань благодійних і більшості культурно-освітніх, фізкультурно-спортивні спрямовували діяльність переважно на задоволення потреб не міських «низів», а елітних страт.

Важливо, що ініціатива щодо створення більшості благодійних та фізкультурно-спортивних товариств, культурно-освітніх організацій виходила не від державних установ, хоча в багатьох випадках влада і сприяла розгортанню їхньої діяльності. В цьому ж ключі можна розцінювати і зміни законодавства, що передбачали деяке спрощення процедури заснування товариств. До того ж, для більшості великих адміністративних центрів Півдня було справедливе спостереження, зроблене стосовно Катеринослава: благодійні товариства тут створювались за безпосередньої участі не тільки дворянства і купецтва, а і місцевих можновладців, які очолювали правління цих товариств, підтримували їх морально і матеріально, залучали до їх діяльності своїх друзин [9, с. 251].

Між іншим, як прояв сприяння влади формуванню підконтрольних громадських організацій можна розцінювати події навколо виникнення деяких праобразів профспілок у регіоні. Такою був, зокрема, «Союз матросів і кочегарів», створений в Одесі у 1903 р. зубатовцями при активній підтримці влади і поліції. Як зауважує О. Б. Шляхов, цей

Союз, що декларував як мету «*покращення побуту*» моряків, став помітним чинником у поширенні ідей «*поліцейського соціалізму*» в цивільному флоті Чорного і Азовського морів, хоча питома вага охоплених ним судноробітників і складала лише близько 1,5 % від загальної кількості нижчого плавскладу команд; невдовзі Союз втратив навіть ці позиції, що, на думку Шляхова, пояснювалось не стільки пропагандою з боку РСДРП, як наголошувала радянська історіографія, скільки тим, що «*царизм, свідомо уникаючи дійсного розв'язання робітничого питання..., обмежувалася в той час створенням робітничих організацій під поліцейським наглядом, тобто лише певного сурогату профспілок*» [24, с. 219–220].

Таким чином, громадські організації Півдня можуть розглядатись як складова «*місцевої громадськості*» в тому сенсі, що вкладають у це поняття Лунц Гефнер і Гвідо Гауссманн (спілкування з яким, між іншим, і спонукало нас розглянути громадські організації як паростки громадянського суспільства): «*сфера суспільної самоорганізації у просторі між державою і сім'єю*», «*середовище формування практичних підходів і механізмів осуспільнення та залучення до загальногромадського життя різних соціальних формацій, самоорганізований ансамбль потойбіч станівих і класових розмежувань*» [16, с. 25–26]. Розміщення ж громадських організацій у містах є свідченням того, що «*місцева громадськість*» у процесі модернізації набула розвитку головним чином у міській, але не в сільській місцевості, хоча при цьому і не залишалась замкненою виключно на інтереси міських мешканців.

Громадські організації створювались з різних мотивів; утім, якими б не були цілі виникнення, чи не всім «*вільним асоціаціям*» доводилось так чи інакше мати справу з проблемою урбанізації в сенсі взаємодії міста з селом, реагувати на виклик пов'язаний з феноменом виникнення «*мігрантських міст*», намагатись кожне в силу своєї специфіки «*цивілізувати*» урбанізаційний процес.

Вивчення матеріалів щодо суспільного життя на території трьох південноукраїнських губерній дає підстави стверджувати, що його активність і масштаби значною мірою відрізнялись не лише у населених пунктах із різним статусом (у міських і неміських поселеннях), але і в самих офіційних містах, що певною мірою корелюється із їх адміністративним статусом, «*економічними функціями*», чисельністю і співвідношенням соціальних страт населення. Перспективи ж подальших студій у зазначеному напрямку полягають у створенні комплексного дослідження з історії урбанізаційних процесів на Півдні України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Держархів Миколаївської обл., ф. 229, оп. 1, спр. 67: Клопотання голови розпорядчого комітету про влаштування нічліжних будинків і дешевих їдалень в м. Миколаєві. – Арк. 1–3.
2. Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 2305: Звіти благодійних товариств 1897 р. – Арк. 52.
3. Bradley, Joseph. Subjects into Citizens: Societies, Civil Society, and Autocracy in Tsarist Russia // American Historical Review. – October 2002. – Pp. 1094–1123.

4. Brower, Daniel R. The Russian City between Tradition and Modernity, 1850-1900. – Berkeley-Los Angeles-Oxford : University of California Press.
5. Friedgut, Theodore H. Iuzovka and Revolution. Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869-1924: Volume II. — Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1994. – XXI+521 p.
6. Вебер А. Рост городов в 19-м столетии / Перевод с английского А. Н. Котельникова. – СПб. : Изд. Е. Д. Кусковой, 1903. – 265 с.
7. Векслер Н. Й. Херсон и его жители // Джерела з історії Південної України. Том 9 // Мемуари та щоденники. Частина 2 / Упорядники: А. Бойко, В. Мільчев. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2006.
8. Гузенко Ю. І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): Монографія. – Миколаїв : Вид-во «Іліон», 2006. – 232 с.
9. Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д. : Грані, 2006. – 596 с.
10. Кульчицька О. В. Громадські та політичні організації Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії) : Автореф. дис... к.і.н. 07.00.01 / Донецький національний університет. – Донецьк, 2007. – 20 с.
11. Куромія, Гроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки / Пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеев ; Передм. Г. Немирі. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 510 с.
12. Лях Д. З. Спогади про життя моє // Джерела з історії Південної України. Том 9 // Мемуари та щоденники. Частина 2 / упорядники : А. Бойко, В. Мільчев. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2006.
13. Мионов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. – 3-е изд. испр., доп. – Т. II. – СПб. : «Дмитрий Буланин», 2003. – 583 с.
14. Першина З. В. Южная Украина в годы первой и второй революционных ситуаций (проблема центра и региона в российском освободительном движении) : Автореф. дис... д.и.н. 07.00.02 / Киевский ордена Ленина государственный университет им. Т. Г. Шевченко. – К., 1977. – 38 с.
15. Першина З. В. Очерки истории революционного движения на юге Украины (К 100-летию «Южнороссийского союза рабочих») : [монография]. – Киев-Одесса : Вища школа, 1975. – 248 с.
16. Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / [за ред. О. М. Доніка]. – Київ-Донецьк : ТОВ «ВПП «Промінь», 2008. – 496 с.
17. Реент О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) : [монографія] / Інститут історії України НАН України. – Київ, 2003. – 340 с.
18. Рынзюнский П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века (Взаимоотношение города и деревни в социально-экономическом строе России). – М. : Наука, 1983. – 271 с.
19. Світленко С. І. Суспільний рух на Катеринославщині у 50-80-х роках XIX століття : [монографія]. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006. – 268 с.
20. Світленко С. Суспільний рух в Україні кінця XVIII – початку XX століття: образи історичної дидактики // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / [голов. ред. В. Смолій ; відповід. ред. І. Колесник]. – Вип. 2. – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – Ч. 1. – С. 307–316.
21. Сенявский А. С. Урбанизация России в XX веке: Роль в историческом процессе / А. С. Сенявский ; Ин-т рос. истории. – М. : Наука, 2003. – 286 с.
22. Тарасов А. В. Суспільно-політична позиція учнівської молоді Півдня України другої половини XIX ст. : Автореф. дис... к.і.н. 07.00.01 / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Київ, 2008. – 20 с.
23. Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX – 1921 р.): Історичні нариси. – К. : Генеза, 2003. – 304 с.
24. Шляхов О. Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р. : Монографія. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – 366 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор П. М. Тригуб*

© В. М. Константинова, 2010

Стаття надійшла до редакції 16.09.2010

КОЗАКИ-ПЕРЕСЕЛЕНЦІ З ПОЛТАВЩИНИ НА КУБАНЬ: ПОБУТ ТА УСТРІЙ

Висвітлено переселення козаків із Гетьманщини, зокрема, з Полтавщини на Північний Кавказ та Кубань. Наголошено на збереженні традицій і звичаїв Запорозької Січі в адміністративно-територіальному устрої та повсякденному побуті. Проаналізовані суспільно-політичні процеси в Росії, які вплинули на формування етно-демографічної структури населення Кубані, та свідчення упорядників Кубанського Козачого Війська: З. Чепіги, А. Головатого, Т. Котляревського, Я. Кухаренка.

Ключові слова: козак, отаман, переселення, колонізація, побут, устрій, курінь, полк, традиція, Кубанське козаке військо.

Освещено переселение казаков с Гетманщины, именно, с Полтавщины на Северный Кавказ и Кубань. Сделано ударение на сохранение традиций и обычаев Запорожской Сечи в административно-территориальном устройстве и ежедневном быте. Проанализированы общественно-политические процессы в России, которые влияли на формирование этно-демографической структуры населения Кубани, и свидетельства устроителей Кубанского Казачьего Войска: З. Чепига, А. Головатого, Т. Котляревского, Я. Кухаренко.

Ключевые слова: казак, атаман, переселение, колонизация, быт, устройство, курень, полк, традиция, Кубанское казачье войско.

At the article is lighting up migration of Cossacks from Hetman's, in particular, from Poltava's region to North Kavkas and Kuban. It is shorting the heaping of traditions and customs. Zaporizhian Sich in administrative-territorial structure and daily way of life. Author is visions analysis social and politicks process in Russian, which have an influence on forming ethno-demography structure of population Kuban, and evidences of founders of founders Kuban Cossack's troop: Z. Chepiha, A. Golovaty, T. Kotlyarevskiy, Ya. Kukhareno.

Key words: Cossack, ataman, migration, colonization, way of life, structure, Kurten, regiment, tradition, Kuban Cossacks troop.

Українська етнічна територія має складну історію. Характерним є її окраїнне, межове розташування в Європі, на переході до Азії, на пограниччі лісів і степів, на північних окраїнах середземноморського басейну, на перехресті давніх комунікаційно-торгових шляхів. Український народ упродовж століть намагався просунути у смугу степів, зайняти їх і дійти до Чорного моря, щоб опертися на природний кордон і мати зв'язок зі світом. Втрата давньоукраїнської державності й поневолення українських земель чужинцями істотно позначалися на процесі формування української етнічної території. Внаслідок цього не тільки припинилося її розширення на заході й півночі, але й почалося витіснення українського населення з етнічних погранич. Українська колонізація другої половини XVIII – першої половини XIX ст. була спрямована на північне Підкавказзя. Напри-

кінці XVIII ст. у басейні ріки Кубань поселилася велика кількість українських козаків. Переважну більшість поселенців у цих регіонах становили українці. За даними радянської статистики, на початку 30-х років XX ст. у західній частині Підкавказзя (Кубанщина і Чорноморщина) українці склали майже 64 %, на Донеччині – відповідно 76,8 % і 20,6 %, на Слобожанщині – 64,2 % і 35,4 %. У південній причорноморській степовій смузі кількість українського населення становила 66 %, а на 34 % національних меншин тут припадало 14,3 % росіян, 7,1 % євреїв, 4,4 % молдаван, 3,7 % німців, 1,3 % греків, 1,6 % болгар [29, с. 53].

Проблема етнокультурного розвитку українського автохтонного населення і діаспорних груп у країнах Східної та Центральної Європи потребує подальшого глибокого неупередженого вивчення.

Ф. Заставний наголошував, що *«українці є однією з найчисельніших національних діаспор. Близько 6 млн. їх нараховувалося за межами республіки в СРСР, 4 млн. чол. – у зарубіжних країнах. За іншими матеріалами в СРСР за межами республіки жило близько 11 млн., у зарубіжних країнах – близько 5 млн. українців і осіб українського походження. Таким чином, загальна чисельність українців світу оцінювалося майже в 55 млн. чол.»* [6, с. 4].

Історіографія питання нараховує обмежену кількість робіт, у яких досліджується динаміка чисельності, переселення українського населення за невеликі проміжки часу [3, с. 145–160]. Узагальнююче дослідження про динаміку чисельності українців у світі протягом XVIII – XX ст. було підготовлене В. Наулком та Н. Чорною [22]. Так, у XVIII ст. відбувалося їх переселення на Північний Кавказ і Нижнє Поволжя.

Бібліографічний показник літератури про Кубанську область, Кубанське козацьке військо і Чорноморську губернію (укладач Є. Д. Феліцин) є цінним довідковим виданням серед бібліографічної літератури півдня Росії [26].

Український письменник та історик П. Короленко писав оповідання, вірші, етнографічні замітки та наукові праці з історії запорізького, чорноморського і кубанського українського козацтва: «Матеріали до історії Запорізького війська», «Чорноморія» (з 1775 до 1842), «Головатий», «Перші чотири отамани колишнього Чорноморського козацького війська», «Двохсотліття Кубанського козацького війська (1696-1896)», «Кошові отамани Чорноморського козацького війська XVII ст.», «Предки Кубанських козаків на Дністрі» [19].

Автори довідника «Зарубіжні українці» наголошували, що *«середні віки дають чимало свідчень епізодичних, несталих переїздів українців до інших країн. Цим відзначилися запорозькі козаки, рятуючись від переслідувань, вони переходили в інше підданство або ж наймалися на військову службу, брали участь в тих чи інших війнах як ландскнехти. Переслідувана своїми численними противниками частина запорозьких козаків змушена була шукати пристановища навіть за Дунаєм»* [5, с. 8].

Автор статті ставить на меті висвітлити процес переселення козацтва на Кубань, формування територіально-адміністративного устрою, повсякденного побуту українського населення Північного Кавказу.

Лівобережна Україна (Лівобережжя, Гетьманщина) – назва східної частини України (крім крайньої східної), яка згідно з Андрусівським перемир'ям 1667 р. перебувала в складі царської Росії. Займала територію сучасних Чернігівської, Полтавської, лівобережної частини Київської і Черкаської областей (з м. Києвом), а також північну частину західної Дніпропетровщини. Тут було створено 10 полків (Київський, Переяславський, Ніжинський, Чернігівський, Прилуцький, Лубенський, Полтавський, Миргородський, Гадяцький, Стародубський). Зазначимо, що Полтавський козацький полк, один із центральних полків Лівобережної України, за свою багатолітню історію завжди перебував у центрі майже всіх значних подій в Україні.

бережної України, за свою багатолітню історію завжди перебував у центрі майже всіх значних подій в Україні.

В. О. Мокляк подає характеристику вивчення історії полку в дореволюційній та радянській історичній науці, вказуючи на роботи О. Лазаревського, Л. Падалки, Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, А. Скальковського, М. Костомарова, А. Антоновича, М. Максимовича, С. Соловйова, О. Левицького, Д. Яворницького, М. Грушевського, О. Єфименко, І. Крип'якевича, О. Касименка, О. Компан, Ф. Шевченка, В. Дядиченка, В. Голобуцького, О. Апанович [21].

Існує кілька версій щодо дати виникнення полку: 1569, 1577, 1648. Перша письмова згадка про його існування відноситься до 11 липня 1649 р., коли полтавський полковник Іван Іскренко (можливо, що саме він був першим полтавським полковником), син відомого гетьмана Якова Остряниці, приймав у Полтаві посланців вольновського воєводи Ф. Арсеньєва, що розвідували становище на Україні. Найвірогіднішою датою створення полку є рубіж 1648-1649 років – вказує В. Мокляк [21, с. 21–22].

Усього полк налічував вісімнадцять сотень: Полтавська городова, Перша та Друга полкові, Кобеляцька, Опішнянська, Богацька, Борківська, Куземинська, Борківська Друга, Ковалівська, Балаклійська, Лукімська, Веприцька, Гадяцька, Книшівська, Подільська Гадяцького повіту, Рашівська та Лютенська сотні.

У 1654 році склад полку значно змінюється: кількість сотень збільшується до 26. Переписні книги 1654 року фіксують, крім названих, Білоцерківську, Решитилівську, Більську, Старосанжарську, Новосанжарську, Котелевську, Грунську та Зінківську сотні.

Значно змінюється склад полку в кінці XVII ст. На базі сотень Гадяцького ключа створюються нові полки. Одночасно в Поворсклі та Пооріллї, на землях, які в середині XVII ст. входили до складу Чигиринського полку або були незаселені, виникло ряд нових сотень, що на початку XVIII ст. відіграли значну роль у житті полку. Це Келебердянська, Переволочанська, Нехворощанська, Маяцька сотні.

У середині XVIII ст., у зв'язку зі створенням пікінерських полків, почався новий переділ територій. Прикордонні сотні потрапляють під подвійне командування адміністрацій Полтавського та Дніпропетровського пікінерського полків.

Остаточою сотенний устрій на території Полтавського полку було знищено з його ліквідацією (1782) та створенням наприкінці XVIII ст. нових адміністративно-територіальних одиниць [21, с. 23]. У другій половині XVIII ст. скасовано гетьманське управління (1764), полковий лад на Слобідській (1765) та Лівобережній (1781) Україні. У 1775 р. Нова Січ була ліквідована, а козацтво розпущене; частина запорожців подалася в пониззя Дунаю і на території, що входили до складу Туреччини, створила там (1775-1828 рр.) Задунайську Січ. З 1796 р. Лівобережна Україна одержала назву Ма-

лоросійська губернія, з якої в 1802 р. сформували Полтавську і Чернігівську губернії. На сучасному етапі ця територія займає важливе місце у виробництві сільськогосподарської і промислової продукції [7, с. 120].

Зокрема, Полтавська губернія займала приблизно 811 квадратних міль, між 48 гр. 42 мін. і 51 гр. 8 мін. північної широти. Саме найдовша довжина її від північно-західної сторони до південного сходу, біля 400 верст; а від півночі до півдня 250 верст. Вона межувала зі сходу: з Харківською губернією; із півночі: з Курською і Чернігівською; із заходу: з Чернігівською і Київською; з Півдня: з Київською, Херсонською і Катеринославською – значає Н. Арендаренко [1, с. 1]. «Якби ви їхали надворскляською низиною, поміж містечками Білками і Новими Санжарами (Полтавщина), де живуть, помішано, козаки і панські, то задивувались би: ідеш не селом і не степом, а зеленим садом, без перерви; з усіх боків обгортає сад, білі хати і чистенькі дворики. Запримітили б ви: деяку хату, геть навкруги обсажену, уквітчану високими квітками – се ж ознака, щоб парубки знали: у хаті є батькова дочка на порі... заїжджай, козаче, попроси води напитись, подивись на справжню квіточку... Запримітили б ви: коло старої хати нові сохи стоять, крокви становлять: сеж нова хата будується, де молоденька пара свій вік вікуватиме... Побачили б ви навкруги зелених левад тини свіже-заплетені з різними вигадками, гарно та штучно, як та коса дівоча, то й зукнули б на коней: тпру, щоб устати та полюбуватись...» [17, с. 101].

На початку 90-х років XVIII ст. царський уряд переселив запорозьких козаків на Кубань – до неї входить Краснодарський край, виділивши їм близько 30 тис. км² земель. У зв'язку з назріванням між Росією і Туреччиною війни царський уряд організував на початку 1787 року із запорожців так зване Військо вірних козаків, яке разом з російською армією брало участь у Російсько-турецькій війні. В 1788 році його було перейменовано в Чорноморське козацьке військо, яке під керівництвом полковника Антона Головатого брало активну участь у Російсько-турецькій війні. За його клопотанням це військо в 1791 році було переведено у відвойовану в турків західну частину Північного Кавказу. Сюди ж у 1792 році цих козаків (20 тис. чол., а також членів їх родин) було переведено на Кубань. Протягом двох років переселилось на відведену Г. Потьомкіним землю 1 759 козацьких сімей, серед яких чоловіків – 5 068 і жінок – 4 414 осіб [24, с.183]. Алексопольському городничому князю Манвілову надіслана вимога: «вислати до 3. Чепіги полкову старшину, поручика Заноревського з всіма відповідними бумагами для переселення в Кіш. Казенна палата 7 вересня 1790 р. послала в Алексопольську управу благочинія підтвердження про доставку відомостей про жителів м. Алексополя (Нехвороща, Полтавська обл. – Л.Ш.), які вступили до чорноморських козаків. 30 вересня 1792 р. надіслано в Алексопольський по-

вітовий суд дві копії грамот Чорноморському війську (30 червня і 1 липня 1792 р.). Мова йшла про переселення козаків і населення на Фанагорійський острів і Кубань. 7 липня 1794 р. справник Андрій Шошин повідомив в Алексопольську управу благочинія, що правління намісництва доручило йому дослідити про чорноморського козака Микиту Остроуха та його батька Івана хто з них є запорожцем, і у якому званні в чорноморці вступили. У відповідь надійшло свідоцтво від жителів м. Алексополя (з 1794 р. м. Царичанка Кобеляцького повіту Полтавської губернії) Федора Перескопа, Василя Кудрі і інших про те, що вони служили у Звонківському курені Запорожського війська 20 років. Таким способом було викликано полкового осавула Черненка, який подав іменний список про козаків, які належали флотилії» [11, с. 428]. Поступово переселялися на Кубань українські, волзькі і донські козаки. Крім запорожців, як бачимо, були козаки з Полтавської, Чернігівської і Харківської губерній. Українських козаків звали чорноморцями, а російських – лінійними. Чорноморці мали 11 кінних, 10 піших полків та артилерію. Чорноморці мирно зустріли нове випробовування «в покорі і вірності батьківщині і престолу». А тяжке матеріальне становище переселенців відтворилось у народній пісні Антона Головатого: «Що буде, то буде, а буде те, що Бог дасть!» У 1797 році помирає 3. Чепіга, кошовим отаманом вибрано А. Головатого, але він незадовго помер. Новий отаман звався військовим і був не вибраний, а призначений царем. Чорноморці протестували, що їм призначили отамана Тимофія Котляревського. А. Головатому не дали військових кораблів і він не мав чим перевезти гармат та військового майна. Із 12 768 чоловіків переселилось на Кубань 12 645, з ними переїхало 5 526 жінок [23, с. 183].

Чорноморські козаки заснували 40 курінних селищ і дали їм ті ж назви, що їх мали курені в Запорозькій Січі. Адміністративним центром став Катеринодар (Краснодар). У наступні роки туди переселено частину колишніх козаків, які після зруйнування Січі осіли на Катеринославщині та Херсонщині. На початку XIX ст. (1808-1820 рр.) царський уряд переселив на Кубань з Чернігівщини і Полтавщини ще близько 50 тис. козаків з родинами. У другій половині XIX ст. на Кубань з України переїхало ще близько 250 тис. чол. Поселялися тут і вихідці з Росії, а також представники корінних народів Північного Кавказу, значна частина яких виїхала звідти в Туреччину. У 1813 і 1832 роках туди переселили козаків гетьманських полків. Чорноморці отримали право займатися торгівлею і всякими промислами; були обмежені загалом багатьма привілеями і зобов'язувались оберігати кордони Кубані від набігів горців [15, с. 31].

Царськими грамотами була подарована козацтву земля між Чорним і Азовськими морями, по річці Сю і до Усть-Лабинського редути. Керівництву Чорноморського війська надано право чинити вну-

трішній суд і розправу. Крім грамот, що визначали права і вольності козаків, Катерина II подарувала Війську 30 червня 1792 року Білий прапор, срібні труби, печатку з надписом: «*Е. И. В. печать коша Войска Вернаго Черноморскаго*», а в знак новосілля подарувала, через А. Головатого, Війську хліб та сіль на золотому блюді, з такою ж сільницею. У 1793 році вся кубанська границя була зайнята Чорноморським військом: із-за Бугу прийшли інші полки з сім'ями переселених чорноморців [15, с. 34].

Чорноморці знайшли кубанську землю необхідною, із зарослими очеретом річками і болотами. Чорноморці пережили всі труднощі бездомного життя, перемогли природу: мертва кубанська сторона перетворилась в освоєну область. Край чорноморці заселяли хуторами і куренями (станіями), даючи останнім назви, які існували у Запорозькому війську [15, с. 35].

Переселення у Чорномор'ї тягнулося повільно. Чорноморський військовий уряд не раз скаржився в Петербург на бездіяльність влади катеринославського намісницького правління, на свавілля і самовправство поміщиків у насильницькому утриманні козацьких сімей [15, с. 36].

25 серпня 1792 року на Кубань прибули Чорним морем до Тамані флотилія (51 човен і 1 яхта) 3 847 чоловік під командою військового полковника Сави Білого; за ними у жовтні того ж року, перейшов по суші кошовий отаман З. Чепіга з військовим штабом, обозом, трьома кінними і двома пішими п'ятисотенними полками [15, с. 59].

У місті Катеринодарі була встановлена військова резиденція по прикладу запорозького коша, збудована фортеця і за січовим уставом: курені (казарми), для приміщення курінних отаманів і бездомового товариства, а серед фортеці поставлена Святотроїцька похідна церква, де розміщений шестиглавий Воскресенський Собор (1874 р.). Переселенці зупинились таборами, під назвами військових поселень: Андріївка, Константиївка, Стоянівка, Олексіївка, Захаровка, Онуфріївка, Тимофіївка і Антонівка. На зиму копали землянки, напинали курені, здобуваючи для цього ліс на правому березі Кубані. Весною 1794 року військовий уряд приймає рішення заселити землю сороками куренями. Серед них під номером 27 зазначається Полтавський курінь [15, с. 61–62]. «*Стен і багаточисельні ріки на землі Чорноморського війська дали можливість жителям, крім куренів розселятися ще хуторами у зручних місцях, де заводили скотарство, бджільництво, влаштувало водяні млини. Все це було вільно без всяких мит і наглядачів. Живи та Бога хвали!*» – зазначає П. Короленко [15, с. 65].

На військовій раді, протоколом від 1 січня 1794 року встановлено в Катеринодарі військовий уряд Чорноморського козачого війська: кошовий отаман, військовий суддя і військовий писар. Військова земля була поділена на п'ять повітів: Катеринодарський, Фанагорський, Бейсугсь-

кий, Григоріївський, Єйський. У кожному повіті встановлено правління, куди призначено по одному полковнику, писарю, есаулу і хорунжому. Правліннями були видані герби з такими зображеннями: Катеринодарського – козак «*водрузивший ратище в землю, приложя к нему, вместо присошек, ружье. Он держит левою рукою ратище и ружье, а правою приклад, стреляя врага*»; Фанагорійського – по морю плаваюча лодка, з всім військовим прибором; Бейсугського – риба; Єйського – козак з рушницею в караул і Григоріївського – пустий степ, козак сидячий на коні, у військовому обмундируванні. Спостереження за правильним виконанням повітовими правліннями своїх обов'язків, покладено було на військового осавула. У кожному повіті було кілька куренів (станіць), в кожному курені встановлене своє управління: курінний отаман, сільський отаман, сільський наглядач і писар. Курінному отаману підкорялись всі присутні в курені старшини і козаки; він керував справами, що відносились до військової справи в курені. Курінні отамани не проживали в куренях, а знаходились постійно в Катеринодарі у влаштованих у фортеці курінних приміщеннях; приймали всі розпорядження кошового отамана і військового уряду и виконували їх через молодших сільських управителів.

У 1802 році окружне правління – Григорієвське, було скасоване, а інші чотири перейменовані в земських начальників. Курінні отамани відіслані з Катеринодару до своїх куренів, через те, що живучи в місті відволікаються від своїх обов'язків наглядати за благоустроєм у курінних селищах.

Так було до 1827 року. Положенням, затвердженим 26 квітня про управління Чорноморського війська, військова канцелярія, яка утворювалась із військового уряду, по «Височайшій грамоті» Чорноморському війську 16 лютого 1801 року, була переформована та відкрито особливі адміністративні установи, що діяли за правилами Положення про Чорноморське військо від 1 липня 1842 року.

Разом з встановленням адміністративного порядку, була влаштована у Війську медична частина, очолювана військовим медиком. Лікувальні заклади, що відкривались, надали можливість хворим людям отримувати медичну допомогу не тільки на лінії кордону, але й у середині війська.

Освіта для молоді мала такий вигляд: спочатку навчали у домашніх школах, а в 1803 році, по клопотанню військового отамана Бурсака, були викликані до Катеринодару із Московського університету студент Іванченко і гімназист Поляков. Ці два вчителі відкрили перший рівень для навчання молодого покоління чорноморців. 14 грудня 1806 року відкрито в Катеринодарі початкове училище, з асигнуванням на утримання якого визначалось по 1 500 руб. із військової казни, а «добрі чорноморці» пожертвували на користь училища більше 4 000 руб. У 1812 році відкриваються нові училища в деяких місцевостях Чорномор'ї, а 20 травня

1820 року в Катеринодарі відкривається гімназія, яку очолив протоієрей Кирило Россінський. Саме отаману чорноморців Федору Яковичу Бурсаку належить відкриття навчальних закладів у Чорномор'ї.

З розселенням чорноморців на кубанську землю відчувалася потреба в духовенстві. Чорноморське військо не належало ні до якої єпархії, звідки можна було б отримувати православних священників. Цю проблему вирішив Антон Андрійович Головатий за допомогою феодосійського єпископа Іови, який висвятив двох козаків, надаючи свідоцтва на вступ у духовне звання ієрея. А з часом дозволено єпархіальним керівництвом будувати церкви в Чорномор'ї і призначати до них священників. Так сформувався духовний стан, що підпорядковувався Феодосійському єпархіальному відомству. На честь святого угодника Миколи Чудотворця і в пам'ять милостей імператриці Катерини було засновано Катерино-Лібізька Миколаївська пустинь (монастир). До монастиря надійшла велика частина ризниці із запорозької січєвої Покровської церкви і із Київського Межигірського монастиря через ходатайство військового отамана Т. Котляревського.

Незважаючи на багато перешкод, швидко розвивався громадський побут. Менше чим за 50 років від поселень у пустинному краї не залишилось і сліду, адже він став впорядкованим краєм. Але не вистачало приюту для поранених та покалічених воїнів, що визнавалось першою необхідністю для бойового життя [15, с. 70–71].

13 листопада 1802 року було сформовано в Чорноморському війську 20 полків, кожен з яких мав два знаряддя в кінному складі, з потрібним числом каноніров. Херсонський військовий губернатор, Дюк-Ришельє, перший звернув увагу на поганий устрій в Чорноморському війську артилерії. По його розпорядженню, у війську були в 1814 році сформовані кінно-артилерійська рота, піша піврота вищим керівництвом була закрита. У 1834 році за розпорядженням командира кавказького корпусу генерала, барона Розена збільшено вдвічі кількість артилеристів. До 1842 року діяло дане положення, по якому сформована артилерійська бригада з трьох кінно-артилерійських батареї і артилерійської пішої роти. Гвардія, яку використовували на службі в С. Петербурзі, була сформована у 1811 році. По докладу військової колегії 13-го листопада 1802 року формуються 20 штатних полків, із них 10 піших і 10 кінних; ще один кінний полк скомплектований у 1819 році. Такий устрій полків існував до положення 1842 року. Тоді по стратегічним підрахункам зроблені деякі переміни і у відношенні змісту прикордонного караулу. В кожному частині кордону призначені для начальства і виконання службових доручень по одному полковнику, по одному полковому осавулу, по одному полковому хорунжому і по одному полковому писарю. Деякі кордони отримали інші назви і до них

було додано, в необхідних місцях прикордонної лінії, три пости. На кожному пості призначалось по одному старшині, по 25 кінних і 25 піших козаків. Крім того, на чорноморську гребню флотилію – 25 старшин і 375 козаків; для додаткових, у непередбачених випадках, і для переправи через пролив, у Тамані, 228 козаків; на утримання караулів при військових цейхгаузах 75 людей і в 40-х куренях, для утримання в Катеринодарі караулів, 240 нижніх чинів. Загалом, по наряду, складало на службі в Чорноморському війську: полковників і старшин – 53, козаків – 1 918. Для кращого порядку в розпорядженнях по воєнній частині, в 1797 році розділено на п'ять частин, з підпорядкуванням кожної частини особливому чиновнику. Деякі пости були скасовані, інші додані, з деякими перетвореннями [15, с. 84].

П. Короленко, описуючи події боротьби чорноморців проти горців у січні 1820 р. на прикордонній смузі, згадує полтавських козаків-переселенців: військового старшину Гавриша, підполковника Ляшенко, військового старшину Порохню, хорунжого Синяговського, Сіромаху, військового полковника Стороженка, есаула Животовського, Кумпана. Мовою оригіналу: *«горцы вторгнулись в станицу; запалали жилища казаков на окраине селения; упорный бой кипел на улицах станицы; Сиромеха и Синьговский, соединившись с жителями, отстаивали Полтавскую станицу; священник с крестом в руках явился среди защитников... К счастью полтавцев, прибывшие с командами войсковой полковник Стороженко и есаул Животовский смелым и дружным ударом свежих сил принудили грабителей отступить... Наступившая оттепель разбила на Кубани лед; переправа через реку стала затруднительна, и вторжение хищников прекратилось»* [15, с. 167]. Ці події показали слабкість внутрішнього благоустрою чорноморців.

Безперервна служба на кубанській границі відволікала робоче населення, що й обернуло край у бідність. За проектом генерал-майора Кисельова, міністр внутрішніх справ, граф В. Кочубей передав російському государю доповідну записку про переселення в Чорноморію до 25 000 душ малоросійських козаків. 19 квітня 1820 року було затверджено російською владою переселення людей, що оживило Кубанський край, підняло дух знесилених козаків. Як не були бідні чорноморці, але в порівнянні з прибулими «братями» до них з Малоросії, – зазначає Короленко, – змогли похвалитися деякими привілеями: у них був дах над головою, скудний шматок хліба, а в переселенців ж не було ні того, ні другого [15, с. 168]. Щоб допомогти цим біднякам, отаман Матвеев 21 листопада 1821 року звернувся до чорноморців із закликом про благодійність. Як наслідок, через місяць було зібрано 10 000 руб. асигнаціями, до 64 четвертей хліба, 317 голів рогатої худоби, 16 коней і 1 044 овець. Комітет по влаштуванню переселенців у Катеринодарі «благорозумно» розпорядився майном чор-

номорців, які після виступу отамана в зібранні дворянства ускладнили свою благодійність.

За наказом урядового сенату 11 квітня 1820 року Чорноморське військо підпорядковувалось начальнику окремого Грузинського корпусу, який перейменовувався в наступному році в окремих Кавказький корпус, а військова земля зачислялася до Кавказької губернії. З часом посилювалася охорона прикордонної лінії на 2 000 чоловік та спостережливість варті: дві роти Навагінського полку розташувались у Полтавській станиці; жителі із всіх прикордонних хуторів зібрані у рибні заводи в Темрюк під прикриття військ [15, с. 177].

50-річчя бойового життя чорноморців на Кубані було відзначене новим положенням для Війська від 1 липня 1842 року, яке оголосив наказний отаман, генерал Заводовський. Розпорядившись про переформування у війську будівельних частин по новому положенню, наказний отаман відправився до Петербурга з двома військовими депутатами дякувати російського імператора за подаровані «милості». Сформовані, по новому положенню полки і батальйони отримали прапори, подаровані імператором. По проханню отамана Чорноморського війська Заводовського і по представленню головнокомандуючого окремим кавказьким корпусом, імператор пожалував Чорноморському Війську великий білий Георгіївський прапор за півстолітню службу на Кубанській границі, яка відома багатьма подвигами мужності і хоробрості. Освячення цього царського дарунку проходило у військовому окрузі в м. Катеринодарі 11 травня 1844 року на зібранні війська, дворянства і представників козацьких станиць.

Поселяючи чорноморських козаків по Кубані, російський уряд цим забезпечив російські кордони від вторгнення войовничих черкеських племен, замінюючи козаками, які знаходились в регулярних частинах, що з великими труднощами переносять обмеження у повсякденному побуті. Щодо домашнього побуту чорноморських козаків слід наголосити: *«Жили Чорноморські козаки тоді не дуже-то заможні. Та коли їм сердегам було що й придбать? Хіба тепер, як с Черкесом війна утихомирилась, то може й поопірились трохи; тоді ж, як я бував в їх містах, то їм ніколи було свого доглядать... Яким черга, ті ідуть на Кавказ воювати, зносять крепості, копати канали, земляні стіни видвигати – як гори. Робота була зазвонна – нічого сказать. Ті ж, которі оставались дома, тож на печі не лежали. На березі по всяк час було діло. За хазяйством гляділи одні жінки. Степу ж у їх було доволі. От, як підійде робоча пора, то неділі за дві, або й більши, понаходять в Чорноморію на заробітки Анапці було багато різного, забридшого зо всіх кінців, люду, – та все біднота. Оце-ж, пориходивши в Чорноморію, погодворюються з жінками убрать їх хліб – чи, там, за плату, чи с копиці; то поки прийде робоча пора, то вони їм і хати пооправляють і по хазяйству дадуть всякий порядок; а там поскошують і хлібець і сіно, хто*

скільки спромігся засіяти. Коли ж повертаються козаки до дому, то звісно, – де вже видержать, щоб не курнути – не така натура. То жінки їх і лають: «А чорти-б убив вашого батька, та з вашими козаками! Коли б не Анапці, то хати і досі б були повкриті вітром. А їм чортма й гадки; аби горілка була» [26, с. 58].

Оперета «Чорноморський побут» Я. Кухаренка (1836) представляє час першого заселення прикубанських рівнин запорожцями й іншими вихідцями з України [20]. Традиції та звичаї тодішньої Чорноморії були загалом ті ж самі, що і в Україні, але відрізнялись деякою грубістю, якою вирізнялись маси населення і не рідко були з ними в розладі. Як вказує П. Куліш: *«Тут, запорозька привычка до бурлацького життя зіткнулась з необхідністю одружитися і вести сімейне життя; так як місцева влада прилягала турботу про розмноження сімейств, то шлюбні союзи заключались інколи невзначай, без виконань всіх традицій і обрядів, якими вони супроводжувались. Ці і інші подібні риси чорноморських традицій і звичаїв представлені Я. Кухаренком, у його дуже цікавій і дуже живій, характерній п'єсі, з прекрасним розумінням сценічного мистецтва» [20, с. 5].*

Переселившись на Кубань козаки, понаганяли всяку худобу: коней, рогату худобу, вівці. Вівці були волоськими, ними займались козаки-волохи, які добре знали чабанську справу й порядкували в отарах. Про повсякденний побут чабанів у Чорноморії розповідає Я. Кухаренко: *«В жодній кочівній отарі мусить бути: мічман 1, чабанів 2 і гарбачий 1. Одна отара держить в собі 10, а не більши як 15 сот овець. Такий бач лік чабанський. Між вівцями, для приводу, бува небагато кіз і цапи-передняки. Якщо буде в одного хазяїна таких отар 4-5, то ставиться над мічманами отаман. При жодній отарі: гарба з одержаною, посудом і харчами, і собак 10 або 3. Отари кочують по степах, і де прийдеться, там і ночують. З першу, в Чорноморії, їх не було, то отари й кочували всю зиму; сіна косить не думали. Під худу, захищались під комишами, яких тоді було доволі, а там і в плавнях по грядях. А як набрело до нас багацько москаля, то де та й зима взялась: мов її з собою принесли. От тоді вже стали хазяїни косить сіно, і як у степу під худу не стало прихилища, то й почали для захисту робить коші з хурдниками і курені для чабанів. Місце для того обирається високе, щоб вітер здував сніг з того місця. Коші робляться круглі і четвероуголі з комишу...» [18, с. 29–35].* Цінною інформацією є список-свідчення «Скільки є в Чорноморії худоби, землі і народу козацького» складений Я. Кухаренком [18, с. 35–36].

Чорноморці виробили своєрідний піхотний рід війська – чорноморські пластуни, які славились особливою відвагою, безстрашністю і винахідливістю при захисті Севастополя. Пластуни, проходячи гарну бойову школу війни з горцями, відрізнялись від інших козаків військовою хитрістю, сміливістю, відвагою і, в критичних хвилинах, незви-

чайною винахідливістю. «Там на Кубані, знайшли вони такі ж плавні, як на Дніпрі. Жонатих стали обселять слободами, а сірома – хто ремісний – в Нову Січ, по куренях, а охочі до звіря – розсипались по плавнях і на запорозький шталт добувались. При пластунах були охочі хлопці, при них вони зростали, а вивчившись характерства робились пластунами. Цілу осінь і зиму, поки звір порошковий, пластуни жили в плавнях, а весною, приходили в слободи і приносили свою добич, звірячі слухи, продавали їх, купували порох, оливу і із одежі що треба. На останню ж копійку, поводивши музик на підпитку, інші зоставались до осені на літню роботу в слободах і хуторах, а інші зараз одходили в плавні: хто стрільцювать, а хто рибачить. Плавні в Чорноморії, не тільки на одній Кубані, вони закривають мало не половину берега Азовського моря; в них водяться: олені, дикі кози, дикі свині, вовки, лисиці, харсуни, а в рідкості попадаються бобрі. Пластуни, окрім стрільби з оружжя, ставлять всякі самолови: капкани, ступиці, цівки, пружини, сільця, нитки, або тенета. Пластун не знає розкоші, не гаразд одіжний, поневіряється, а пластуна не кидається. Високі комиші, полома, містами чагар, захищають його. Одно небо в плавні пластун бачить, як гляне вгору; по його ясних зорях, в ночі, міркує він собі дорогу, а як хмарно, то по вітру, котрий нагинає верхи очеретів високих. Наші пластуни одягаються в черкеську одежу і, під їх бармюючись, запускають бороди, хто хоче; на поясі ремінному носять кинджал з ножем, жарівницю, чабалтас кулішницю, відвертку. За поясом пістоль і збоку черкеську шабельку. На ногах онучі суконні, або портняні с шерстяними, або прядільними волоками. Черевики, або постільці, більш свинячі наверх шерстю, щоб не шамтіло в траві. Не диво пластунам бути прудкими і чуткими, второпними й проворними. Зимом на холоді, а літом на комарях та з голодом. Не убачивши лучшого, думали, що так на всім світі» – наголошує Я. Кухаренко [19, с. 65].

Майже одночасно із заселенням Чорноморії йшла колонізація тієї частини Кубанської області, яка відома під назвою Старої лінії. Для колонізації цієї лінії в 1794 році були розселені по Кавказькій лінії, вище чорноморців Дону в станицях при фортецях, по середній течії р. Кубані, де вони і утворювали Кубанський полк. Дізнавшись про економічну перевагу цих станиць, про вільне їх життя і про багатство природи на нових місцях ланцюг козацьких поселень розтягнувся по всій Кавказькій лінії від Тамані до Константиногорської фортеці і навіть – до гирла Терека. Завдяки такому формуванню, всі розрізнені підрозділи козацтва, які займали північні частини Кавказу, від Каспійського моря до Усть-Лабінської фортеці утворювали одне ціле. Заселення Нової Лінії, тобто рівнини між р. Кубанню і Лабою розпочалось в 1840 році. Заселення краю тривало протягом 20 років, поповнювалось через певні проміжки часу все новими і новими станицями.

У 1860 році було проведено суттєві зміни в козацьких військах на Північному Кавказі: замість двох існуючих військ Чорноморського і Кавказького лінійного, були утворені два війська – Кубанське і Терське, причому в складі Кубанського війська увійшло Чорноморське і значна частина Кавказького лінійного, полки – Кубанський, Кавказький і Хоперський. З утворенням Кубанської області колонізація краю не тільки не зупинилась, а навпаки проводилась з більшою енергією і поспішністю. Колонізація передгір'я Кубанської області була великою битвою, якою завершилась сімдесятилітня боротьба Кубанських козаків з Кавказькими горцями. Переселенці вважали себе українцями, зберегли українську мову, традиції, фольклор. Поступово запорозькі порядки тут були ліквідовані: в 1800 році козаків позбавили права обирати старшину; в 1842 році було скасоване козацьке самоврядування; в 1860 році частину нащадків колишніх запорожців переселили на південь і на їх основі створили Чорноморське (Кубанське) військо.

Спочатку (кінець XVIII ст.) майже все населення Кубані було українським. Поступово зростала тут чисельність росіян. За даними перепису 1926 року, в Кубанській окрузі українці становили 61,5 %, росіяни – 33,4 %. До речі, високою була частка українців і в прилеглих районах [7, с. 147]. Після жовтневих подій 1917 року Кубань увійшла до складу Росії. Особливо складною була тут політична ситуація під час громадянської війни, коли Кубань стала ареною запеклого протистояння різних армій і політичних сил. У 20-ті – на початку 30-х років XX ст. активізувалися процеси українського національно-культурного відродження. В 1925 році на Кубані налічувалося 900 тис. українських жителів, працювало майже 150 українських шкіл I ступеня, де 320 учителів навчали 14 тис. учнів. Але вже в 1932 році українське національно-культурне життя на Кубані завмерло: було закрито українські школи, на людних місцях спалювалася українська література з хат-читалень, були ліквідовані українські видавництва «Червоний прапор», «Радянський станичник», «Краснодарська філія Державного видавництва України». Усе це призвело до зміни в 1930-х роках демографічної ситуації і національної структури населення.

Зміни в етнодемографічній структурі населення Кубані і прилеглих територій Північного Кавказу вимагають глибокого неупередженого вивчення. Але безперечним є те, що ці зміни відбувалися в умовах масових репресій, навмисного голоду, виселення в Сибір жителів багатьох кубанських, ставропольських і ростовських станиць, створення передумов для вимушеної відмови людей від своєї національності, рідної мови. На такому тлі не припинялися міграційні потоки українського селянства та козацтва, які, заселяючи безкраї простори Російської імперії, формували українську діаспору.

У 1990-х роках відкрилися нові потенційні можливості для розвитку української діаспори в Росії. Проте перспектива утвердження української

етнічності як у Російській Федерації, так і в інших пострадянських країнах не виглядає занадто оптимістично. На відміну від більшості західних країн,

східна діаспора здебільшого відчуває негативну реакцію етно-соціального середовища на будь-які прояви української ідентичності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Арендаренко Н. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 г.: В 3 ч. Ч.1. – Полтава : Тип. губ. правления, 1848. – 190 с.
2. Богданович А. В. Сборник сведений о Полтавской губернии. – Полтава : Тип. губ. правления, 1877. – 284 с.
3. Динаміка чисельності // Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Кн. 1. – Опішне : Українське народознавство, 1999. – С. 145–160.
4. Дукмасов И. О заселении Черноморского побережья Кавказа казачьим войском // Русский вестник. – 1886. – № 10. – С. 737–775.
5. Зарубіжні українці / С. Ю. Лазебник, Л. О. Лещенко, Ю. І. Макар та ін. – К. : Вид-во «Україна», 1991. – 252 с.
6. Заставний Ф. Українська діаспора (розселення українців у зарубіжних країнах). – Львів : Світ, 1991. – 120 с.
7. Заставний Ф. Українські етнічні землі. – Львів : Світ, 1993. – 176 с.
8. Иванов П. Переселение запорожцев на Тамань // Киевская старина. – 1891. – Т. 34, № 7. – С. 133–141.
9. Из Кубанской старины // Киевская старина. – 1895. – Т. 51, № 12. – С. 103.
10. К двухсотлетию Кубанского казачьего войска: 1696-1896.
11. Кителин П. К истории Кубанского войска // Киевская старина. – 1892. – Т. 38, № 9. – С. 425–429.
12. Казаки Полтавского полка: По материалам Румянцевской описи. Ч. 1. – Полтава : Тип. И. А. Дохмана, 1913. – 303 с.
13. Короленко П. Азовцы // Киевская старина. – 1891. – Т. 34, № 7. – С. 53–74; № 8. – С. 171–194.
14. Короленко П. П. Церковные древности кубанских казаков. – /Б.м.г./ – 110 с.
15. Короленко П. П. Черноморцы: исторический очерк. – СПб. : Тип. Департ. уделов, 1874. – 212 с.
16. Костомаров Н. Черноморские казаки // Основа. – 1861. – Август. – С. 1–8.
17. Кулик В. Вісті // Основа. – 1862. – липень. – С. 101.
18. Кухаренко Я. Вівці та чабани в Чорноморії // Основа. – 1862. – № 5. – С. 29–39.
19. Кухаренко Я. Г. Пластуни // Основа. – 1862. – лютий. – № 2. – С. 61–65.
20. Кухаренко Я. Г. Чорноморський побут на Кубані між 1794 і 1796 роками: Оперета / Передмова П. Куліша // Основа. – 1861. – ноябрь. – № 11. – С. 1–41.
21. Мокляк В. О. Полтавський козацький полк: науково-популярний нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVII ст. / Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації ; Полтавський краєзнавчий музей. – Полтава : Дивосвіт, 2008. – 112 с.
22. Наулко В. І., Чорна Н. В. Динаміка чисельності і розміщення українців у світі (XVIII – XX ст.) // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 5. – С. 3–16.
23. Падалка Л. В. Карта казацких полков на Полтавской территории. – Полтава : Т-во «Печатное дело», 1914. – 4 с.
24. Прокопів І. Прокіп Короленко (1834-1913) // Український календар-73. – Варшава, 1973. – С. 180–183.
25. Сборник материалов по истории Кубанского Казачьего Войска. – Т. 4. 1795-1799 / И. Дмитренко. – СПб., 1898. – 497 с ; Киевская старина. – 1899. – май. – С. 109–119.
26. Терещенко В. З народних вуст: Чорноморські козаки // Основа. – 1862. – лютий. – С. 54–60.
27. Фелицын Е. Д. Библиографический указатель литературы о Кубанской области, Кубанском казачьем войске и черноморской губернии Екатеринодар, 1899-1902 // Киевская старина. – 1904. – Март. – С. 131–135.
28. Черноморские пластуны: Чтение для солдат. – 1860. – Из библиографии // Основа 1861. – XI-XII. – С. 122.
29. Українське народознавство: Навч. посіб. / За ред. С. П. Павлюка ; Передмова М. Г. Жулинського. – 3-е вид., випр. – К. : Знання, 2006. – 568 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**

© Л. І. Шаповал, 2010

Стаття надійшла до редакції 11.05.2010

***ІСТОРІОГРАФІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.
ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ
НАУКИ В УКРАЇНІ***

МАЛОВІДОМА СТОРІНКА ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ ІСТОРИКА ТА АРХІВІСТА ВАСИЛЯ ВЕРЕТЕННИКОВА

На основі нових архівних джерел проаналізовано науково-дослідну, науково-організаційну і громадську діяльність визначного українського та російського архівіста, джерелознавця та історика Василя Веретенникова.

Ключові слова: історія науки, архівознавство, джерелознавство, Василт Веретенников.

На основе новых архивных источников проанализировано научно-исследовательскую, организационную и общественную деятельность видного украинского и российского архивиста, источниковеда и историка Василия Веретенникова.

Ключевые слова: история науки, архивоведение, источниковедение, Василий Веретенников.

On the basis of analysis historical sources of the unknown documents and involvement of the archive materials is reconstructed life, scientific study of famous Ukraine and Russian archivist Vasyl Veretennykov.

Key words: history of science, archival science, source study, Vasyl Veretennykov.

З кінця 1980-х років вітчизняна історіографія широко почала вивчати розвиток історичної науки в Україні 1920-х років, доби українського і розстріляного відродження, в тому числі архівної справи. Чільне місце, як було з'ясовано, в ній належало Василю Івановичу Веретенникову (21.08.1880 – 18.07.1942) – відомому історик, архівісту, архівознавцю, музеєзнавцю, педагогу, одному із засновників української школи камеральної археографії.

Особовий фонд В. Веретенникова знаходиться у Відділі рукописів Державного Російського музею [1]. Він невеличкий – налічує 18 справ, які стосуються переважно ленінградського періоду життя і діяльності Василя Івановича з 1934 до 1942 року. Уникаючи переслідування сталінською владою в Україні, він у 1934 році перебрався до Ленінграду, де обійняв посаду завідуючого відділом прикладного мистецтва зазначеного музею.

Подібна емігрантська (в різні історичні періоди України) доля спіткала багатьох учених, чиє ім'я пов'язане з Україною й чий особові фонди розкидані по всьому світу. Зокрема, в архівах і бібліотеках м. Санкт-Петербурга переховуються фонди харківського академіка-античника В. Бузескула, член-кореспондента АН УРСР А. Ляценка, Д. Зелєніна [2], Б. Фармаковського, Ф. Шміта [3], чле-

нів Ленінградського товариства дослідників української історії, літератури і мови Д. Абрамовича, П. Горчинського, В. Данілова, Є. Кагарова, Б. Ляпунова. Найбільший інтерес для істориків становить практично не досліджений фонд українського етнолог Костя Копержинського [4]. Частина матеріалів автором була опрацьована під час розробки проблеми становлення науково-дослідних установ і організацій в Україні в 1920-ті роки [5], та певна – чекала свого часу – це фонд В. Веретенникова.

Очевидно, що фонд потрапив до архіву в розпорошеному стані й охоплює різні за характером матеріали. Опис не має необхідних пояснень про те, як, коли, при яких умовах тощо ці документи (точніше, фрагменти) опинились в архіві. Скоріше за все, більша частина архіву Василя Івановича втрачена назавжди, оскільки матеріали передані до архіву без належної уваги, не кажучи вже про любов до спадщини вченого. Саме тому більшість справ не мають дат, неупорядковані і переважно відображають останні роки життя і діяльності В. Веретенникова.

Так, серед цих 18 справ слід виділити біографічні матеріали і рукописи наукових праць. До першої групи слід віднести довідку про смерть В. Веретенникова, датована 02.01.1943, шлюбне свідоцтво батьків вченого від 28.12.1879. Творчі матеріали

можна поділити на дожовтневі («Положення до дисертації В. І. Веретенникова «История тайной канцелярии петровского времени» – справа не датована, а відповідна магістерська дисертація була захищена у 1910 р.), невеликий фрагмент розвідки «Кабальное холопство в законодательных актах до 1597 г.» (датована архівістами 1929-1941 рр.) та створені в «український період» (рукопис «К вопросу о применении статистического метода к историческому исследованию», датований вереснем 1930 р.). Але й найбільша кількість творчих матеріалів стосується саме праці вченого в Російському музеї – це рукописи «Заметки к вопросу о построении музейного хранения вещей прикладного искусства» (85 арк., без дати), «Русские частные заводы художественного фарфора XVIII в. и первой половины XIX в.» (62 арк., без дати), «Первые русские мастера художественной системы» (43 арк., 1936-1937 рр.), «История орнамента и стилей декоративного искусства в основной линии их развития» (50 арк., липень 1940 р.), «Стилевые течения русского прикладного искусства XVIII в.» (45 арк., без дати).

Нарешті, у фонді збереглася невеличка справа з діловим листуванням В. Веретенникова з Всесоюзною академією архітектури – «Всесоюзная академия архитектуры. Письма Веретенникову Василию Ивановичу» (3 арк., 04.05.1936 – 28.09.1937).

Як же можна оцінити евристичні можливості нашвидкуруч зібрані, випадково збережені в несприятливих умовах сталінізму та війни справи цього фонду в плані біографії далеко не компліментарного до радянської влади В. Веретенникова? Останню тезу підтверджує практичне замовчення за радянський час діяльності та спадщини цього поважного історика, архівіста, архівознавця, талановитого педагога та організатора, відомого вже у дожовтневі часи попри молодий вік [6].

При аналізі коротеньких заміток радянського часу звертає увагу, по-перше, – відсутність опрацювання доробку за радянський час; по-друге, – замовчування лєнінградського періоду і, по-третє, – відсутність точної дати смерті, яка підозріло позначалась лише 1942 роком.

З часів перебудови діяльність і спадщина В. Веретенникова привернула увагу як російських, так і українських істориків. Тому лише бібліографія праць про вченого налічує щонайменше 20 позицій і може стати предметом історіографічного аналізу. Це і загальні біографічні нариси, і спроби оцінити внесок Василя Івановича у вивчення прикладного російського мистецтва, його роль в архівному будівництві. Саратовські дослідники проаналізували науково-педагогічну діяльність, дають нетрадиційну для вивчення спадщини В. Веретенникова, але напрочуд яскраву сторінку таланту вченого – його вміння не лише яскраво читати загальні курси, але й блискуче планувати і керувати роботою спецсеминарів [7]. У російській історіографії наголошується його органічна приналежність до російської (інколи навіть руської)

історіографії, петербурзької наукової школи, зокрема, вишкіл у «прославленного русского историка А. С. Лапто-Данилевского». Питання про його працю в Україні, передусім про перший харківський період праці у 1908-1914 рр. [8], обставини переїзду з України до Ленінграду та останні роки життя вченого російських істориків практично не цікавлять.

Значно більше уваги приділили аналізу творчого шляху і спадщини Василя Івановича українські дослідники, його ім'я стало хрестоматійним і увійшло до вузівських підручників [9]. Наголосимо, що поки серед українських дослідників діяльності і спадщини вченого переважають архівісти, передусім І. Матяш [10]. Її праці публікують і в Росії [11]. Значно скромнішими є досягнення істориків у вивченні життя, науково-дослідної, науково-організаційної, науково-педагогічної і громадської діяльності В. Веретенникова, його внеску в дослідження власне історії – побіжно про нього згадується в кандидатській дисертації О. Богдашиної, оглядових статтях викладачів Харківського університету, публікаціях про стан української науки в 1920-ті роки та її погром у 1930-ті роки [12]. Тому на часі, очевидно, підготовка ґрунтовного комплексного дослідження про цього напрочуд цікавого історика.

Але повернемося до останніх років життя і діяльності В. Веретенникова. Внаслідок боротьби з «чужою, ворожою ідеологією» професор був звільнений з ЦАУ УСРР 25.08.1933 і переїхав до Ленінграду, де у 1934-1940 роках завідував секцією прикладного мистецтва, бібліотекою і архівом Державного російського музею. Водночас досвідчений вчений, як відмічалось в літературі, розпочав підготовку монографії з історії меблів, опановував історію і теорію декоративно-прикладного мистецтва, писав статті з історії бронзових виробів, російських заводів порцеляни, співпрацював із Всесоюзною академією архітектури [13].

Як свідчить особовий фонд В. Веретенникова, дослідник продовжував працювати над фундаментальною монографією «Кабальное холопство в законодательных актах до 1597 г.». У збереженому фрагменті проаналізовано відповідні статті Судебника 1550 р. Зокрема, доведена перша нормативно-законодавча згадка про кабальне холопство у ст. 78 Судебника і законодавчо закріплена служила кабала. Варте уваги вкрай ретельне використання історіографічної спадщини з питання холопства, зокрема праць В. Ключевського, В. Сергеевича, М. Владимирського-Буданова, М. Дьяконова, М. Кавелина [14, арк. 2–31]. Вчений прагне сполучити історико-юридичні підходи з соціально-економічними та психологічними, намагаючись пояснити цей інститут.

Найбільше враження, глибинною аналізу справляє незавершений рукопис «К вопросу о применении статистического метода в историческом исследовании». В. Веретенников ставить на меті проаналізувати евристичні можливості статистичних обчислень у процесі дослідження конкретних історичних явищ. І хоча рукопис датований вереснем 1930 р., у 1934-1940 ро-

ках автор повертається до нього, корегуючи окремі положення, висловлюючи нові думки. Зокрема, він доводить важливість і необхідність використання статистики при умові достовірної й об'єктивної джерельної бази. Водночас досвідчений вчений, полемізуючи з прихильниками соціально-економічного детермінізму, наголошує на тому, що найчастіше статистика відповідає на питання «як було?», залишаючи поза увагою інше, більш важливе – «чому саме так було?». В. Веретенников звертає увагу на необхідність обережного ставлення до статистичних відомостей, їх комплексного аналізу із залученням як власне статистико-економічних, так і гуманітарних, передусім історичних підходів. В іншому випадку ми будемо мати справу або з грою в цифри, або мати антиісторичні висновки [15, арк. 4–6].

Інакше кажучи, вчений на прикладі використання статистичних методів в історичних дослідженнях доводить, по-перше, – необхідність їх використання у координатах саме історичного пізнання і, по-друге, – наголошує на необхідності методологічного і методичного плюралізму, використанні принципу додатковості і доволі обережно (зважаючи на час появи праці і тодішню дійсність) заперечує монізм, монополію історичного матеріалізму і прихід в науку покоління «червоної професури».

Згубність формальних статистичних підходів В. Веретенников аналізує на прикладі оренди землі залежно від землезабезпечення як орендаря, так і орендодавця [15, арк. 7–8]. Очевидно, що Василь Іванович мав на увазі орендні відносини в тодішньому українському селі, які при їх формально-більшовицькому тлумаченні були підставою для розкуркулення. Взагалі складається враження, що ця праця була нав'язана саме сталінським тлумаченням статистики, яка не мала нічого спільного з реальною ситуацією на селі. Проте, як дійсно, історик-професіонал В. Веретенников вдається і до більш широких узагальнень. Так, він цілком слушно закликає дослідників українською обережно ставитись до достовірності статистичних даних, виходячи з того, що лише з кінця XIX ст. з'являються достовірні статистичні відомості [15, арк. 13–14]. До речі, про це йшлося і в наших публікаціях [16].

Природно, що з появою комп'ютерних технологій інформативні можливості навіть недосконалої статистики на порядок розширились. Проте і сьогодні зберігають значення настанови В. Веретенникова щодо гіперкритики статвідомостей. Важливо знати і розуміти міру при застосуванні статистичних методів (тобто не все можна і доцільно рахувати), далеко не весь числовий історичний матеріал (скажімо, відомості Геродота щодо чисельності перського війська чи досягнення стахановців) можна обробити статистичними методами [15, арк. 17–20]. Нарешті, і після 75-річного з часу писань В. Веретенникова періоду важко заперечити такий його висновок: «*Статистический метод является могучим техно-методологическим орудием в руках исследователя-историка и вполне теоретически оправдывается в таком его применении*» [15, арк. 22].

Нарешті зазначимо, що російські архівісти продовжують упорядкування особового фонду дослідника і з колишніх 18 справ сьогодні фонд ученого, згідно з відомостями бібліографічного довідника «Українські архівісти», налічує вже 7 справ [17, с. 68].

Підсумовуючи зазначимо, що особовий фонд В. І. Веретенникова в Державному Російському музеї суттєво збагачує наші уявлення про життєвий і творчий шлях історика та архівіста. Майбутнім дослідникам варто не лише уважно опрацювати власне фонд, але й провести ретельний пошук матеріалів про вченого в бібліотеках та архівосховищах Санкт-Петербургу. Цілком очевидно, що дослідник мав знайомих та колег у цьому місті (товариші по навчанню в університеті та семінарі «по древнерусскому частному акту» О. Лаппо-Данилевського, колеги по праці в Головному архіві МЗС Росії тощо) і його переїзд у 1933 році з України до Ленінграду був не випадковим. Висловимо впевненість, що ретельне дослідження життя та творчості В. Веретенникова ще раз наочно підтвердить органічність контактів учених України і Росії, зайвий раз доведе аксіому про необхідність налагодження і постійного підтримання міжнародних зв'язків науковців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Відділ рукописів Державного Російського музею, ф. 126: В. И. Веретенников (1880-1942 гг.), 18 дел. Научный сотрудник отдела прикладных искусств Государственного Русского Музея.
2. Див.: Санкт-Петербурзьке відділення Архіву Російської Академії наук, ф. 155: Комиссии «Наука в России» и «Наука и ее работники в пределах СССР»; ф. 156: Лященко А. И. (1871-1931 гг.); ф. 242: Общество исследователей украинской истории, литературы и языка в Ленинграде (1921-1934 гг.); ф. 825: Бузескул В. П. (1858-1931 гг.); ф. 849: Зеленин Д. К. (1878-1954 гг.).
3. Науковий архів Санкт-Петербурзького відділення Інституту археології Російської Академії наук, ф. 23: Б. В. Фармаковський; ф. 55: Ф. И. Шмит.
4. Рукописний відділ Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі, ф. 4: Д. И. Абрамович; ф. 213: П. А. Горчинский; ф. 239: В. В. Данилов; ф. 324: Е. Г. Кагаров; ф. 451: Б. И. Ляпунов; ф. 1006: К. А. Копержинський тощо.
5. Савенок Л. А. Кость Копержинський і Одеса (до 100-річчя від дня народження) // Одесі – 200. – Одеса, 1994. – С. 29–33; Осередок україністики в Ленінграді // Проблеми історії України: Факти, проблеми, судження. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 57–65; Наукове життя Харкова 1920-х років у контексті українського національно-культурного відродження // Там само. – Вип. 4. – С. 266–279.
6. Порівняй: Багалей Д. И. По поводу выборов на кафедру русской истории в Харьковском университете // Записки Императорского Харьковского ун-та. – 1913. – Кн. 4. – С. 14; Веретенников Василий Иванович // Новый энцикло-

- педический словарь. – СПб. : Изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона, 1912. – Т. 10. – Стб. 214 та практично тожні замітки на 11-12 строк про величезний доробок вже померлого на той час науковця: Советская историческая энциклопедия. – Т. 2. – М., 1963. – Стб. 360; Радянська енциклопедія історії України. – Т. 1. – К., 1969. – С. 264.
7. Вретенников В. И. // Русский Биографический словарь // www.rulex.ru; Обухова Л. А. В. И. Вретенников и его роль в изучении декоративной резьбы и мебели // Программа XI Царскосельской научной конференции «Хранители»: 28-30 ноября 2005 г. – Л., 2005.
  8. Див.: Дело об избрании Историко-филологическим факультетом Императорского Харьковского университета 28 октября 1913 г. профессора по кафедре русской истории // Записки Императорского Харьковского ун-та. – 1914. – Кн. 1; Отчеты о командировке летом 1912 г. в Москву и Санкт-Петербург приват-доцента В. И. Веретенникова // Там само. – 1913. – Кн. 1; Веретенников В. И. История тайной канцелярии. 1731-1910 // Там само. – 1910. – Кн. 4; Його ж. Очерки истории генерал-прокуратуры в России доекатерининских времен. – Харьков, 1915.
  9. Див.: Нариси історії архівної справи в Україні: Навч. посіб. для студентів вузів / [за ред. І. Матяш та К. Климової]. – К. : Вид-во дім «КМ Академія», 2002. – С. 381, 384–386, 391; Архівознавство: Підручник для студентів іст. фак. вищ. навч. закладів України / [за заг. ред. Я. С. Калакури та І. Б. Матяш]. – К. : Вид-во дім «КМ Академія», 2002. – С. 66–68; 335–336 тощо.
  10. Матяш І. Б. Українська архівна періодика 1920–1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія. – К. : Б.в., 1999. – 477 с.; Її ж. Архівна наука і освіта в Україні 1920-1930-х років. – К. : Б.в. – 591 с.; Її ж. Василь Веретенников – видатний архівознавець // Матяш І. Б. Особа в українській архівистиці. Біографічні нариси. – К., 2001. – С. 142–161 тощо.
  11. Матяш І. Б. Архивист Василий Веретенников // Вестник архивиста. Информационный бюллетень. – М., 2000. – № 5-6 (59-60). – С. 298–313.
  12. Богдашина О. М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія (1921-1934 рр.). – Харків : ХДПІ, 1994. – 195 с.; Кравченко В. В., Литвинова В. П. Изучение отечественной истории в Харьковском университете в дооктябрьский период (1805-1917 гг.) // Вестник Харьк. ун-та. – 1991. – № 357. – С. 24–37; Водотика С. Г. Исторична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, науково-організаційні та концептуальні основи функціонування: Автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. – К., 2001. – 33 с. тощо.
  13. Матяш І. Б. Веретенников В. И. // Энциклопедія історії України: В 5 т. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 1. – С. 481–482.
  14. Веретенников В. И. Рукопись «Кабальное холопство в законодательных актах до 1597 г.». 1929-1941 гг. 32 л. // Отдел Рукописей Государственного Русского музея, ф.126, оп.1, д.7.
  15. Веретенников В. И. Рукопись «К вопросу о применении статистического метода к историческому исследованию» (1930 г.) 22 л. // Там само, д. 3.
  16. Див.: Савенок Л. А. Рівень життя херсонців на початку ХХ ст. // Наукові записки: Проблеми археології, етнографії, історії. – Херсон, 2004. – С. 123–128.
  17. Шандра В., Глизь І. Веретенніков Василь Іванович // Українські архівісти: Бібліографічний довідник / Упоряд.: О. М. Коваль, І. Б. Матяш, В. С. Шандра: У 3 вип. – К., 1999. – Вип. 1 (XIX – 1930-ті рр.). – С. 64–68.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; к.і.н., доцент Є. Г. Сінкевич*

© С. Г. Водотика, Л. А. Савенок, 2010

Стаття надійшла до редакції 01.10.2010

УДОСКОНАЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Проаналізовані публікації з використання Україною європейського досвіду організації та функціонування органів державної влади. Відзначено, що наявні дослідження охоплюють наступні теми: європейський вибір України, правові засади запозичення нею досвіду країн Європейського Союзу, проблема реформи публічної влади у світлі конституційних змін 2004 року.

Ключові слова: історіографія, державна влада, Україна, інтеграція, Європейський Союз, реформа.

Проанализированы публикации об использовании Украиной европейского опыта организации и функционирования органов государственной власти. Отмечено, что имеющиеся исследования охватывают следующие темы: европейский выбор Украины, правовые принципы заимствования ею опыта стран Европейского Союза, проблема реформы публичной власти в свете конституционных изменений 2004 года.

Ключевые слова: историография, государственная власть, Украина, интеграция, Европейский Союз, реформа.

The article deals with the analysis of the publications on the Ukraine application of the European experience in the sphere of state power bodies organization and functioning. It was pointed out that the existing investigations include such topics as: European course of Ukraine, legal basis of the EU countries experience implementation, problems of the state power reforms in the context of the constitutional changes that took place in 2004.

Key words: historiography, state power, Ukraine, integration, European Union, reforms.

Масштабні, динамічні зміни, які відбувалися упродовж останніх дев'ятнадцяти років на території пострадянського простору, і України зокрема, визначили підвищену увагу науковців до проблем, пов'язаних із розвитком інститутів політичної системи та громадянського суспільства. Питання, пов'язані як з управлінням у цілому, так і з організацією державної влади та державним управлінням у Європі, зокрема, також усе частіше стають предметом наукових досліджень, зумовлених неперервним розвитком процесу європейської інтеграції. Їх актуальність та інтенсивність помітно підвищилася в останні роки, насамперед, у зв'язку із розширенням ЄС у травні 2004 року та поширенням інтеграційних процесів на схід.

Надзвичайно важливим питанням сьогодні є аналіз тенденцій європеїзації сфер суспільного життя як прояву закономірності світового розвитку та обґрунтування їх впливу на державне управ-

ління в Україні, виявлення сучасних європейських підходів до вдосконалення системи організації державної влади та державного управління в Україні в процесі здійснення політичної реформи, характеристика змісту державних стратегій європейського вибору України, зумовлених процесом європейської інтеграції. Про значущість даної проблематики свідчить помітна увага до неї науковців, що відображено в поданому аналізі робіт – колективних досліджень, монографій, публікацій у періодичних виданнях.

Окремої уваги заслуговують праці, в яких висвітлено питання становлення та функціонування органів державної влади в Україні в контексті євроінтеграційних процесів. Проголошення незалежності й перші кроки незалежної України на міжнародній арені сприяли значному підвищенню інтересу науковців до зовнішньополітичної діяльності держави. Необхідність інтеграції Украї-

и в європейську спільноту почали широко обговорювати з початку 1990-х років. У своїх дослідженнях М. Баймуратов та С. Максименко [1], А. Гальчиський та О. Чалий [4], А. Кудряченко [15; 18] обґрунтовано доводять, що європейський вибір нашої держави є природним результатом здобуття Україною незалежності та виходу її як рівноправного суб'єкта на міжнародну арену. Дослідники виходять з позицій необхідності встановлення з європейським співтовариством, за можливістю, найтісніших контактів у політичній, соціальній і культурній сферах.

Важливими є дослідження, які стосуються інтеграції України у такі структури, як Європейський Союз та Рада Європи. В даних роботах визначено важливість участі України в політичних, соціально-економічних, культурних процесах, що відбуваються в цих організаціях, а також звертається увага на ступінь участі нашої держави в загальноєвропейській системі безпеки. Проте водночас акцент робиться на пріоритетності й зростаючому значенні реалізації Україною своїх євроінтеграційних прагнень як умови якнайширшого забезпечення національної безпеки, суверенітету, подальшого економічного і політичного прогресу держави. Серед таких праць слід відзначити доробки В. Касьяна [11], О. Кіндратця [12].

Актуальним та цікавим науковим джерелом є монографія І. Грицяка «Європейське управління: теоретико-методологічні засади» [5] – комплексне дослідження в галузі державного управління в Україні. Тут отримано нові науково обґрунтовані результати про сутність європейського управління та його вплив на державне управління в Україні через застосування європейських підходів. В іншій праці цього автора здійснено аналіз функціонування європейського адміністративного простору та розвитку європейського управління і його впливу на управлінські сфери держав-членів, держав-кандидатів та держав-претендентів, зокрема України; обґрунтовано неминучість європеїзації державного управління в Україні як прояву закономірності світового розвитку, що має певний політичний, економічний, правовий і культурний наслідки; запропоновано в контексті перспективних напрямів реформування державного управління в Україні використання критеріїв, через які досягається вдосконалення форми державного управління [6].

Н. Колісніченко аналізує проблеми європеїзації державної влади та державної служби в Україні через європеїзацію основних принципів державного управління, адаптацію законодавства, переорієнтацію діяльності державних службовців на надання якісних управлінських послуг [14].

Окремо слід відзначити науковий доробок О. Ковальнової [13], яка аналізує особливості європейської інтеграційної політики України, політико-правові та процедурні питання вступу до ЄС, визначає стратегії інтеграції та особливості методології оцінки демократичності політичних інститутів держав-кандидатів на вступ до ЄС. З

огляду на окреслену вітчизняну перспективу і європейський інтеграційний курс розглянута практика країн Центрально-Східної Європи щодо досягнення відповідних критеріїв членства в Європейському Союзі видається вельми слушною.

Різноманітні питання теорії і практики європейської інтеграції в контексті певних проявів її впливу на державне управління в Україні досліджують вітчизняні вчені Я. Базилук, М. Білоусов, В. Горбулін, Я. Жаліло, М. Квятковський, І. Бураковський, С. Веселовський, В. Кампо, О. Чалий, М. Пухтинський, В. Шаповал, Т. Шинкаренко, Г. Яворська та ін. Зокрема, поняття «влада», «публічність», «публічна влада», співвідношення понять «державна влада» та «публічна влада» проаналізовано у дослідженні І. Мінаєвої [16]. Особливості формування інститутів державної влади в Україні характеризує В. Олуйко [17].

Проблематику виникнення та запровадження системи стримувань і противаг як механізму організації та функціонування системи державної влади в країнах-членах ЄС та в Україні, основні складові системи стримувань і противаг, що забезпечують взаємозалежність законодавчої, виконавчої та судової гілок влади проаналізовано у праці І. Сало [21].

Закордонному досвідові поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки в системі державного управління на прикладі Великобританії, Франції та Німеччини, аналізу механізмів взаємодії гілок влади залежно від форми правління у країні присвячена робота Н. Желих [10].

Питаннями закордонного досвіду та проблемою дослідження політико-правових основ функціонування і взаємодії органів державної влади цікавиться чимало вчених, зокрема, такі автори як І. Василенко [2] та В. Авер'янов [7]. Науковці розглядають питання, пов'язані з оптимізацією поділу влади в контексті взаємодії інститутів законодавчої, виконавчої та судової влади, базуючись на принципах демократичної, соціальної та правової держави.

Гене́за виникнення ідей поділу влади, їх розвиток та запровадження в політико-правову практику розглядається М. Марченком, О. Лейстом, С. Комаровим та іншими вченими. Принцип поділу влади та реалізацію механізмів стримувань і противаг досліджують такі науковці, як В. Журавський, А. Заєць, Ю. Шемшученко, В. Шаповал.

Останнім часом усе частіше на сторінках українських фахових видань зустрічається проблематика інституту парламентської більшості [20]. Питання формування та функціонування парламентської більшості в європейських країнах, ефективність та стабільність різних типів коаліцій депутатських фракцій висвітлено у працях Ю. Древалю [8; 9].

У працях І. Кураса, Н. Нижник, В. Мельниченка, В. Ребкала, Л. Шкляра йдеться про те, що закріплені Основним Законом механізми реалізації публічної влади не усунули причини інституційних конфліктів між органами законодавчої та виконавчої влади. Ініціювання політичної реформи у 2003 році істотно підсилило інтерес науковців до

основних напрямів модернізації системи владних відносин й підвищення інституційної спроможності державного управління в Україні. Найбільше уваги дослідників, зокрема Є. Соболева [22], М. Розумного [19], Ф. Веніславського [14] приділено наслідкам реалізації конституційних змін, що розпочалися вже з початку 2006 року. Слід наголосити, що саме ця реалізація дає змогу підійти до розгляду здійснених перетворень комплексно, всебічно оцінивши її повноту.

Таким чином, наявні дослідження з теми охоплюють питання європейського вибору України, правових засад запозичення нею досвіду країн Європейського Союзу, здобутків та прорахунків реформи публічної влади у світлі конституційних змін 2004 року та ін. І сьогодні вони потребують подальшого вивчення, враховуючи політичні зміни у нашій державі після президентських виборів початку 2010 року та корекцію її зовнішньополітичного курсу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баймуратов М. Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу: політико-правовий аналіз / М. Баймуратов, С. Максименко // Право України. – 2001. – № 10. – С. 101–104.
2. Василенко І. А. Административно-государственное управление в странах Запада: США, Великобритания, Франция, Германия. – 2-е изд., перераб. и доп. / И. А. Василенко. – К. : Издат. корпорация «Логос», 2000. – 200 с.
3. Веніславський Ф. Проблеми української моделі організації державної влади / Ф. Веніславський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.helsinki.org.ua/index.php?id=1080227064>.
4. Гальчинський А. С. Курс на європейську інтеграцію / А. С. Гальчинський, О. О. Чалий // Політика і час. – 2002. – № 11. – С. 3–10.
5. Грицяк І. А. Європейське управління: теоретико-методологічні засади: Моногр. / І. А. Грицяк. – К. : Вид-во «К. І. С.», 2006. – 398 с.
6. Грицяк І. А. Розвиток європейського управління у контексті впливу на державне управління в Україні / І. А. Грицяк // Державне управління: теорія та практика. Електронне наукове фахове видання. – 2005. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e%2Djournals/Dutp/2005-2>.
7. Державне управління в Україні : [навч. посіб]. / [за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. Б. Авер'янова]. – К. : ТОВ «СОМІ», 2009. – 266 с.
8. Древаль Ю. Д. Публічна сфера і держава: деякі методологічні питання / Ю. Д. Древаль // Державне будівництво. Електронне наукове фахове видання. – 2009. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DeBu/2009-1/doc/1/01.pdf>.
9. Древаль Ю. Формування та функціонування парламентської більшості (досвід європейських країн) / Ю. Древаль // Демократичне врядування. Науковий вісник. – 2009. – Вип. 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DeVr/2009_3/fail/Dreval.pdf.
10. Желих Н. М. Закордонний досвід взаємодії гілок державної влади / Н. М. Желих // Державне управління: теорія та практика. Електронне наукове фахове видання. – 2008. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Dutp/2008-2/doc_pdf/zhelyh.pdf33.
11. Касьян В. І. Зовнішня політика України – важливий фактор розбудови української держави : [навч. посіб]. / В. І. Касьян. – Рівне : РДТУ, 1999. – 177 с.
12. Кіндратець О. Такий далекий і важкий шлях до Європи: Україна і ЄС / О. Кіндратець // Політика і час. – 2004. – № 4. – С. 63–69.
13. Ковальова О. О. Стратегії євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України / О. О. Ковальова ; Ін-т політ. і етноц. досліджень НАН України. – К., 2003. – 340 с.
14. Колісниченко Н. М. Європейська державна служба між традицією та реформуванням / Н. М. Колісниченко // Державне будівництво. Електронне наукове фахове видання. – 2007. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DeBu/2007-1/doc/3/02.pdf>.
15. Кудряченко А. І. Геополітичні дилеми сучасної України. / А. І. Кудряченко // Україна дипломатична. – 2006. – Вип. 7. – С. 497–514.
16. Мінаєва І. М. Складові поняття «публічна влада» / І. М. Мінаєва // Державне будівництво. Електронне наукове фахове видання. – 2008. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DeBu/2008-1/doc/4/10.pdf>.
17. Олуйко В. М. Особливості формування інститутів державної влади / В. М. Олуйко // Університетські наукові записки. – 2006. – № 3-4 (19-20). – С. 345–350.
18. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: Моногр. / За заг. ред. д. іст. н., проф. А. І. Кудряченка. – К. : НІСД, 2007. – 396 с.
19. Розумний М. Яка політреформа потрібна українцям? / М. Розумний [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.varianty.org.ua/Expertyza/2007/Rozumny1.htm>.
20. Романюк А. Україна після виборів – перспективи відповідності демократичним стандартам / А. Романюк // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2007. – № 50 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n50texts/romanyuk.htm>.
21. Сало І. С. Механізми стримувань та противаг у політичних системах країн ЄС та в Україні / І. С. Сало // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 2 (11) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/StrPryor/11_2009/10.pdf.
22. Соколов Є. Що змінить політреформа? / Є. Соколов // День. – 2006. – 20 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/41469/>.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; к.і.н., доцент **Є. Г. Сінкевич**

ВНЕСОК МОСКОВСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА У ПРАВОВІ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПАМ'ЯТКОЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглянуто зміст нормативних документів та теоретичних положень, запропонованих Московським археологічним товариством (1864-1922) для здійснення роботи щодо вивчення й збереження культурної спадщини на теренах Російської імперії. Підкреслено, що вони відповідали досягненням пам'яткознавства останньої третини XIX – початку XX століть, а в ряді випадків не втратили свого значення й сьогодні.

Ключові слова: пам'яткознавство, Московське археологічне товариство, законопроект, пам'ятка, класифікація.

Рассмотрено содержание нормативных документов и теоретических положений, предложенных Московским археологическим обществом (1864-1922) для осуществления работы относительно изучения и сохранения культурного наследия на территории Российской империи. Подчеркнуто, что они отвечали достижением памятниковедения последней трети XIX – начала XX веков, а в ряде случаев не потеряли своего значения и сегодня.

Ключевые слова: памятниковедение, Московское археологическое общество, законопроект, достопримечательность, классификация.

The article deals with the content analysis of the legislative documents and theoretical fundamentals introduced by Moscow Archeological Society (1864-1922) in order to perform the work connected with the investigation and preservation of the cultural heritage on the territory of the Russian Empire. It was found out that the taken measures met the achievements of the artifacts studies of the last third of the XIX century and the beginning of the XX century and, moreover, in many cases had not lost their importance and validity up till now.

Key words: artifacts studies, Moscow Archeological Society, draft legislation, artifact, classification.

Проведення діяльності з пошуку, вивчення та охорони національної культурної спадщини передбачає залучення різностороннього й багатого досвіду, накопиченого науковими інституціями минулого, багатьма поколіннями дослідників й шанувальників старовини. У цьому контексті заслуговує на увагу пам'яткознавча робота, що її здійснювало на території Російської імперії, в тому числі й на підвладних їй українських землях, Московське археологічне товариство (1864-1922). Засноване з ініціативи відомого громадського й культурного діяча О. Уварова, головні свої завдання воно вбачало у впорядкуванні системи виявлення, вивчення і збереження історичних пам'яток, організації їх охорони на загальнодержавному рівні. Водночас Товариство увійшло в історію і як потужна інституція у

справі розробки правових та теоретичних засад пам'яткознавчої діяльності. Однак, на відміну від пошуку, дослідження та збереження пам'яток старовини [11; 5; 2], цей аспект роботи Товариства ще не знайшов у науковій літературі належного висвітлення [3]. Тому, враховуючи роль Московського археологічного товариства у пам'яткознавчій роботі, виходячи із ступеня розробки проблеми, спираючись на певне коло опублікованих та архівних джерел, у статті ставиться мета проаналізувати його внесок у розробку правових та теоретико-методологічних основ пам'яткознавчої діяльності.

Уперше власні пропозиції щодо охорони старожитностей Товариство виклало в оприлюдненому 21 березня 1869 року «Проекті положення про охорону давніх пам'яток» [6, с. 136–139]. У ньому

наголошувалося, що перед тим як прийняти ефективно рішення щодо охорони пам'яток, необхідно спочатку виявити і взяти на облік усі старожитності, які потребують охорони, а потім відшукати засоби для їх збереження. При складанні списків пам'яток пропонувалося розділити їх за розрядами: 1) пам'ятки архітектури (кам'яні і дерев'яні споруди, вали, городища, кургани тощо); 2) писемні пам'ятки (рукописи і стародруки); 3) пам'ятки малярства (ікони, фрески тощо); 4) пам'ятки ліплення, різьблення, виробу із золота, срібла, міді, заліза. Згідно з проектом, найневідкладніших заходів охорони потребували архітектурні й малярські пам'ятки, тому вони є найбільш незахищеними. Складаючи списки пам'яток, передбачалося давати про них коротку історичну довідку, вказувати, на чий землі або у підпорядкуванні якого відомства вони знаходяться, чи потребують ремонту і т. ін.

Для успішного складання списків пам'яток проект передбачав утворити п'ять археологічних округ: Московську, Петербурзьку, Київську, Казанську та Одеську. При потребі їх кількість могла зростати. Підготовлені списки мала розглядати Особлива комісія з числа депутатів від археологічних округ, Академії наук, університетів і духовних академій, чиновників Міністерства внутрішніх справ та інших установ. Після цього складався один загальний список, у якому всі пам'ятки старовини розподілялися на два розряди. У перший з них вносилися найбільш вагомні для історії і культури старожитності, котрі заборонялося перебудовувати чи видозмінювати без дозволу царя. До другого розряду входили пам'ятки, які дозволялося ремонтувати з дозволу Міністерства внутрішніх справ чи Синоду (залежно від підпорядкування) при обов'язковому погодженні з археологічним товариством, що діяло на території даної округи. На другому етапі планувалося скласти списки пам'яток писемності, ліплення, різьблення тощо, котрі потребували відповідного збереження та охорони.

На місцеві археологічні товариства проект покладав обов'язки виявлення і дослідження історії місцевих пам'яток старовини, вчасного подання довідок про них для внесення у загальні списки. Археологічні товариства повинні були також наглядати за збереженням пам'яток у своїй окрузі, для чого в кожній губернії пропонувалося призначити відповідальних за цю справу. Охоронці повинні обиратися з осіб, відомих знаннями і любов'ю до старовини. Їхня праця мала прирівнюватися до державної служби і відповідно оплачуватися.

Пропозиції Московського археологічного товариства були винесені його засновником і головою О. Уваровим на обговорення першого археологічного з'їзду, що відбувся у Москві в 1869 році. Підтримавши їх, з'їзд прийняв рішення підготувати на основі положень, запропонованих О. Уваровим, проект «Про заходи до збереження пам'яток старовини». Розроблений провідними науковцями –

учасниками першого археологічного з'їзду – проект було схвалено у 1871 році на другому археологічному з'їзді у Петербурзі [6, с. 140–141]. Документ викликав широкий резонанс у російському суспільстві і підтримку його передових кіл, зацікавлених у прийнятті справді дієвих заходах щодо охорони історичних пам'яток. Передбачалося, що після остаточного затвердження на третьому археологічному з'їзді проект удасться подати на розгляд вищим владним структурам імперії і надати йому силу закону. Однак через протидію консервативних кіл, які маніпулювали непорушним правом приватної власності, обговорення проекту затягнулося більш ніж на чотири десятиліття і він так і не вступив у дію як законодавчий акт.

На межі XIX – XX століть Товариство стало ініціатором низки інших правових пам'яткоохоронних документів демократичного характеру. З них, насамперед, слід виділити «Правила Комісії для збереження давніх пам'яток при Московському археологічному товаристві» від 23 квітня 1890 року [6, с. 174–176]. Головна мета комісії полягала в постійному нагляді на території Московського навчального округу за станом збереження архітектурних історичних пам'яток, недопущенні їх руйнації, турботі про їх відновлення згідно з існуючими тоді пам'яткоохоронними та будівельними нормативними документами. Комісія розглядала проекти прибудов до старовинних споруд, вирішувала питання про відновлення чи зруйнування будівель або їх частин, опікувалася реставрацією окремих з них. До складу комісії входили історики, мистецтвознавці, архітектори, художники. Її рішення базувалися на матеріалах, отриманих з церковних та світських відомств або зібраних самими членами комісії шляхом спеціальних оглядів конкретних пам'яток.

До правових документів Товариства належать відгук на основні положення, вироблені Комісією з перегляду законодавства про охорону історичних пам'яток (16 січня 1906 року) [6, с. 204–209], «Проект правил про охорону пам'яток старовини» (31 січня 1909 року) [6, с. 224–225], «Проект закону про охорону давніх пам'яток в Росії» (1911 рік) [7] тощо. Активно Товариство відгукнулося (28 січня 1912 року) й на урядовий законопроект «Положення про охорону старожитностей», що з'явився на початку 1909 року [6, с. 309–314]. Вказавши на його актуальність і низку позитивних сторін, Товариство одночасно висловили на його адресу чимало серйозних критичних зауважень. Вони стосувалися слабкості теоретичної бази проекту, відірваності від життя й низької практичної придатності багатьох його положень, зосередження усіх без винятку пам'яток церковної старовини, в тому числі архітектурних, у руках церкви, а не держави, надзвичайного обмеження обов'язків і прав місцевих органів, повного ігнорування в пам'ятко-охоронній роботі громадсь-

ких наукових осередків, мізерних розмірів фінансування пам'яткоохоронних структур і т. ін. Підсумовуючи власні зауваження з приводу внесеного у Державну думу «Положення про охорону старожитностей», Товариство зазначило, що коли «законопроект стане законом, то він не тільки не покращить справи охорони пам'яток Росії, але в нинішньому своєму вигляді цю справу погіршить» [6, с. 314].

Після власної появи Товариство активно долучилося й до розробки теоретико-методологічних засад пам'яткоохоронної роботи. На той час дискусійним у цій галузі було питання про те, що слід рахувати пам'яткою старовини. Вже під час роботи першого (1869 рік) і другого (1871 рік) археологічних з'їздів О. Уваров, ставлячи питання про необхідність виявлення, вивчення та збереження різного роду історичних реліквій, висловлював своє бачення, що варто вважати старожитністю (історичною пам'яткою). У це поняття він то вкладав «усі пам'ятки, якого б не було роду, що залишилися від давнього життя народів, усякі «старожитності», як вони іноді називаються» [1, с. 11], то відзначав, що «...пам'яткою варто визнати тільки той залишок речовий, тільки ту письмову звістку або усне повідомлення, які пояснюють нам культурний стан давнього побуту якого-небудь народу певної епохи» [1, с. 9]. Учений підкреслював, що значущість кожного залишку давнини залежить від певних умов, до яких належать: а) відомість, у якому місці знайдено чи зроблено пам'ятку; б) за яких обставин і умов її виявлено; в) якій епосі належить; г) яке її походження (до минулого якого народу вона відноситься). Голова Московського археологічного товариства зауважував: «При достовірності цих чотирьох головних умов найнезначніший, очевидний, залишок старовини може слугувати нам важливим джерелом для археології... Нарешті, точне знання цих же чотирьох умов дає нам переконання про незаперечну оригінальність пам'ятки, що вивчається, яке становить найдорожчу цінність для розвитку всякої науки» [1, с. 9].

Спроби пояснити термін «старожитність» тривали і під час роботи третього загальноросійського археологічного з'їзду, що проходив у 1874 році. На ньому О. Уваров остаточно відкинув це поняття як застаріле, вважаючи його пережитком того періоду, коли до археології зараховували тільки твори мистецтва, а все, що до таких не відносилося, іменували «старожитностями». Замість нього О. Уваров вважав доцільним використовувати для всіх без винятку предметів старовини термін «археологічна пам'ятка» (в розумінні *пам'ятка давнини*, і не обов'язково викопна) [10, с. 22]. У кожній такій пам'ятці він виділяв дві сторони: археологічну та художню. Перша вказувала на значення конкретної пам'ятки в той період, до якого вона належала, а також визначала можливість використання пам'ятки для реконструкції побуту стародавнього суспільства. Друга сторона характеризувала мистецьку цінність пам'ятки. Крім цього, з ар-

хеологічного погляду О. Уваров виділив ще дві характеристики пам'ятки – її загальну та особисту риси. Голова Московського археологічного товариства підкреслював, що загальна риса залежить від загального характеру епохи, в яку була створена пам'ятка. Особиста ж риса, на думку О. Уварова, відбивала у пам'ятці або її виробника, або когось, хто залишив помітний вплив на її долі, причому яскравість особистого плану в міру давності пам'ятки послаблювалася.

На підставі власного бачення терміну «пам'ятка» О. Уваров дотримувався думки, що історія та археологія є галузями однієї і тієї ж науки побутописання народів. «Вони обидві однаково прагнуть до роз'яснення побуту народів, але досягають цієї мети іншими шляхами і дослідженням інших подробиць. Обидві науки себе взаємно доповнюють, хоча і додають різні методи при дослідженні своїх джерел, і внаслідок таких різних методів приходять до висновків зовсім різнорідних» [10, с.31]. Іншими словами, істотне розходження між історією й археологією, на думку О. Уварова, становив не предмет дослідження, а його метод [3, с. 228].

Виходячи з такої інтерпретації терміну «пам'ятка» і місця археології серед інших гуманітарних наук, О. Уваров визначав, що завдання археології полягає у вивченні давнього побуту народів на основі всіх виявлених пам'яток, які залишилися у спадок від кожного з них [10, с. 21]. Точка зору О. Уварова закликала до проведення активного археологічного пошуку, обліку й опрацювання всіх віднайдених матеріалів, ширшого їх використання для вивчення побуту давніх суспільств. Питання про суть терміну «старожитність» у контексті розробки і здійснення заходів щодо охорони пам'яток старовини порушувалося і на наступних загальноросійських археологічних з'їздах. Але який точно зміст необхідно вкладати в це поняття, за якими критеріями здійснювати відбір реліквій, що потребували охорони, на це та низку інших важливих питань вітчизняного пам'яткознавства одностайної відповіді учасники з'їздів так і не дали.

Своєрідну точку зору продемонструвало Московське археологічне товариство при визначенні віку, за яким конкретний предмет міг вважатися пам'яткою. У згаданих вище «Правилах Комісії для збереження давніх пам'яток при Московському археологічному товаристві» говорилося, що історичними пам'ятками вважаються всі предмети старовини походженням до XIX століття [6, с. 174]. У відгуку Товариства від 16 січня 1906 року на «Основні положення», вироблені Комісією з перегляду законодавства про охорону історичних пам'яток, пропонувався новий часовий критерій: «Імператорське московське археологічне товариство припускає б... встановити ...що пам'ятка підлягає збереженню вже після виповнення 100 років» [6, с. 205]. А в 1911 році у власному «Проекті закону про охорону давніх пам'яток в Росії» товариство записало: «Ст. 1-а. Підлягають збереженню й охороні пам'ятки старовини, з доіс-

торичних часів до половини XIX ст., російського народу і народів, як тих, що проживали на російській землі, так і тих, що входять нині до складу Російської імперії, і предмети старовини іноземного походження» [6, с. 289].

Товариство розробляло положення й про типи (розряди) пам'яток. У 1869 році з'являється складена ним класифікація, що мала наступний вигляд: «1. Пам'ятки архітектури; сюди належать будівлі як кам'яні, так і дерев'яні, та всі штучні насипи, як-от: вали, городища і кургани. 2. Пам'ятки писемності, тобто рукописи і стародруковані книги. 3. Пам'ятки малярства: ікони, стінописи й ін. 4. Пам'ятки ліплення, різьблення і виробу з золота, срібла, міді й заліза» [6, с. 136]. Вже після появи такої класифікації з'явилися пропозиції про розширення кола типів пам'яток. Так, О. Уваров до вищеперахованих груп пропонував включити матеріали усної народної творчості, виробу з тканини, давній одяг і т. ін. [8, л. 3]. Його думка знайшла підтримку на другому загальноросійському археологічному з'їзді і була представлена у проекті положення про охорону пам'яток старовини, схваленому 12 грудня 1871 року. Тут, між іншим, було записано: «1) Усі пам'ятки старовини, що дійшли до нас, з метою охорони їх від руйнування чи невідповідних виправлень, оприлюднюються за допомогою складання їх списків. 2) Усі пам'ятки розділяються на такі головні розряди: а) пам'ятки зодчества; б) пам'ятки малярства: ікони, стінописи й ін., мозаїки; в) пам'ятки ліплення і різьблення; г) виробу з металу, кості і дерева; д) тканини, давній одяг й ін.» [6, с. 140].

У 1911 році у «Проекті закону про охорону давніх пам'яток в Росії» Товариство запропонувало нову схему поділу пам'яток на типи (розряди). Стаття 2-а проекту говорила: «Пам'ятки старовини підрозділяються на 5 розрядів: а) **зодчество**, під яким розуміються збережені повністю або частково будівлі і споруди з різних матеріалів, у тому числі штучні насипи: вали, городища, кургани і т.п., монументи на честь різних осіб та історичних подій і т.п.; б) **живопис**, до якого належать ікони, стінопис, картини, малюнки, мініатюри, декорації й інші подібні предмети; в) **ліплення**, з віднесенням до цього розряду творів скульптури – статуй, барельєфів, горельєфів і т.п. з різних матеріалів; г) **прикладне мистецтво**, куди зараховуються виробу з золота, срібла, міді, заліза, каменю, дерева, порцеляни й інших матеріалів, зброя, усякого роду прикраси, предмети церковного, військового і домашнього побуту, тканини, одяг, монети і т.д.; д) **писемність і друк**, що складаються з рукописів, стовпців, актів, гравюр, книг з гравюрами і надрукованих у давнину різного роду видань і т.п.» [6, с. 289].

Проект Товариства 1911 року був відповіддю на «Положення про охорону старожитностей», розроблене Міністерством внутрішніх справ і в тому ж році внесене на обговорення до Державної думи. Воно викликало справедливі нарікання з боку громадськості, зокрема Московського археоло-

гічного товариства. Автори критичних зауважень відзначали, що в урядовому документі «не передбачається охорона... пам'яток, пов'язаних з чудовими історичними подіями» [6, с. 314]. Такий недолік при визначенні типів (розрядів) пам'яток важко віднести до недогляду суто наукового характеру. Дослідники історії пам'ятокзнавства Росії XIX – початку XX століть відзначають, що швидше за все це був принцип, який відбивав суспільно-політичний курс Державної думи. Царизм і дворянство виставляли на показ і охороняли свої палаци й родовитість. Однак вони не бажали увіковічнювати пам'ять про місця, пов'язані з яскравими прикладами всенародного героїзму і самопожертви, з виступами проти самодержавства, діяльністю таємних товариств та іншими антиурядовими подіями багатівікової історії Росії. Виділенню таких пам'яток як особливого виду культурної спадщини в дореволюційній Росії не сприяли й положення офіційної науки про історичний процес як час перебування при владі тих чи інших самодержавних осіб. Пам'ятки, що суперечили цим положенням, природно не підпадали під сферу дії російського законодавства, в основі якого лежала охорона приватної власності. Адже навіть настільки шановані національні святині російського народу як місце Бородінської битви і Куликове поле, перебували на початку XX століття у власності поміщиків. Виділення територій для встановлення тут пам'ятних знаків наштовхнулося на затятий опір землевласників та потребувало значних адміністративних зусиль і коштів. Ще жорсткішу позицію займали особи, власністю яких були будівлі-пам'ятки [4, с. 102–103]. Оголошення такого об'єкта пам'яткою у кожному конкретному випадку потребувало видання в Росії відповідного законодавчого акту, що на практиці не завжди було можливим.

Важливим компонентом діяльності Московського археологічного товариства у справі розробки поняття «історична пам'ятка» виступав і такий критерій, як значущість предмета старовини. На відміну від розбіжностей, якими супроводжувалася розробка інших критеріїв, у цьому разі Товариство разом з державними органами та іншими науково-громадськими товариствами дійшло загалом до єдиної думки. Згідно з міркуваннями Товариства, усі речі, зараховані до категорії історичних пам'яток, поділялися на пам'ятки державного значення, пам'ятки місцевого значення та пам'ятки, які не становлять особливої цінності. Ці погляди знайшли відбиття у запропонованому ним «Проекті правил про охорону пам'яток старовини» (1909 рік).

Вищенаведена класифікація пам'яток за значущістю викликала критичні зауваження з боку багатьох діячів культурно-мистецького життя Росії, зокрема тих, хто брав безпосередню участь у пам'яткоохоронній діяльності. Негативно поставився до ідеї поділу старожитностей на першорядні і другорядні Петро Покришкін (1870–1922) – член Імператорської археологічної комісії, академік Петербурзької академії мистецтв, учасник обстежен-

ня та реставрації архітектурних пам'яток на етнічних українських землях, у тому числі Волині й Холмщині. Право такого критичного погляду на запропоновану класифікацію вченому надавав нагромаджений ним величезний практичний досвід у галузі дослідження і збереження архітектурних старожитностей. П. Покришкін вважав, що *«такий поділ може спричинити загибель найважливіших для історії російського мистецтва пам'яток, які здаються другорядними. Ніхто не має морально історичного права безповоротно вирішувати долі пам'яток визнанням деяких з них, «що мають місце значення», другорядними, які не заслуговують на державну опіку. Необхідно до останньої можливості захищати всі пам'ятки старовини, не відводячи їх під ранжир, але розмірковуючи про кожен з них окремо. В Росії доволі багато місця для того, щоб Стара Русь залишилася поруч з Новою недоторканою»* [9, л. 8].

Підсумовуючи зусилля Московського археологічного товариства щодо розробки за півстолітній період концептуальних підходів до визначення змісту поняття «історична пам'ятка», можна зробити такі висновки. У цій сфері внаслідок відсутності належного досвіду та наявності політико-ідеологічних підходів спостерігалось розмаїття

трактувань терміна «історична пам'ятка» та понять, пов'язаних з ним. Не до кінця узгодженим виявився і зміст головних критеріїв – міри давнини, типів (розрядів) і значущості, згідно з якими археологічна знахідка, мистецький витвір чи архітектурна споруда мали належати до пам'яток старовини. З-поміж цих критеріїв найгірше ситуація складалася з визначенням міри давнини, який би давав підстави зараховувати предмети до історичних пам'яток. Відсутність однаковості у визначенні змісту терміна «історична пам'ятка» негативно впливала на розгортання пам'яткознавчої і пам'яткоохоронної роботи протягом останньої третини XIX – початку XX століть. Разом з тим у цій сфері простежується розуміння Московським археологічним товариством того, що пам'ятка є предметом давнини, належить до першоджерел і відіграє вагомий роль у вивченні матеріального і духовного життя людського суспільства. Проте до числа таких першоджерел, що потребували збереження й охорони, Товариство відносило лише найважливіші предмети, які допомагали розкриттю істотних історичних явищ, а також мали, на його думку, меморіальну цінність і неминуще художнє значення як зразки високих досягнень людської культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ардашев Н. Н. Граф А. С. Уваров как теоретик археологии. Речь, произнесенная в заседании Императорского московского археологического общества 29 декабря 1909 года, посвященном памяти графа, по случаю истекшего 25-летия со дня его кончины / Н. Н. Ардашев. – М. : Б. и., 1911. – С. 10–12.
2. Гаврилюк С. В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.) : Монографія. 2-е вид., доп. / Світлана Віталіївна Гаврилюк. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 536 с.
3. Ганжа А. И. Методологические вопросы на III Археологическом съезде в Киеве (1874 г.) / А. И. Ганжа // Новые методы археологических исследований: Сб. научн. тр. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 225–233.
4. Егоров В. Л. Развитие и становление понятия «памятник истории» / В. Л. Егоров // История СССР. – 1988. – № 1. – С. 100–106.
5. Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства / Сергій Заремба. – К. : ТОВ «Видавництво Аратта», 2002. – 204 с.
6. Охрана культурного наследия в документах XVII – XX вв. Хрестоматия. Т. 1 / Авторы-составители: Карпова Л. В., Потапова Н. А., Сухман Т. П. – М. : Весь мир, 2000. – С. 136–139.
7. Проект закона об охранении древних памятников в России. – М. : Типография Общества распространения полезных книг, 1911. – 8 с.
8. Российский государственный исторический архив, ф. 733, оп. 142, д. 509, 57 л.
9. Рукописный архив Института истории материальной культуры Российской академии наук, ф. 21, д. 31, 8 л.
10. Уваров А. С. Что должна обнимать программа для преподавания русской археологии и в каком систематическом порядке должна быть распределена эта программа? / А. С. Уваров // Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. Т. 1. – К. : В типографии Императорского университета Св. Владимира, 1878. – С. 19–38.
11. Уварова П. Архитектурные памятники юго-западного края / П. Уварова // Древности. – 1901. – Т. XIX. – Вып. II. – С. 57–63.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; к.і.н., доцент **Є. Г. Сінкевич**

© С. В. Гаврилюк, 2010

Стаття надійшла до редакції 21.09.201

ТРУДОВА МІГРАЦІЯ – ПОЗИТИВНІ ТА НЕГАТИВНІ НАСЛІДКИ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано історіографію проблеми трудової міграції. Порушені питання позитивних та негативних її наслідків.

Ключові слова: трудова міграція, міграційні потоки, міграційна політика, міграційне законодавство.

Проанализировано историографию проблемы трудовой миграции. Подняты вопросы положительных и отрицательных ее последствий.

Ключевые слова: трудовая миграция, миграционные потоки, миграционная политика, миграционное законодательство.

The historiography of a labour migration problem is analysed in the article. Questions of positive and negative consequences are raised.

Key words: labour migration, migratory motion, migratory policy, migratory legislation.

Після набуття Україною незалежності одним із здобутків демократизації суспільства стало забезпечення вільного пересування громадян. У сучасних умовах домінуючою тенденцією в міжнародних відносинах є глобалізація, одним з проявів якої виступає міжнародна міграція робочої сили. В XXI ст. вплив трудової міграції на життєдіяльність українського суспільства значно посилилася. Україна перебуває в переліку країн, що активно беруть участь у процесах зовнішньої трудової міграції.

Актуальність проблеми постає в тому, що трудову міграцію в Україні називають чи не найсерйознішою державною проблемою. Але, на жаль, законодавча та виконавча влади не реагують на застереження науковців. Відсутні чіткі засади державної міграційної політики, не розширено коло країн, з якими укладено угоди про взаємне працевлаштування громадян, недостатньо вживається заходів щодо соціального захисту наших заробітчан тощо. На державному рівні не ухвалюються ефективні заходи, спрямовані на те, щоб українці не тільки не виїздили за кордон, а, навпаки, поверталися на батьківщину [1].

Протягом останніх десяти років були спроби вивчення демографічних і соціально-економічних характеристик учасників трудових міграційних процесів. Дослідження і комплексний аналіз українців зроблено у монографіях С. І. Пирожкова, О. А. Малиновської, О. У. Хомри. Зовнішню трудову міграцію проаналізовано за результатами обстеження «Життєві шляхи населення України» та представлено в монографії Е. М. Лібанової, О. В. Позняка. Аспекти зовнішньої трудової міграції українських громадян досліджує І. Прибиткова за результатами численних соціологіч-

них обстежень в Україні.

Предметом досліджень науковців в Україні поступово ставали теоретичні та методологічні аспекти міграційних процесів. Цінні відомості вміщено у працях А. Загробської, В. Онікієнко, Т. Петрової, М. Романюк, В. Стешенко, В. Товкун, О. Шаблій та ін.

Мета даного дослідження – розглянути сучасні тенденції трудової міграції громадян України та проаналізувати історіографію проблеми останніх десяти років. На основі існуючих даних розглянути позитивні та негативні наслідки трудової міграції громадян, виявити фактори, які впливають на інтенсивність міграційних процесів.

Серед праць з проблеми трудової міграції особливий інтерес становить монографія Н. П. Тиндик «Трудова міграція в епоху глобалізації: інтеграція у світ чи втеча від бідності» (2009). Автором проаналізовано особливості трудової міграції як важливої складової світового міграційного процесу. В монографії розкрито феномен трудової міграції в контексті демографічної ситуації у глобалізаційному світі, визначено її вплив на формування міграційних трудових потоків населення в закордонних країнах. Н. П. Тиндик запропонувала нові підходи щодо дослідження різних аспектів трудової міграції в економічно розвинутих державах та країнах з перехідними економіками. Також автором розглянуто питання формування трудової міграції за умов політичних та соціально-економічних змін в українському суспільстві [2].

Серед наступних праць привертає увагу «Трудова міграція населення Тернопільської області: кількісний та географічний аспекти» (2002), авторський колектив Б. С. Довжук, С. С. Хаба, О. С. Левченко, С. С. Ваври-

кович, О. С. Чвалюк, де на підставі узагальнення показників обласних управлінь економіки, сільськогосподарства, освіти, статистики розглянуто історію розвитку української трудової міграції, з'ясовано причини її виникнення, обсяги та напрями розвитку, а також вплив на формування регіонального ринку праці. В роботі показано особливості міграційних процесів Тернопільщини, наведено порівняльну характеристику обсягів трудової міграції сільського населення деяких районів регіону за базовими факторами впливу. Авторами визначено позитивні та негативні наслідки трудової міграції регіону [3].

Доповнила характеристику проблеми монографія «Трудова міграція громадян України. Біла книга», авторський колектив О. У. Хомра, М. А. Ожеван, Т. П. Петрова, В. І. Нагорний, О. Г. Примак. У праці висвітлено широке коло питань, пов'язаних з процесами виникнення та розвитку трудових міграцій громадян України. На підставі об'єктивного наукового аналізу розглянуто історичний, правовий, соціально-економічний, суспільно-політичний аспекти міграційних процесів. Авторами проаналізовано позитивні та негативні особливості четвертої хвилі міграції населення з території України, наведено методику обчислення міграційних потоків за кількісною і віковою ознаками [4].

Цінні відомості вміщено в статті Г. І. Городецької «Україна кризь призму світової міграції» (2007). Автором зазначено, що проблема міграції стає однією з ключових у світі. Дедалі частіше перед світовою громадськістю постає питання: що несе міграція – виклики чи проблеми? Висвітлено окремі проблеми, спричинені міграцією, особливо трудовою. Адже будучи транзитною і приймаючою країною, Україна дедалі більше стикається з новими явищами, такими, наприклад, як торгівля людьми. А кожен 5-й українець, шукаючи кращого життя за кордоном, навіть не підозрює, що може стати товаром на ринку торгівлі людьми. У статті відображено бачення впливу трудової міграції на наше суспільство [5].

Розгляд аспектів трудової міграції доповнює стаття О. В. Ульяницької «Проблеми безробіття і трудова міграція українців» (2005). Автор доповнює факти та розкриває роль трудової міграції українців і її взаємозв'язок з проблемами безробіття як наслідок соціально-економічних перетворень в Україні [6].

Останні десять років проблема трудової міграції стала об'єктом дисертаційних досліджень. Зокрема дослідження І. А. Лапшина «Міжнародна міграція робочої сили: український аспект (за матеріалами західних областей України)» (2002). Автором запропоновано використання позитивних ефектів міжнародної міграції для розвитку ресурсного потенціалу економіки з метою покращання соціального капіталу та нагромадження інвестиційних ресурсів у місцях постійного проживання мігрантів. На підставі проведеного аналізу визначено специфіку категорії «міжнародна трудова міграція» в країнах з перехідною економікою. В роботі виявлено особливості, тенденції та узагальнено досвід держав-

ного регулювання міжнародної міграції робочої сили у країнах з високим рівнем економічного розвитку, розглянуто можливості його адаптації в Україні. Важливо зазначити, що автором проведено соціологічне дослідження міграційних процесів у регіоні, на підставі якого запропоновано комплекс заходів державної підтримки та регулювання трудової міграції на місцевому рівні. В дослідженні розроблено методичні підходи до оцінки ефективності міжнародної міграції робочої сили для країни еміграції та країни імміграції робочої сили [7].

Цінним джерелом є дослідження М. О. Стасюк «Міжнародна трудова міграція на сучасному етапі ринкової трансформації економіки України» (2004). Автором проаналізовано особливості міжнародної міграції робочої сили у країнах з різним рівнем економічного та соціального розвитку в контексті міжнародної трудової міграції в Україні. На підставі аналізу основних елементів міграційних процесів визначено обсяги та динаміку розвитку міграційних потоків в Україні. В дослідженні обґрунтовано їх вплив, а також економічного та соціального стану держави на життєдіяльність населення. Автором проведено вибіркове дослідження домогосподарств у деяких сільських районах Херсонщини, результати якого враховано під час формування та прийняття регіональної програми зайнятості населення. Розроблено оригінальні методики оцінок впливу міжнародної трудової міграції на основні показники демографічного розвитку та запропоновано шляхи імплементації міжнародного міграційного досвіду в практику міграційної політики України з метою розвитку ресурсного потенціалу її економіки та соціальної сфери [8].

У дослідженні І. П. Майданік «Трудові міграції у період трансформації соціально-економічних відносин в Україні» (2007) проведено аналіз та створено науково обґрунтовану концепцію розвитку трудових міграцій населення України, виявлено їх основні тенденції. Удосконалено категоріальний апарат соціологічної теорії, зокрема, розкрито сутність поняття «трудова міграція». Вперше у вітчизняній соціології запропоновано типологізацію соціальних ризиків трудової міграції населення України, основними з яких є пов'язані з працевлаштуванням, порушенням прав людини та соціально-психологічні. Вперше на базі таких об'єктивних показників, як рівень доходу та матеріального забезпечення визначено місце українських зовнішніх трудових мігрантів у соціальній структурі українського суспільства. На підставі визначених показників запропоновано віднести дану категорію осіб до середньої та нижньої частини середньої верстви українського суспільства. Автором проведено порівняльне дослідження соціальних портретів внутрішніх і зовнішніх трудових мігрантів та уточнено характеристику механізмів інституціоналізації сучасної міграційної політики України, конкретизовано її цілі [9].

Привертають увагу дослідження 2009 року П. Г. Шушпанова «Зовнішня трудова міграція населення регіону: соціально-демографічний аспект (на ма-

теріалах Тернопільської області)», де розкрито теоретико-методологічні та практичні засади зовнішньої трудової міграції населення в соціально-демографічному аспекті. Автором розроблено методологічні підходи до комплексної оцінки трудової міграції населення, що враховує причинно-наслідкові зв'язки між соціальною стратифікацією населення та його міграцію за кордон з метою працевлаштування. Запропоновано та апробовано методичні засади оцінювання впливу зовнішньої трудової міграції на чисельність і відтворення населення, його статево-вікову структуру. На основі власного комплексного вибіркового соціологічного дослідження зовнішньої трудової міграції Тернопільщини виявлено сучасні тенденції, соціальні та демографічні наслідки зовнішніх трудових переміщень населення Тернопільської області та спрогнозовано чисельність та структуру трудових мігрантів Тернопільщини, запропоновано механізм регулювання зовнішньої трудової міграції населення на державному та регіональному рівнях [10].

Вагомий доробок у сфері зовнішніх міграційних процесів внесли вчені установ НАН України – Інституту економіки НАН України, Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України, Інституту соціології НАН України, Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, а також Національного інституту проблем міжнародної безпеки.

Дослідники, насамперед, зосереджуються на оцінці впливу відтоку працівників на місцеві ринки праці, масштаб вливань «заробітчанських» грошей в економіку окремих регіонів тощо. Аналіз розмірів і тенденції міграції ускладнений недосконалістю його інформаційного та статистичного забезпечення, відсутністю уніфікованих національних і міжнародних показників, які здебільшого носять фрагментарний і залежний від контексту публікацій характер.

Зовнішня трудова міграція українців – процес, в якому беруть участь як мінімум 10 відсотків населення України в працездатному віці. Враховуючи членів родини мігрантів опосередковано дотичними до трудової міграції, виявляється більше третини українських громадян. Можна стверджувати, що це явище поступово видозмінює українське суспільство, однак на даний момент фактично відсутні дослідження, в яких би були здійснено спроби більш широкого узагальнення параметрів подібних видозмін.

На думку дослідниці Інституту соціології університету м. Марбург, Німеччина, Керстін Циммер у суспільному обговоренні трудової міграції бракує серйозних досліджень. Заробітчани стали деіндивідуалізованими цифрами. Цікаво, що погляди та досвід самих трудових мігрантів залишаються значною мірою не почутими. Трудова міграція – індивідуальна відповідь на економічні та соціальні утруднення. Керстін Циммер відмічає, що Україна стоїть перед серйозною демографічною кризою, оскільки її населення швидко зменшується і старішає. Відповідно до останнього ра-

дянського перепису 1989 року, Україна мала приблизно 52 мільйони жителів. До 2002 року чисельність населення впала до 48 мільйонів, і, згідно з деякими прогнозами, воно зменшиться до приблизно 38 мільйонів в 2050 році. Постійна еміграція після розпаду Радянського Союзу зробила свій внесок у це падіння, але помірний, і була частково відшкодована після того, як етнічні українці, кримські татари та представники інших «традиційних» націй повернулися в Україну з інших частин фрагментованого СРСР. Висока смертність і низькі коефіцієнти народжуваності – головні рушії кризи. Крім того, ВІЧ/СНІД є цокаючою бомбою вповільненої дії [11].

Занепокоєння демографічними і соціальними змінами підсилює заяви тих, хто стверджує, що міграція допомагає підживити українське традиційне життя. До цього додаються такі факти, як висока частка жінок-мігрантів на Заході (у західних областях України від 60 % до 70 % трудових емігрантів – жінки), а також сільське або провінційне походження багатьох емігрантів.

Розбіжність у цифрах пояснюється зростанням кількості нелегальної міграції, збільшенням кількості «тіньових» трудових поїздок та недосконалістю офіційної інформаційної бази, державної статистичної системи обліку міграційних процесів, відсутністю комплексного механізму дослідження та постійного моніторингу цих процесів. Окрім статистичної інформації, додатковим джерелом є вибіркові соціологічні дослідження. Наприклад, соціологічне обстеження «Життєві шляхи населення України», що проводилося фахівцями Ради з вивчення продуктивних сил України НАН України і Державного комітету статистики України (2001); національний соціологічний моніторинг, що здійснюється Інститутом соціології НАН України (1994-2004); соціологічне обстеження «Базова захищеність населення України», що проводилося Держкомстатом України (2000, 2002-2004); загальнонаціональне опитування населення, проведене Всеукраїнською мережею збору даних Українського освітнього центру реформ (2004) тощо [12].

Зовнішня міграція з України істотно зросла з моменту проголошення нашою державою незалежності. Серед її основних причин – суттєве зниження рівня та якості життя населення на початку 1990-х років, поява такого нового для пострадянських країн чинника, як масове безробіття, й при цьому – спрощення процедури виїзду за кордон та зміни місця проживання, які стали наслідком демократизації суспільства [13].

У сучасній економічній ситуації міграційні процеси в Україні є досить суперечливим явищем: з одного боку, велика кількість українських громадян працює за кордоном, що може свідчити про високий рівень їх мобільності, з іншого – результати багатьох соціологічних опитувань свідчать про достатньо низький рівень мобільності населення: більшість українців схильні жити і працювати на батьківщині. Обмеженість мобільності робочої сили певною мірою пов'язана з відсутністю

доступного ринку житла, реальних можливостей працевлаштування, високого рівня соціальної захищеності, що, своєю чергою, призводить до посилення безробіття, виникнення напруги на регіональних ринках праці, неефективної політики зайнятості. На переїзд українців у інші країни штовхають переважно низький рівень доходів, незадовільний стан якості життя та зростання безробіття. Усунення названих причин могло б суттєво знизити прагнення виїжджати за межі країни з метою пошуку роботи [12].

Водночас варто враховувати, що коректний аналіз проблем трудової міграції суттєво утруднений відсутністю єдиної методології обрахунку чисельності трудових мігрантів з України та розбіжністю даних, що відображають реальну кількість мігрантів. Зокрема, за даними Української Всесвітньої координаційної Ради, нині за кордоном працюють 3-3,5 млн українців. Інститут народознавства НАНУ наводить інші цифри – згідно з їх експертними даними, за кордоном перебуває 4 млн 500 тис. українських трудових мігрантів. Експерти Науково-дослідного інституту соціально-трудова відносин Міністерства праці та соціальної політики України вважають, що за кордоном працюють від 8,6 до 15,1 % чисельності усього населення України (станом на початок 2008 року) та від 19,5 до 34,1 % економічно активного населення працездатного віку. Український центр соціальних реформ, у свою чергу, вважає, що реальна чисельність мігрантів не перевищує 1,5 млн осіб [1].

Однак не слід забувати, що українські трудові мігранти в найбільш продуктивний період свого життя не беруть ніякої участі у створенні національного доходу. Трудова міграція, як масове явище, не сприяє наповненню пенсійного та соціальних фондів через відсутність відрахувань від заробітної плати заробітчанин. Україна втрачає кращий трудовий потенціал. Відплив молоді на роботу за кордон має негативні демографічні наслідки, руйнує сімейні відносини. До негативних явищ слід віднести й те, що через збільшення валютних ресурсів окремих сімей відбувається зростання цін на товари та послуги на внутрішньому ринку без відповідного підвищення купівельної спроможності основної маси населення. Додається до цього й дефіцит кваліфікованих робітничих кадрів [1].

Звісно, завдяки заробітку за кордоном сім'ї мігрантів можуть поліпшити своє матеріальне становище. Вони опановують ринкову психологію та вміння орієнтуватися на власні сили, вивчають іноземні мови та звичаї, розширюють світогляд. Однак є й негативні наслідки – українці працюють за кордоном переважно нелегально і майже незахищені від сваволі роботодавців. Часто їх робочий день ненормований. Наші люди не можуть отримувати кваліфіковану медичну допомогу через відсутність страхування тощо.

Аналіз наведених даних щодо реальних масштабів та напрямків трудової міграції з України по-

казує сталу тенденцію до досить швидкого зростання міграційних процесів. Незважаючи на позитивний ефект збільшення «міграційних» грошових надходжень в Україну, зростання трудової міграції може загрожувати національним інтересам нашої держави через безповоротну втрату трудових ресурсів, витік найбільш професійних та активних кадрів. З метою забезпечення національних інтересів України в міграційній сфері важливо у сфері інституційного забезпечення:

- створення єдиного виконавчого органу, з покладанням на нього функцій регулювання міграційними процесами із застосуванням правових та соціально-економічних чинників, організація дієвого механізму моніторингу міграційних процесів на державному рівні;
- створення спеціального Центру зовнішньої зайнятості, до функцій якого мають входити організація працевлаштування та соціальний захист українських трудових мігрантів за кордоном;
- створення дієвого механізму статистичного моніторингу трудової міграції та моніторингових центрів з метою формування цілісної бази реальних даних щодо міграційних процесів.

У сфері правового забезпечення:

- ратифікація двосторонніх міжурядових угод про трудову діяльність і соціальний захист громадян України, які працюють за кордоном (нині Україна ратифікувала такі документи лише з 5 країнами Співдружності – Азербайджаном, Вірменією, Білоруссю, Молдовою та Російською Федерацією);
- модернізація механізмів легального працевлаштування громадян України за кордоном на основі існуючих рамкових та двосторонніх міждержавних угод й міжурядових договорів про взаємне працевлаштування громадян та їх соціальний захист; забезпечення їх реалізації в першу чергу з тими країнами СНД, які є пріоритетними з точки зору спрямованості міграційних потоків;
- проведення переговорів з державами-реципієнтами трудових мігрантів щодо розширення квот для працевлаштування українців;
- інтенсифікація практики укладення угод про співпрацю прикордонних регіонів України з державами Співдружності, які мають з нашою країною спільні кордони, з метою розвитку прикордонних трудових міграцій населення та їх врегулювання;
- створення спеціального банку даних, що постійно оновлюється, про наявність трудових вакансій у прикордонних районах суміжних країн;
- підписання міжнародних рамкових та двосторонніх угод з країнами СНД щодо солідарної відповідальності за пенсійне забезпечення громадян України, які працюють у цих країнах;
- розробка та впровадження механізму обов'язкового соціального страхування трудових мігрантів;
- розробка та впровадження механізму

спрямування грошових переказів трудових мігрантів з урахуванням їх інтересів та використанням вітчизняної системи банківських закладів [13].

Існують інші думки, зокрема розглянемо Програму розвитку ООН, яка презентувала новий Звіт з людського розвитку за 2009 рік. Новий Звіт з людського розвитку вказує на хибність загальнопоширених уявлень щодо міграції. Автори Звіту «Подолання перешкод: людська мобільність та розвиток» пояснюють, чому право на свободу пересування є невід'ємним правом людини.

У Звіті аналізуються міграційні потоки в сучасному світі за останні 25 років – хто, куди, коли і навіщо мігрують – а також аналізуються широкомасштабні наслідки людського пересування для мігрантів та їх родин, а також, для тих місць, які вони залишають та до яких вони прямують. У Звіті пропонується низка заходів та рекомендацій міжнародним урядам, представникам недержавного сектора та іншим зацікавленим організаціями, які спроможні покращити перспективи життя мігрантів.

«Міграція може бути позитивним явищем, що значно сприятиме подальшому розвитку людини, – вважає Хелен Кларк, адміністратор Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй. – Але для того, щоб реалізувати свої переваги, вона повинна спиратися на сприятливе політичне підґрунтя – про що й говорять автори цього Звіту» [14].

Насправді, міграція може підвищити прибутки людини, розширити можливості отримання медичної допомоги та освіти. Але найважливіше – це можливість вирішувати на свій розсуд, де жити, – що є ключовим елементом свобод та прав людини, зазначають автори Звіту. Вони підкреслюють, що зниження бар'єрів та інших обмежень може при-

нести вагому користь людському розвитку.

У Звіті «Подолання перешкод...» пропонується пакет основних реформ, який містить у собі шість основних положень, а саме:

- лібералізація та спрощення офіційних каналів, які дозволяють низько-кваліфікованим кадрам шукати роботу за кордоном;

- забезпечення мігрантам основних прав людини – від гарантованого доступу до освіти і медичного обслуговування до виборчого права (можливості голосувати);

- зниження операційних витрат, пов'язаних з переїздом (міграцією);

- покращення наслідків міграції безпосередньо для мігрантів та громад, що їх приймають шляхом знаходження спільних рішень, вигідних як для спільнот у країнах, що приймають, так і для мігрантів;

- сприяння отриманню користі від внутрішньої міграції;

- включення питань мобільності в якості складової частини в національних стратегіях розвитку країн походження мігрантів [14].

Отже, міграція має позитивні й негативні наслідки. Важливо виробити таку державну міграційну політику, яка могла б подолати недоліки і використовувати позитив для економічного розвитку країни. Та найголовнішою проблемою є те, що в Україні поки що не створено такі важелі регулювання, як привабливий ринок праці. Таким чином, вирішення міграційних проблем постає як одне з найважливіших завдань держави, якщо вона піклується про збереження і розвиток своєї нації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Трудова міграція до зарубіжжя – остання межа для країни <http://www.golos.com.ua/article/1216125368>.
2. Трудова міграція в епоху глобалізації: інтеграція у світ чи втеча від бідності: монографія / Н. П. Тиндик. – Л.: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2009. – 600 с.
3. Трудова міграція населення Тернопільської області: кількісний та географічний аспекти / Б. С. Довжук, С. С. Хаба, О. С. Левченко, С. С. Ваврикочич, О. С. Чвалюк; Терноп. обл. держ. адмін.; Терноп. обл. центр зайнятості. – Т.: Лідер, 2002. – 52 с.
4. Хомра О. У., Ожеван М. А., Петрова Т. П., Нагорний В. І., Примак О. Г. Трудова міграція громадян України. Біла книга / Міжнародний фонд «Відродження»; Інститут демократії та соціальних процесів / В. Я. Шибко (ред.). – К.: ВПЦ «Київський університет», 2006. – 201 с.
5. Україна крізь призму світової міграції / Г. І. Городецька // Наук. зап. НАУКМА. Сер. Соціол. науки. – 2007. – Т. 70. – С. 60–65.
6. Проблеми безробіття і трудова міграція українців / О. В. Ульяницька // Актуал. пробл. економіки. – 2005. – № 8. – С. 167–172.
7. Міжнародна міграція робочої сили: український аспект (за матеріалами західних областей України): Автореф. дис... канд. екон. наук : 08.05.01 [електронний ресурс] / І. А. Лапшина; Терноп. акад. нар. госп-ва. – Т., 2002. – 20 с.
8. Міжнародна трудова міграція на сучасному етапі ринкової трансформації економіки України: Автореф. дис... канд. екон. наук : 08.05.01 [електронний ресурс] / М. О. Стасюк; Укр. акад. зовніш. торгівлі. – К., 2004. – 23 с. – укр.
9. Трудові міграції у період трансформації соціально-економічних відносин в Україні: Автореф. дис... канд. соціол. наук : 22.00.03 [електронний ресурс] / І. П. Майданік; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2007. – 19 с. – укр.
10. Зовнішня трудова міграція населення регіону: соціально-демографічний аспект (на матеріалах Тернопільської області): Автореф. дис... канд. екон. наук : 08.00.07 [електронний ресурс] / П. Г. Шушпанов; НАН України; Ін-т демографії та соц. дослід. – К., 2009. – 20 с. – укр.
11. Циммер К. Як трудова міграція змінює Україну <http://www.unian.net/ukr/news/news-181289.html>.
12. Крупка Л. Трудова міграція як індикатор соціального, економічного та політичного життя країни // Наук. вісн. – 2008. – Вип. 1: Демократичне врядування.
13. Жаліло Я. А Тенденції трудової міграції з України до країн СНД <http://www.niss.gov.ua/Monitor/januar2009/11.htm/>

14. Звіт з людського розвитку 2009 р. «Подолання перешкод: людська мобільність та розвиток» www.hdr.undp.org.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; к.і.н., доцент **Є. Г. Сінкевич**

© О. Б. Готра, 2010

Стаття надійшла до редакції 12.04.2010

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА І ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ АНТОНА САМІЙЛОВИЧА ЧЕРЕВАНЯ У РОСІЇ

Дане дослідження про Череваня Антона Самійловича, першого доктора історичних наук, професора на Полтавщині, про становлення його як історика-професіонала у російських університетах, куди його закинула дисидентська доля як неблагонадійного після перебування у німецькому полоні у роки Другої світової війни.

Ключові слова: радянський тоталітарний режим, політичні утиски за переконання, Антон Черевань.

Данное исследование о Череване Антоне Самойловиче, первом докторе исторических наук, профессоре на Полтавщине, о становлении его как историка-профессионала в российских университетах, куда его завела диссидентская судьба как неблагонадежного после пребывания в немецком плену в годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: советский тоталитарный режим, политические преследования за убеждения, Антон Черевань.

This research about Cherevan Anton Samiylovych, the first doctor, professor of Poltava region, on his formation as a professional historian in Russian universities, where he was brought by a dissident fate as a suspected after being in German captivity during World War II.

Key words: The Soviet totalitarian regime, political oppression for their convictions, Anton Cherevan.

Антон Самійлович Черевань – унікальна людина, вчений, педагог, історик, громадянин. Людина, яка на власній долі пережила історичні злами радянської тоталітарної моделі суспільства.

В автобіографії, складеній у 1962 році Антон Самійлович зазначив, що народився він 4 серпня 1906 року в с. Глинськ Опішнянського району, що на Полтавщині, в сім'ї селянина-бідняка. З дев'ятирічного віку 3 роки наймитував пастухом, а потім жив у своїй родині.

У 1926-1928 роках працював на комсомольській і радянській роботах.

Протягом 1928-1930 років служив у Червоній Армії в м. Лубни.

Навчався на робітфаци Харківського інституту соціального виховання (1930-1931 рр.) і в Харківському юридичному комвузі (1931-1932 рр.).

У 1932-1934 роках працював пропагандистом ЦК ЛКСМУ і головою Всеукраїнського бюро пролетстуду.

Антон Самійлович завуалював особисту першу репресію після вбивства Кірова: з кінця 1934 до осені 1935 року працював педагогом дитячого прийомника Харківського обласного управління НКВС.

Протягом 1935-1941 років навчався на історичному факультеті і в аспірантурі при кафедрі історії СРСР Харківського державного університету.

У червні 1941 року добровольцем вступив до лав Червоної Армії, служив командиром взводу, а потім – у штабі 411 стрілецької дивізії і в штабі 686 стрілецького полку.

У травні 1942 року – він, у числі оточених радянських військ під Харковом, потрапляє до німецького полону, будучи контуженим та тяжко пораненим у голову. Антон Самійлович до кінця березня 1945 року перебував у концентраційному таборі для військовополонених на півдні Німеччини. В кінці березня йому вдалося втекти у напрямку швейцарського кордону і опинитися за лінією фронту.

Будучи переконаним у необхідності подальшого власного буття на Батьківщині, звертається до радянської військової місії, що функціонувала при військах союзників з метою повернення додому. Після підступних і тривалих допитів у СМЕРШі*

* Аббревіатура початкових російських літер гасла «Смерть шпионам!» – відділ контррозвідки народного комісаріату оборони (НКО) СРСР; СМЕРШ був сформований для оборони тилу Червоної Армії, боротьби з дезертирством, шпигунами і диверсантами, а також виконував репресивні функції серед військовослужбовців та мирного населення.

А. С. Черевань бере участь у формуванні радянської дивізії (28 тис. осіб) у місті Гальброні, а у червні місяці батальйон, у якому він служив комісаром, передислоковується у радянську зону окупації Німеччини.

З початком війни з Японією добровільно поїхав у діючу армію на Далекий Схід і служив у Забайкало-Амурському військовому окрузі до червня 1946 року.

З фронту повертається до університету, завершує третій курс аспірантури. У травні 1948 року захищає кандидатську дисертацію «Селянський рух проти закріпачення на Лівобережній Україні (50-70 рр. XVIII ст.)».

Однак, як зазначав А. С. Черевань: «Я не зміг отримати роботу у вищому навчальному закладі України через політичну недовіру по причині перебування у полоні і змушений виїхати на Урал, у Перм, де отримав посаду ст. викладача Пермського (Молотовського) державного університету». На кафедрі історії СРСР історико-філологічного факультету Молотовського університету він читає курси: «Історія СРСР (період феодалізму)», «Джерелознавство історії СРСР», «Історія південних і західних слов'ян», отримує посаду доцента.

Епоха «пізнього сталінізму» визначала політично неблагонадійних, «ворогів народу», залишила негативний слід у долях людських. Продовжувались політичні репресії. У Молотовському державному університеті відголоском «справи лікарів», за словами викладача М. Г. Гуревича, стало поховання на євреїв [1, с. 182]. У серпні 1953 року звільняють з роботи доцента кафедри вищої алгебри А. Раїк, її брат мешкав у Нью-Йорку, завідувача кафедри всесвітньої історії доцента Льва Хаїмовича Кертмана. Звільняють і Антона Самійловича Череваня, але за іншими мотивами. Секретар парткому університету В. В. Кузнецов виправдовується, зазначав, що «товариші Кертман і Черевань звільнені з університету по причині скорочення штатів і на законних підставах» [1, с. 179]. Однак, стосовно А. С. Череваня уточнювалось: «Раніше був членом КПРС. Перебував у німецькому полоні з травня 1942 р. і до закінчення війни – 1945 року». Звільнення з політичних мотивів відбулось, незважаючи на брак в університеті викладачів з науковими ступенями. Серед 189 викладачів університету лише 67 мали учену ступінь. На історико-філологічному таких було 9 [1, с. 179, 180]. Антон Самійлович згадував обставини свого звільнення: «Критичні зауваження з мого боку на адресу тимчасово виконуючого обов'язки завідувача кафедри історії СРСР Хітрова П. І. викликали недоброчинне ставлення до мене і навесні, у зв'язку із можливим закриттям історичного відділення, я був звільнений з університету».

Природний інтелект, освіченість, кремізність характеру допомогли вистояти А. С. Череваню у протиборстві з потужною радянською тоталітарною системою. А. С. Черевань подає документи на конкурс по заміщенню вакантних посад доцента в університети: Карело-Фінський (Петрозаводськ),

Узбецький (Самарканд), Чернівецький; в педагогічні інститути: Смоленський, Великолуцький, Новозибківський і Челябінський. Він надсилає телеграми і листи у більш ніж тридцять вузів Радянського Союзу з метою виявлення наявності вакантних місць з його спеціальності. Свідченням того, що існували вакантні місця на заміщення посади доцента, було те, що деякі університети, зокрема Киргизький та Казахський, просили А. С. Череваня надіслати документи, але згодом відповідали: «Повертаємо Ваші документи за відсутністю вакансій на кафедрі історії СРСР». А. С. Черевань у пошуках роботи двічі побував у Москві, Києві, Полтаві, Харкові, Свердловську. Виконуючий обов'язки директора Полтавського педінституту погоджується прийняти його на посаду доцента, але заступник міністра освіти УРСР Гуленко категорично проти цього. Після безуспішних спроб знайти роботу на посаді доцента з історичних дисциплін у будь-якому вузі СРСР, він надсилає листа до Голови Президії Верховної Ради СРСР К. Є. Ворошилова, де визначає причину відмов його чисельних прохань щодо працевлаштування: «шляхом переписки я намагався виявити наявність вакантних місць по моїй спеціальності, але це не дало позитивних результатів. Мені або зовсім відмовляли, або, після ознайомлення з моєю біографією, делікатно відмовляли у наданні роботи». Подібного листа було надіслано до відділу науки ЦК КПРС. Після цього йому дозволено працювати у Молотовському міському вечірньому університеті марксизму-ленінізму. У червні 1954 року Антона Самійловича обирають на конкурсній основі на посаду доцента. У травні 1956 року після поновлення в лавах членів КПРС, А. С. Череваня обирають завідувачем кафедри історії СРСР Карельського педагогічного університету.

Антон Самійлович, відстоюючи права громадянина, людини в непростій ситуації, що диктувалася умовами функціонування радянської тоталітарної системи, наполегливо працює над майбутньою докторською дисертацією. Об'єктом його подальших наукових досліджень залишається селянство. Якщо кандидатська дисертація була присвячена протестним мотивам українського селянства проти закріпачення у XVIII ст., то об'єктом докторського дослідження стають державні селяни Європейської півночі та Уралу, їх соціально-економічний та правовий стан у другій половині XVIII – 30-х роках XIX ст. До наукового обігу вперше вводяться унікальні історичні джерела з Центрального державного історичного архіву в Ленінграді, відділу рукописів Ленінградської бібліотеки АН СРСР, Центрального державного архіву древніх актів, а також маса історичних документів, які автор почерпнув у чисельних фондах місцевих архівів Архангельська, Вологди, Томська, Кіровська, Свердловська тощо. Основну масу виробників матеріальних благ у цьому районі склали державні селяни, що формувалися протягом XVI – XVIII ст. із числа місцевого неслов'янського населення і руських людей, головно утікачів з ін-

ших регіонів від непосильного важкого феодально-кріпосницького гніту окремих феодалів і феодальної держави. Вагоме місце в дисертаційному дослідженні займає місце правового становища державних селян, які на той час по всій території Росії становили понад 40 % від усього селянства. У дисертаційному дослідженні вивчено систематичну історію формування стану державних селян на окраїнах Росії як наслідок багатовікового опору народних мас проти феодального гніту, освоєння ними величезних територій Європейської півночі, Приуралля, Уралу та Сибіру всупереч волі кріпосницького уряду [2].

Попередні дослідники соціально-економічної історії Уралу та Європейської півночі вивчали історію розвитку промисловості виключно у крупній вотчині, купецькій та державній мануфактурі. Професор В. І. Стрельський у відгуку на докторську дисертацію А. С. Череваня зазначав, що розвитку селянської промисловості, кораблебудування, проникнення товарно-грошових відносин у державне село присвячено три глави дисертації, що само собою є «абсолютно новою сторінкою в історико-економічній літературі по Уралу і Європейській півночі».

У доволі непростих умовах творилась докторська дисертація, підготовка якої вимагала надзвичайної зосередженості, часу, розуміння з боку керівництва наукою в СРСР. 3.07.1961 А. С. Черевань звертається до завідувача відділом науки ЦК КПРС про переведення його на посаду старшого наукового співробітника для завершення докторської дисертації. Позицію дисертанта підтримує доволі авторитетна особистість серед історичного співтовариства, голова експертної комісії з історії Північно-західної Ради з питань координації і планування науково-дослідних робіт з гуманітарних наук професор Мавродін. Однак, не вдалося подолати перепон і на цьому шляху.

У трудовій книжці Череваня Антона Самійловича 10.10.1962 записано: «Звільнено із займаной посади у зв'язку з переведенням у розпорядження міністерства освіти УРСР». Антон Самійлович повертається на батьківщину, працює доцентом, а згодом професором кафедри історії СРСР та УРСР на історичному факультеті Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка, читає курси історії СРСР (період феодалізму), допоміжних історичних дисциплін, джерелознавство, історіографію. Антон Самійлович Черевань став першим доктором історичних наук Полтавщини, захистивши у 1968 році докторську дисертацію на масштабну тему: «Очерки истории социально-экономического и правового положения государственных крестьян Урала и европейского Севера России до реформы Киселева», якій автор присвятив декілька років життя. Захист відбувся у Київському ордену Леніна державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, та як визнавав сам автор, як історик-професіонал він сформувався в університетах Росії.

Від себе додамо: титанічна працездатність, глибокі професійні переконання, величезне ба-

жання відстояти і захистити власні людські, громадянські права привели до перемоги неординарної особистості над потужними важелями радянської суспільно-політичної системи, спрямованими на підпорядкування людини під єдиний радянський шаблон.

Не просто вдався захист докторської дисертації. Адже то був час розквіту радянських анонімок, які творили заздрісні і злі люди. Зволікалося затвердження докторської дисертації. Доцент Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка Верезомська Олександра Луківна, нині покійна, надзвичайно порядна і мудра жінка, а таким зазвичай було близьке оточення Антона Самійловича, згадувала: «Антон Самійлович взяв мою руку і сказав: «Шуро, моя докторська дисертація обов'язково буде затверджена». Він був глибоко переконаний у правильності результатів своїх наукових здобутків, і готовий їх захищати. Вища атестаційна комісія (ВАК) СРСР затвердила наслідки захисту тільки через два з половиною роки після додаткового рецензування дисертації» [3, с. 16].

Антон Самійлович в останні місяці свого життя тяжко хворів. Його хвороба ускладнювалася складними стосунками з керівництвом кафедри. Ніці сірі люди заздрили здібностям, фундаментальним знанням, невіддільному авторитету серед студентів, його науковим успіхам.

У його полтавській просторій, світлій трикімнатній квартирі, що на вулиці Леваневського, 9 головним скарбом якої залишається унікальна (третья по рахунку) бібліотека і незабутні приватні, я б назвала дисидентські, зустрічі з учнями. За роки його студентства це були часи щасливого спілкування, формування світоглядних громадянських засад.

Антон Самійловича дуже непокоїло радянське табу на дослідження резонансних суспільно-політичних тем: голодоморів, політичних репресій. «Шкода, – говорив він улітку 1974 року, – що підуть із життя професійні історики, свідки тих подій. А ми в змозі дослідити, дати відповідну оцінку доволі непростій політичній ситуації».

Його дуже непокоїли прояви надмірної бюрократизації суспільно-політичного життя в країні. Він порівнював доступність влади у різні епохи: «У 1930-і рр. легше було потрапити на прийом до Любченка, у Харкові, – говорив він, – ніж сьогодні до голови сільради».

Антон Самійлович щиро відгукувався на запрошення різних офіційних установ прочитати лекцію. Вважав у такий спосіб можливим за радянського суспільно-політичного контролю просвітити народ. Він у душі був інтернаціоналістом, противником расової чи національної дискримінації. Наводив приклади глобальних історичних міграційних людських потоків: великого переселення народів III – IV ст. н.е., завойовницьких воєн, асиміляцій тощо. Робив висновок: «Яка може бути мова про чистоту нації, раси?»

Антон Самійлович щиро вірив у торжество добра і справедливості. Тому, що сам був таким.

Він був надзвичайно принциповим, відстоюючи власну позицію, безпринципним із кар'єристами та науковими підлабузниками. Щиро прощав людські помилки. Відстоював у ректораті, деканатах інтереси студентів. «Адже студенти – теж люди», – говорив він. У ті роки непросто жилось особливо студентам-історикам. Ми перебували на особливому ідеологічному детекторі. У кожній студентській групі були «стукачі». Антон Самійлович про це знав і намагався забезпечити нас від необдуманих кроків, щоб не мати зайвих клопотів у педінституті, а то і в управлінні спецслужб.

Антон Самійловича поважали студенти за людяність, глибину знань, за демократизм. Назавжди залишилась в пам'яті відкрита череванівська посмішка, його відоме «Чому?», звернення до студентів-істориків: «Кожної миті відчувайте себе істориками. На вулиці ставте запитання: а в зв'язку з чим і чому була збудована ця споруда чи пам'ятка архітектури тощо? Шукайте відповіді».

Антон Самійлович любив Полтаву. Йому подобалось наодинці, зі студентами чи з молодшим сином Гришею бродити її зеленими садами, вулицями, пагорбами. Це були незабутні інтелектуальні прогулянки...

З літа 1974 року стан здоров'я професора Череваня різко погіршився, коли хвороба відступала, Антон Самійлович інтенсивно працював, щиро ділився з учнями своїм досвідом, поспішав жити.

У березні 1975 року природа скаженіла. Різко змінювалася температура повітря, після інтенсивного потепління швидко похолодало, на першу зелену траву випав березневий сніг. Антона Самійловича госпіталізували до лікарні. Стрибав кров'яний тиск, частішали серцеві напади. Професор свідомо ставився до власного стану здоров'я. «Чертовски хотілось би ще пожити!» – вирвалося у нього в один із останніх наших відвідин. 24 березня 1975 року Антон Самійлович відійшов у вічність, полишивши по собі добру пам'ять вченого, учителя, громадянина, унікальної Людини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лейбович Олег. В городе М. Очерки социальной повседневности советской провинции. – М. : «РОССПЭН», 2008.
2. Черевань А. С. Очерки истории социально-экономического и правового положения государственных крестьян Урала и европейского севера России до реформы П. Д. Киселева : Автореф. дисс... д-ра ист. наук. – Киев, 1968.
3. Єрмак О. П. Життєвий і творчий шлях А. С. Череваня // Перші Череванівські читання. Зб. мат-лів регіональної наук.-практ. конф. – Полтава : ІОЦ ПДУ, 2007. – 98 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; к.і.н., доцент Є. Г. Сінкевич*

© Г. Т. Капустян, 2010

Стаття надійшла до редакції 22.06.2010

ІСТОРИК ТА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ: «РОЗЩЕПЛЕНА ІДЕНТИЧНІСТЬ»

Здійснено спробу артикулювати залежність професійної історіографії та політики пам'яті, окреслити підходи до осмислення ролі історика в цих процесах із урахуванням того, що історик постає водночас свідком (безпосереднім учасником) історичного процесу та дослідником.

Ключові слова: історик, професійна історіографія, політика пам'яті, історична політика, влада.

Предпринята попытка артикулировать зависимость профессиональной историографии и политики памяти, обозначить подходы к осмыслению роли историка в этих процессах с учетом того, что историк выступает одновременно свидетелем (непосредственным участником) исторического процесса и исследователем.

Ключевые слова: историк, профессиональная историография, политика памяти, историческая политика, власть.

An attempt to articulate dependence of professional historiography and policy of memory, outline going near the comprehension of role of historian in these processes recognition that a historian appears at the same time the witness (by a direct participant) of historical process and researcher is carried out in the article.

Key words: historian, professional historiography, policy of memory, historical policy, power.

Останнім часом у науковому дискурсі використовуються різні поняття для окреслення зв'язку професійної історіографії та національної пам'яті з політикою. Сучасний російський дослідник О. Міллер запропонував своєрідну конвенцію для розмежування й з'ясування понять «політизація історії», «політика пам'яті», «історична політика» [1; 2]. Зокрема, історик пропонує вирізнити «політизацію історії, як явище, яке існує здавна й так чи інакше неминуче», та історичну політику, «як витвір цілком свідомої і цілеспрямованої політичної інженерії», «як проблему ситуативну, що виникає за різних обставин у різних суспільствах» [3, с. 66]. При цьому наголошується, що «історична політика є політичним феноменом».

Про політику пам'яті «говоримо тоді, коли йдеться про різноманітні практики й норми, пов'язані з регулюванням колективної пам'яті» [1, с. 7]. За оцінкою Л. Нагорної «термін «політика пам'яті» сьогодні в Україні – один з найуживаніших» у дискурсі ідентичності [4, с. 315].

Згідно з твердженням О. Міллера, «якщо політика пам'яті може бути більше або менше відкритою для впливу чи діалогу різних суспільних сил та істориків, або породжувати нові конфлікти витвореними образами минулого», то історична політика – «це якісно нове, набагато інтенсивніше втручання в трактування історії тієї частини політичної еліти, яка контролює

владу на даний момент, для боротьби з внутрішньою опозицією й для досягнення певних цілей в справі «націєтворення», а також для отримання певних переваг в міжнародних відносинах» [3, с. 66].

Ураховуючи камертонування державної політики та державного управління Президентом України та продовжуючи запропоновану Ю. Зерній схему періодизації державної політики пам'яті [5], виокремлюємо чотири етапи в становленні політики пам'яті в незалежній Україні: 1991-1994 рр. – роки президентства Л. Кравчука; 1994-2004 рр. – термін двох каденцій Президента України Л. Кучми; 2005 р. (від моменту інавгурації) – 2010 р. – президентство В. Ющенко; з 2010 р. – початок президентства В. Януковича. Відповідно можна визначити основні вектори політики пам'яті на кожному з етапів (в межах окремої розвідки) та простежити різне позиціонування істориків у ситуації зміни парадигм.

Мета запропонованої статті полягає у спробі артикулювати залежність професійної історіографії та політики пам'яті, окреслити підходи до осмислення ролі історика в цих процесах із урахуванням того, що історик постає водночас свідком (безпосереднім учасником) історичного процесу та дослідником. Водночас професійна історіографія як галузь історичної науки, перебуває в тісному взаємозв'язку з інститутом владного історичного дис-

курсу. Особливо така взаємозалежність професійної історіографії від влади посилюється (або вплив останньої стає домінуючим), коли справа стосується вузлових проблем сьогодення, однією з яких виступає дискурс національної пам'яті.

Аналіз різних аспектів державної політики пам'яті в Україні здійснені В. Гриневичем, Я. Грицаком, Ю. Зерній, К. Івановою, Г. Касьяновим, В. Кравченко, Л. Нагорною, А. Портновим, М. Рябчуком, В. Сергійчуком, М. Стріхою, Ю. Шаповалом, І. Юхновським та іншими дослідниками.

Російський історик А. Гуревич зауважував: *«Безперечно, історик живе в суспільстві й відчуває його вплив, і в цьому розумінні його міркування не можуть бути абстрагованими від умонастроїв, руху думки, характерних для його середовища»* [6, с. 563].

З іншого боку, історія як дисципліна, має бути об'єктивною, уніфікованою, впорядкованою, аргументованою. Але вона не може бути всуціль такою, оскільки *«завжди за тим, що відомо, зберігається певний незбагнений залишок, а зв'язок історії з суб'єктивністю неминучий»* [7, с. 165]. За переконанням П. Гірі, *«історики працюють з певною метою – фактично задля того, щоб формувати колективну пам'ять історичного цеху й, в кінцевому рахунку, суспільства, в якому живуть»*, а науковий пошук *«прагне до того, щоб видозмінити колективне розуміння минулого»* [8, с. 118]. Однак стійка академічна традиція передбачає, що наука належить до сфери об'єктивного знання.

Історичне пізнання є цінним саме по собі, водночас практичний інтерес спрямований на конкретні специфічні цілі. Досліджуючи досвід історичного часу, німецький історик Р. Козеллек зазначав, що *«суперечка навколо «об'єктивно-сті» набуває особливої гостроти лише там, де «факт» вміщується в контекст формування історичного судження»* (тобто: коли ми намагаємося підтасовувати факти під контекст – це породжує не об'єктивність візії історичного минулого) [9, с. 209].

Історик дотримується формули своєрідного «вимушеного компромісу» між логікою дослідження й відчуттям реальності. На думку сучасного російського дослідника М. Копосова, причина, вірогідно, в тому, що «заангажованість», добровільна чи вимушена, зазвичай розглядається швидше як факт ідеології, аніж психології, натомість *«прагнення до психологічного комфорту»* спонукає вченого міцно триматися згаданої академічної традиції [10, с. 172].

Водночас постає ще одна проблема – професійна історіографія та влада. Окреслену проблему пропонуємо розглянути в кількох вимірах: а) узагальнений простір взаємодії; б) неоднорідність середовища істориків.

Якщо вважати істориків першочергово належними до академічного простору об'єктивного знання, то ситуація взаємодії істориків з владою є порушенням цього простору (історики виходять за

межі свого простору). Розвиток історії як науки, яка справляє потужний вплив на легітимізацію української національної суверенності та ідентичності, неодмінно входить до сфери зацікавлень держави. Історик не може творити в неузгодженому просторі державної легітимації, а держава відповідно зацікавлена в появі необхідного історичного нарративу для аффірмативності власних кроків і відповідно координує інституційну базу наукових досліджень, формує запит на ліквідацію «білих плям» історії, вивчення маловідомих сторінок українського минулого, концептуалізацію ролі та місця України в загальноєвропейському та світовому історичному процесі тощо.

Історик не є дистанційованим спостерігачем. Він, з одного боку, має глибоко аналізувати документи, професійно відтворюючи картини минулого, а з іншого – відчуває власну причетність до подій сьогодення й вимог часу. Окрім того, існує *«власний простір переживання»* особистості науковця. Цей внутрішній простір формується також у вимірах кількох площин. Відповідно у працях (текстах) історика імпліцитно залишається наявною напруга, яка виявляється в прагненні *«не виходити за межі дозволеності»*. Йдеться про своєрідну колізію, яку можна визначити як *«вимушений мовчазний компроміс»* між логікою й відчуттям реальності. Безумовно потребує з'ясування сутність й причини виникнення такого своєрідного *«мовчазного компромісу»* – чи був він цільовий (усвідомлений) чи ситуативний (вимушений). В. Високова підкреслює, що історики й політики можуть знайти спільну мову й розпочати діалог, але пересічні носії пам'яті, особливо пам'яті травматичної такої, що розділяє, виявляються неготовими до компромісу з минулим. Наразі такою важливою є роль інститутів і практик, які формують пам'ять, і в першу чергу, зростаюча роль історіографії [11].

Наразі постає питання: чи повинна історія бути аффірмативною (такою, що підтверджує, стверджує) відносно суспільства, в якому вона виникає й функціонує? Відповідь може бути неоднозначною. На думку американського дослідника А. Мегілла, історія має аффірмативну функцію з огляду на її фактичну залежність від того політичного порядку, який виділяє кошти на її фінансування [4, с. 117]. Водночас історіописання має виконувати критичну функцію. Аффірмативна або дидактична історіографія (її основна функція – консолідація й підтримки спільноти (групи, держави, нації, релігії тощо) є благородною, але не виправданою спробою змусити історію робити те, на що в неї немає повноважень, тобто бути не тільки критиком, але й наставником. На нашу думку, професійна історіографія, передусім, повинна виконувати диспозитивну (таку, що дозволяє вибір) функцію, а контекстуально – аффірмативну.

Розвиток національної історіографії слугує специфічним інструментарієм упровадження та реалізації політичних рішень (рішень влади), а та-

кож засобом конструювання колективних уявлень про минуле. Історик виступає безпосереднім модератором історичної пам'яті та ідентичності. Відповідно національна історична наука розглядається в якості самодостатнього інструменту державної політики пам'яті. Складність ситуації в Україні полягає в необхідності одночасного вирішення кількох взаємопов'язаних завдань: відтворення академічного простору об'єктивного знання, подолання маргіналізації вітчизняного історичного середовища, модернізація процесу історичних досліджень та конструювання національного історичного нарративу.

Чи можна говорити про іманентність ідеології професіоналізму наукових працівників? Ствердно відповідаючи на порушене запитання, М. Копосов зауважує: «В *«ідеології професіоналізму»* закладає компроміс: якоюсь мірою це захист учених від системи, але ще більше – захист системи від науковців» [10, с. 192]. Наразі йдеться про роль і вплив влади як на процес конструювання істориком колективної пам'яті, так і вироблення певної самодостатньої державної політики пам'яті. Так, американські вчені П. Бекрек і М. Берретц говорять про здатність влади до *«мобілізації схильностей»*, тобто можливості суб'єкта влади (*«панівних груп»*) побічно управляти діями об'єкта, мобілізуючи його схильності й визначаючи міру його участі в прийнятті суспільно важливих рішень. *«Мобілізація схильностей»* – це активізація *«сукупності визначальних цінностей, переконань, ритуалів та інституціональних процедур («правил гри»), які систематично й стабільно забезпечують вигоду певним індивідам і групам за рахунок інших»* [12, с. 198].

Формуючи (декларуючи) політику пам'яті, влада втручається в сфери, де виконання владних відносин у традиційному розумінні не присутнє. Вона певним чином організовує ментальне буття об'єкта так, як вигідно для неї. Незважаючи на свою безособовість і всюдисущність, влада, на думку французького науковця М. Фуко, *«завжди діє причинно й цілеспрямовано, її тактики завжди раціональні й спрямовані на досягнення найбільшого ефекту. Владні відносини «наскрізь пронизані розрахунком» і завжди мають чіткі наміри й цілі»* [13, с. 194–195].

Найефективнішим ресурсом влади при цьому є *«національна пам'ять»* (поширенішим є інший концепт – *«історична пам'ять»*). Варто погодитися з зауваженням Р. Барта, що *«історичний дискурс за своєю суттю є ідеологічним»*. *«Саме влада задає «порядок дискурсу», – відзначає український дослідник В. Копилов. – Влада намагається структурувати знання під конкретне завдання. Відповідно формуючі знання дискурси складаються в певний порядок під впливом владних відносин, що панують у суспільстві, і так чи інакше відбивають їх у собі. Влада має потребу в знаннях, що виправдовують і обґрунтовують її, але й знання, дискурси, мають потребу у владі, щоб стати до-*

мінуючими. Тому влада завжди породжує знання, а знання – владу, вони перебувають у нерозривній єдності...» [14, с. 422], але це не є констатацією простого принципу додатковості. Існує конкретний механізм цієї взаємодії.

Зокрема, на державному рівні за президентства В. Ющенка ряд відповідних указів і постанов сфокусували науковий пошук і необхідну парадигму. Так, згідно з Указом Президента України *«Про додаткові заходи щодо розвитку наукової та науково-технічної діяльності НАН України»* (№ 827/2008 від 11 червня 2008 р.), органи державної влади мають активно залучати фахових істориків до процесу розробки та прийняття державних рішень, зокрема у процесі реалізації державної політики пам'яті.

Якщо врахувати підхід постмодернізму щодо поліцентризму істини (істин насправді безліч і всі вони відносні), сутністю відповідного дискурсу державної політики пам'яті, її *«генералізуючою»* ідеєю є формування чітко спрямованої *«національної пам'яті»* (у випадку історії України – погляду на тяглість історичного процесу формування української державності). Професійні історики спрямовують науковий пошук на створення концепцій минулого, формування колективної пам'яті суспільства, колективне розуміння минулого, конструюючи національний історичний міф. При цьому Ф. Анкерсміт зазначає, що *«наші концепції минулого підлягають таким же історичним змінам, як і все решта в історії»* [15, с. 277].

Такий погляд на роль професійних істориків у формуванні колективних уявлень про минуле поділяють авторитетні російські теоретики пам'яті І. Савельєва та А. Полетаєв: *«Функція ідентифікації, яку здавна виконувала історія, тепер має реалізуватися на рівні масових уявлень про минуле. Цей дискурс передбачає, що професійна історична спільнота має працювати над виробленням не просто наукового знання, а й масового «знання про минуле» – історичної пам'яті»* [16, с. 491].

«Мобілізація схильностей» спонукає владу до визначення відповідних ціннісних й поведінкових орієнтирів науковців. Історик обирає власне поле досліджень, виходячи з власних преференцій та уподобань, але імпліцитно, з урахувань політичної кон'юнктури. Інший варіант – держава *«включає»* дослідника у власний дискурс, і він розробляє те, що *«затребуване»*.

Водночас слід враховувати, що носії влади самі виховані в певному середовищі, мають власні стереотипи, особистісне потрактування подій. Тобто, з одного боку, влада *«задає»* політику пам'яті, але, з іншого – середовище й дійсність формує владу й кореспондує державну політику пам'яті. Згідно з точкою зору М. Фуко, *«влада, будучи іманентною тим відносинам, де вона перебуває, організує й контролює їх. Вона виконує позитивну продуктивну роль у конструюванні нашого світу, тому що є присутньою там, де необхідні відносини сили, а вони необхідні не тільки й не стільки для руйну-*

вання й обмеження, скільки для творення. Створення нового й удосконалення вже існуючого» [13, с. 193–194]. З огляду на це твердження, – попри небезпеку насадження знань і вибудови одновимірного бачення історичного розвитку – в умовах перехідних суспільств із неусталеними світоглядними установками (українське також належить до них), можливо, на певному етапі впровадження державної політики пам'яті, спрямованої на вироблення певної визначеної стратегії конструювання минулого та форматування дійсності, є необхідним.

Активний розвиток історичних досліджень в умовах незалежної України створює реальний ресурс влади для вибудовування державної політики пам'яті. Національна історична наука розглядається владою як інструмент формування державної політики пам'яті як культурного й політичного проекту незалежної України. Для професійної історіографії очевидно мова йде не просто про легітимізацію політики державної пам'яті, але й водночас про побудову нової дослідницької парадигми задля обґрунтування історичного минулого та з'ясування ролі культури та її носіїв в суспільстві. Крім того, мова йде про прагнення заявити про соціальні функції історичної науки та її носіїв.

Водночас виникає небезпека поглинання державною професійної творчості цеху істориків, які за тісної співпраці й державних установок на формування політики пам'яті фактично розробляють «замовні теми» і потрапляють у тенета залежності від влади. Важко не погодитися з твердженням А. Гуревича, який підкреслював: *«Різноманітні способи пізнання й відтворення історії, які складаються в кабінетах дослідників під натиском розвитку, який відбувається за межами цих кабінетів, визначають характер і зміст історичних знань, властивих конкретному суспільству»* [17, с. 611]. Влада задає своєрідні когнітивні точки (когнітивні репери) для впорядкування простору пам'яті, але історія як наукова дисципліна має власні закономірності, традиції, професіоналізм, властиві їй критерії істинності.

Можна зауважити, що справжня незаангажованість історика – велика розкіш. Водночас історик здатний спромогтися на політичну адаптацію. Так, російський історик О. Міллер зауважує: *«Політизація історії – річ неминуча й постійна. Вона починається вже на індивідуальному рівні: в своїх дослідженнях будь-який історик більшою чи меншою мірою знаходиться під впливом сучасної йому суспільної ситуації, власних політичних поглядів, а також національної, релігійної й соціальної ідентифікації»* [1, с. 6].

Разом із тим, політизація історії існує як на груповому, так і на індивідуальному рівнях. Політизація поглядів та особисті політичні переконання (уподобання) впливають на методологічні підходи та відповідну оптику інтерпретації подій. Зміна суспільно-політичної ситуації, вплив політичних чинників і державно-владна парадигма, а

також особистий досвід і захисна реакція самозбереження щоразу спонукають істориків до вирішення нових питань, вимагають пошуку відповідного стилю суголосного затребуваності часу. Успадкована від минулого надмірна політизація та ідеологізація історії в сучасних українських реаліях є серйозним джерелом конфліктів у середовищі істориків. Як зауважив Я. Калакура, *«в Україні що не партія, то своє трактування історії. Деякі історики наймаються у лідерів політичних партій, підлаштовуються під їхні ідеї, а частіше меркантильні уподобання, намагаються вислужитися і догодити їм. Вони й продукують і поширюють на шкоду науці і суспільству різного роду інсинуації, спотворення, перекручення, що ігнорують факти, і здоровий глузд»* [18, с. 267]. Наслідком подібних проявів є «розкиданість у підходах» до етногенезу українського народу, української революції, голодомору тощо. Те саме в оцінках багатьох українських діячів, зокрема київських і галицько-волинських князів, гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Івана Мазепи, політиків Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Симона Петлюри, Павла Скоропадського, лідерів ОУН, командирів УПА і т. д. [18, с. 267–268.].

Наразі сам історик, формулюючи проблему власного дослідження, орієнтується на запити суспільства, а також враховує логіку історичного знання. Водночас проблеми, які порушує історик, безпосередньо чи опосередковано пов'язані з потребами сучасного культурного й ідеологічного життя. Час формує певне замовлення на бачення історії та інтерпретацію подій. Читач (пересічний громадянин), а не професіонал цеху істориків прагне бачити й читати те, що і як він уявляє (тобто, знайти підтвердження власного бачення позицій, скорогованих політичними уподобаннями).

А. Гуревич зазначав, що будь-яка історична реконструкція, тобто спроба відтворення минулого, є за своєю суттю, безперечно історичною конструкцією: *«Ми будуємо нову картину, яка в кінцевому підсумку відповідає якимось очікуванням, загальним умонастроям, базовим мисленневим установкам нашої епохи»* [6, с. 598]. При цьому «ідеальний тип», «дослідницька утопія» безперервно перевіряється історичним матеріалом, модифікується в одних випадках та спростовується й замінюється новими дослідницькими моделями в інших. Цей «ідеальний тип» є вкрай необхідним інструментом пізнання для будь-якого мислячого й відповідально працюючого історика.

Звичайно, історик заангажований часом існування й не може бути вільним від соціальних ідей чи політико-ідеологічних впливів. Російські дослідники Л. Репіна, В. Зверева, М. Парамонова виокремлюють три групи чинників, які мають соціально-культурну обумовленість і визначають ставлення історика до минулого:

– наукові концепції соціального розвитку, якими оперує дослідник при відборі, аналізові й трактуванні історичних фактів;

– політичні й ідеологічні принципи облаштування суспільства, які дослідник сприймає як точку відліку в своєму сприйнятті минулого;

– особисті світоглядні та ідеологічні переконання дослідника [19, с. 25].

Необхідним є врахування процесу подвійного конструювання: з одного боку, історик, відчуючи документальний імпульс, намагається слідувати документу, деконструюючи його, з іншого – він конструє його прочитання суголосно контексту свого часу й відповідно повинен забезпечити нову артикуляцію різноманітних історичних дискурсів. При цьому, прагнучи не порушувати «мовчазного компромісу», історик керується правилом оруелівського «самостопу»: він знає, що й де писати чи говорити. При всій безпосередності наукового пошуку, дослідник здебільшого піддає свої рукописи «автоцензурі» – так, щоб тексти, які подаються для публікації, вже не викликали офіційного невдоволення [17, с. 608].

Незаперечним видається твердження М. Копосова: «...Ніяка наука не може бути лише системою логічних пропозицій. Вона неминуче є складнішою ментальною конструкцією, побудованою на взаємодії різних форм думки» [20, с. 36]. Наразі, у контексті визначеного в публікації дискурсу, вдамося лише до маркування ще однієї досить важливої проблеми, яка потребує подальшого вивчення. Йдеться про елементи колективної пам'яті дисципліни: є колективна пам'ять, а є колективна пам'ять професійної історіографії. Кожна історіографічна традиція має власний код. Відповідно перед істориками стоїть завдання подолання нашарувань інтерпретацій та визначення причин і мотивації їх появи, з'ясування втрати цілісності існуючої парадигми. Подальшого осмислення потребує вплив колективної пам'яті професійної історіографії на формування нової парадигми, яка повинна забезпечити нове артикулювання різноманітних історичних дискурсів, нові форми узагальнення, знайти нові способи інтерпретації та конструювання.

Вочевидь, варто погодитися з О. Міллером, який стверджує: «У сфері вивчення причинно-

наслідкових зв'язків, оцінок подій і діячів минулого історія не може претендувати на статус об'єктивної науки і здатність установити «істину». Нормою визнається прагнення до об'єктивності і дослідницький пошук, невід'ємними елементами якого є дискусія, плюралізм думок, причому не тільки всередині чисто професійної сфери істориків, але й у наданні результатів роботи істориків суспільству» [1, с. 6–7]. Важливо, щоб суспільство приймало або було готове сприйняти пропонований істориками дискурс. Від істориків у роботі над творенням «пам'яті» очікують продукування не просто наукового знання, але й масового «знання про минуле» або ж, іншими словами, своєрідного конструювання національної пам'яті.

А. Гуревич підкреслював, що історик – це посередник між теперішнім і минулим, і для виконання цієї ролі «він повинен відчувати глибинні інтелектуальні потреби суспільства, до якого належить». Історик бере участь у формуванні історичної свідомості свого суспільства, а це, – підкреслював історіограф, – колосальна відповідальність, тому вкрай важливо, «щоб історик чітко усвідомлював свою місію медіатора між культурами» [17, с. 611]. При цьому на історика покладається подвійна відповідальність: «його відповідальність перед суспільством, до якого він належить, і його відповідальність перед людьми минулого, історію яких він вивчає» [17, с. 620].

Історик виконує в культурній топографії пам'яті функцію посередника не лише всередині простору, що пізнається, а й поза межами площини дослідження – між вимогами епохи (затребуваністю історичного нарративу) та смисловими конструкціями формування національної пам'яті. Творення наукового продукту (як процес і як результат) завжди неоднозначне, непередбачуване, багатовимірне, альтернативне. Історик має корелювати свої дії й погляди з реаліями свого часу, суспільного простору, системи притаманних соціальному оточенню вартостей, які впливають на власне позиціонування й формують «розщеплену ідентичність».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Міллер А. Россия: власть и история / Алексей Миллер // Pro et Contra. – 2009. – Май-август. – С. 6–23.
2. Міллер А. Россия: власть и история / Алексей Миллер // История, историки и власть: Материалы к дискуссии. – Международный круглый стол. Москва, 2 февраля 2010 г. – М. : Б.и., 2010. – С. 86–103.
3. Миллер А. Историческая политика и ее особенности в Польше, Украине и России (Интервью) // Отечественные записки. – 2008. – № 5(44). – С. 66–75.
4. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Лариса Нагорна. – К. : ІПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
5. Зерній Ю. О. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. Спеціальність 23.00.05 – етнополітологія та етнодержавознавство (Рукопис). – К., 2009. – 221 с.
6. Гуревич А. «Территория историка» / А. Гуревич // Гуревич А. Я. История – нескончаемый спор. – М. : Российск. гос. гуманит. ун-т, 2005. – С. 562–600.
7. Мегилл А. Историческая эпистемология: Научная монография / А. Мегилл / Перевод Кукарцевой М., Кашаева В., Тимонина В. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. – 480 с.
8. Гири П. История в роли памяти? // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. – Вып. 14. – М., 2005. – С. 115–123.
9. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Райнгард Козеллек / Пер. з нім. – К. : Дух і літера, 2005. – 380 с.

10. Копосов Н. Хватит убивать кошек! Критика социальных наук / Николай Евгеньевич Копосов. – М. : Новое литературное обозрение, 2005. – 248 с.
11. Высокова В. В. Память как исторический феномен / В. В. Высокова // Известия Уральского государственного университета. – 2008. – № 59. – С. 317–322.
12. Bachrach P., Baratz M. Power and its two Faces Revisited: A Reply to Geoffrey Debnam // Power: Critical Concepts / Ed. By John Scott. – Vol.2. – London, Routledge, 1994. – P. 196–203.
13. Фуко М. Воля к истине: По ту сторону знания, власти и сексуальности. – М. : Магистериум ; Издат. дом «Кас-таль», 2006.
14. Копилов В. О. Влада і знання: генезис ідей епістемократії [Текст] / В. О. Копилов. – Харків : НАУ ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», 2009. – 456 с.
15. Анкесмит Ф. Р. Возвышенный исторический опыт. – М. : Изд-во «Европа», 2007. – 612 с.
16. Савельева И. М. Теория исторического знания : [учеб. пособие] / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. – СПб. : Ал-тейя ; М. : ГУ ВШЭ, 2008. – 523 с.
17. Гуревич А. Двоякая ответственность историка // Гуревич А. Я. История – нескончаемый спор. – М. : Российск. гос. гуманит. ун-т, 2005. – С. 601–621.
18. Калакура Я. Интеллектуальне співтовариство українських істориків: діалог поколінь чи конфлікт методологій // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 262–269.
19. Репина Л. П., Зверева В. В., Парамонова М. Ю. История исторического знания. – М. : Дрофа, 2004. – 288 с.
20. Копосов Н. Как думают историки / Николай Евгеньевич Копосов. – М. : Новое литературное обозрение, 2001. – 326 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; к.і.н., доцент Є. Г. Сінкевич*

© А. М. Киридон, 2010

Стаття надійшла до редакції 06.05.2010

СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ XVII-XVIII ст. В ІСТОРИКО-ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ПРАЦЯХ (РАНЬОЇ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ)

Порушені проблеми перервності традиції в ранній радянській історіографії, формування нового образу селянського питання в українській та російській науці того часу.

Ключові слова: соціальна історія, селянське питання, радянська історіографія, українська історіографія.

Подняты проблемы прерывности традиций в ранней советской историографии, формирования нового образа крестьянского вопроса в украинской и российской науке того времени.

Ключевые слова: социальная история, крестьянский вопрос, советская историография, украинская историография.

The article deals with the problem of discontinuity of tradition in early Soviet historiography, analyzes the shaping of the new image of peasant question in Ukrainian and Russian historical science of that time.

Key words: social history, peasant question, Soviet historiography, Ukrainian historiography.

Кінець 20-х – першу половину 40-х років ХХ ст. у вітчизняній історичній науці можна умовно назвати етапом сегрегації, геттизації (гетто мається на увазі не в негативному сенсі), оскільки розходження з провідними тенденціями європейської історіографії, які намітилися після 1917 року, саме в цей час отримали логічне завершення у практично повній ізоляції радянської історичної науки від світового історіографічного простору.

Саме в цей час марксизм, не стільки внаслідок ідейної боротьби, скільки завдяки партійно-державній підтримці, з однієї з багатьох теорій історичного процесу перетворювався на єдино можливу, з обов'язковим її засвоєнням. Так, якщо навчальний план аспірантури при Ніжинській Науково-дослідній кафедрі у 1922 році, коли вона відкрилася, не містив жодного слова про марксизм, то в плані 1929 року підкреслювалося, що аспірант повинен «виконати роботу по засвоєнню марксизму-ленінізму», а також «повинен щороку зробити не менше двох доповідей по питанням марксизму» [16, с. 346]. Саме в цей час, зазначав А. М. Сахаров, змінився й характер дискусій. Якщо в першій половині 1920-х років гостро ідеологічні дискусії перш за все допомагали самовизначитися марксистському напрямку в радянській історичній науці та сприяли ідеологічному та політичному придушенню представників старої дореволюційної науки, а також історичної

школи меншовиків, есерів, неонародників, то на межі 1920-х – 1930-х років оволодіння ленінізмом, особливо в світлі внутрішньопартійної боротьби, було нав'язливою ідеєю майже всіх дискусій [25, с. 142–143]. Більше того, як показав диспут про «Народну волю», в хід якого втрутився сам Й. Сталін, такі форми спілкування вчених усе більше нагадували «судовий процес», скоріш схожий на фарс, ніж на наукову полеміку, зі задалегідь визначеним вироком та розподілом ролей. Як писав А. Н. Худолєєв, ця дискусія також засвідчила, що для молодішої генерації істориків, «*приоритетним фактом являлась класова позиція історика, а не уровень его профессионализма*» [27, с. 231, 237–238]. Неможливість відповідати опонентам, особливо, коли ними виявлялися лідери марксистської історичної науки, доволі красномовно демонструє відмова опублікувати лист М. М. Дружиніна до редакції «Правды», який був реакцією на перекручування його думок і звинувачення у статті М. М. Покровського у цій же газеті від 17 березня 1929 р. в апології кріпосників у монографії «Журнал землевладельцев». Завершити цю своєрідну заочну дискусію М. М. Дружинін зміг тільки в 1939 році під час ідеологічної кампанії, розгорнутої вже після смерті його опонента [10, с. 5–105].

Рубіжним роком для вітчизняної історичної науки сучасні історіографи вважають 1929 р., рік першої

всесоюзної конференції істориків-марксистів, якою «...общий с другими странами процесс развития исторического знания в СССР, в частности Украине, ...оказался прерван, был положен конец плюрализму мнений» [26, с. 213–214]. Офіційною домінантою історичної свідомості в цей час стало гіперкритичне ставлення до дореволюційного минулого, в тому числі й до історіографічного, що не могло б відбутися без «зовнішніх» поштовхів, переліку яких у недавніх розвідках приділено достатньо багато уваги [18, с. 545–546; 14, с. 284, 294]. Радянські історики повинні були, керуючись партійними настановами, наочно продемонструвати, що російська історія з найдавніших часів цілком вкладається в марксистську теорію соціально-економічних формаций і що всю її пронизує класова боротьба трудового народу з поневолювачами. Тому пріоритетними напрямками з самого початку стали соціально-економічна історія та історія революційного руху в Росії, які повинні були утворити ідеологічний каркас «нової» історичної науки [11, с. 171]. Акцентуючи увагу на обраних темах, історики-марксистки в такий спосіб відсували в тінь цілий ряд ключових тем російської історії. Почалося замовчування історії нобілітету. Марксистський режим, за словами американського історика Еббота Глісона, був *«кизначально не расположен уделять много внимания политической истории победленного класса»* [4, с. 10]. Політична історія набувала гротескного характеру, лібералізм піддавався осміянню. Навіть улюблені теми, пов'язані з історією робітничого класу, селянства, революційного руху, як зазначав А. М. Сахаров, так ідеалізувалися, що зазвичай викривлялася сама сутність історичного явища [25, с. 130].

Що ж до українських істориків, то в умовах централізованого планування науково-дослідної роботи перед ними виникла необхідність не тільки тематичної переорієнтації, відмови від дослідження цілого ряду проблем, а й постала задача вписування вітчизняної історії у «своеобразие» російського минулого, відповідно до концепцій, розроблених провідними «офіційними» істориками. Наприклад, фахівці з соціально-економічної історії України, на відміну від дореволюційних істориків без обмовок про місцеву специфіку, цілком взяли на озброєння закріплену в науці зусиллями Б. Д. Грекова [11, с. 172] марксистську концепцію генези і розвитку феодалізму в Росії, згідно з якою основа феодалізму розумілася як поєднання власності феодала або феодальної держави на землю з експлуатацією залежного населення у формі ренти.

Та драматизм ситуації в українській історіографії на цьому етапі, на мою думку, полягав у глибокому розриві з попередньою історіографічною традицією, втраті тяглості, чому сприяв «ідеологічний наступ проти буржуазної ідеології», розпочатий у вересні 1929 року Всеукраїнською нарадою у справах науки [20, с. 17]. Парадоксально, та відбувалося це не без участі

«старих» авторитетних істориків, чії оцінки спадку колишніх колег фактично виводили їх з історіографічного обігу.

Досить яскраво це ілюструє остання історіографічна праця Д. Багалія «Нарис української історіографії за доби феодалізму й доби капіталізму» [2, с. 335–572], де прозвучала зовсім інша, в порівнянні з його «Історіографічним вступом» [1, с. 203–333], характеристика О. Лазаревського, піонера в дослідженні соціальної історії Лівобережної України XVII – XVIII ст. Хоча ця монографія тоді й не була опублікована і не могла безпосередньо вплинути на подальший історіографічний процес, вона, безумовно, відбиває не тільки стрімкі метаморфози писань самого Дмитра Івановича, що в даному разі несуттєво, а й яскраво демонструє їх відповідність тим змінам, що відбулися на межі 1920-1930-х років в українській історіографії. Адже, за спостереженнями В. Кравченка, в цій роботі було враховано «радянську критику», яка «вимагала від Багалія стати на позиції «войовничої» непримиренної боротьби з так званою буржуазною історіографією», що примушувало академіка *«постійно перероблювати написані ним тексти, пристосовуючи їх до нових партійних директив»* [17, с. 23, 25.].

Отже, достатньо великий персоніологічний розділ про О. Лазаревського, можна вважати цілком репрезентативним для того часу. До того ж Д. Багалій фактично визначив тут не тільки лінії розходження з дореволюційною, а й, полемізуючи з М. Грушевським щодо спадщини *«визнаного шефа істориків Лівобережжя»* [1, с. 253], і з українською національною історіографією. Писалося це, очевидно, не тільки під впливом критики самого Д. Багалія, а й з огляду на загальну тональність кампанії, розгорнутої проти українських істориків – М. Грушевського, потім О. Гермайзе, «яворщини» [14, с. 293–295] і т. д. У всякому разі в розділах про творчість М. Грушевського, М. Косто-марова доволі відчутна орієнтація на працю М. Рубача 1930 р. «Федералистические теории в истории России («Русская историческая литература в классовом освещении»)», яка широко цитувалася. Тому «Історія України-Руси» М. Грушевського вже не могла задовольнити Д. Багалія саме через побудову її не на класовому, а *«на національному стрижню»* [2, с. 573.].

Нагадаю, що в 1927 році другий том «Українського археографічного щорічника», редактором якого був М. Грушевський, було присвячено публікації матеріалів родини Лазаревських, яким Археографічна комісія надавала великого значення і які, зрозуміло, і до цього часу не втратили своєї цінності. У цьому ж році до 25 річниці з дня смерті О. Лазаревського в журналі «Україна» з'явилася стаття М. Грушевського [5], де Олександр Матвійович був названий одним з найбільших українських істориків поряд з М. Костомаровим, П. Кулішем, В. Антоновичем, М. Драгомановим, І. Франком. Сам факт оприлюднення цих документів викликав у Д. Багалія застереження, зауваження від-

носно перебільшення значення цих джерел редактором і рекомендації Археографічній комісії серйозно підійти до видання, як передбачалося, ще одного тому «Архіву родини Лазаревських», з врахуванням «марксістської переоцінки і джерел, і представників української історіографії» [2, с. 450–451]. Це не означало, що Д. Багалій був цілком проти видання матеріалів О. Лазаревського. Але, з його погляду, опубліковано було не те. Ці джерела були мало вартісними з точки зору суспільної значущості. Він також не заперечував і проти того, що «сам О. Лазаревський займає видатне місце в українській історіографії» [2, с. 449]. Але ніяк не погоджувався, що М. Грушевський називав його «великим істориком». Не погоджувався він і з висновком М. Грушевського, який «сам стоїть на буржуазному ґрунті», щодо впливу праць О. Лазаревського на поглиблення соціально-економічних досліджень [2, с. 455].

Нещодавно в «Історіографічному вступі», заперечуючи щоправда «характер книжок» історика Гетьманщини як «суто наукових дослідів», Д. Багалій все ж визнавав, що ці «описи» дають «міцні підвалини» і «для майбутнього історика Лівобережжя будуть немов фундаментальне джерело» у дослідженні колонізації, управління, землеволодіння, соціально-економічного життя суспільства [1, с. 254]. Згодом же писалося, що «його праці не могли вплинути на досліді його послідовників, хоча б лише тому, що у нього самого соціально-економічних дослідів майже не було» [2, с. 455]. І тут же всупереч: «книжка його (йдеться про «Малороссийские посполите крестьяне» – Т.Л.) й досі не втратила свого значення і по своїх матеріалах і, навіть, по деяких висновках» [2, с. 467].

Про які висновки йшлося важко сказати. Адже головний з них, щодо генези кріпосного права, Д. Багалієм уже не підтримувався. Якщо в «Історіографічному вступі» концепція О. Лазаревського відносно встановлення кріпацтва внаслідок особливостей соціально-економічного життя Гетьманщини протягом її існування здавалася Д. Багалію новою та вірною [1, с. 253], то на межі 1920–1930 років вона вже «абсолютно не задовольняє, бо тут не сказано, що в Росії кріпацтво з'явилася далеко раніше пол[овини] XVII ст.» [2, с. 467]*. До того ж, претензії до О. Лазаревського «як історика українського селянства і дворянства» висувалися й через те, що він бачив, але «не міг піднятися тут на соціологічну ступінь узасальнення фактів, він бачив тут лише зловживання окремих поміщиків, а не експлуатацію класу, з його системою класових інтересів і класовою боротьбою, що в дійсності і є основою цих взаємовідносин». Отже, «схема утворення кріпацьких відносин», запропонована свого часу О. Лазаревським, тепер здавалася Д. Багалію як «занадто, так би мовити, еле-

ментарна і на сьогоднішній день цілком не задовольняюча, бо не має під собою твердої соціальної бази, не відкриваючи в основному ні ролі української старшини, ні ролі дворянського централізованого уряду» [2, с. 468].

Важко сказати, чому О. Лазаревський був підданий таким суворим звинуваченням, які, до речі, не лунали у Д. Багалія на адресу, скажімо, В. Антоновича. На відміну від останнього, історик Лівобережжя переводився ще й в інший ідеологічний ранжир. В «Історіографічному вступі» Д. Багалій представляв О. Лазаревського як історика, який «у значній мірі був захоплений народницьким рухом» (так само як і його брати, «що стояли дуже близько до Шевченка»), у якого «народницька ідеологія відбилася у всіх дальших його історичних працях», якого, так само як і В. Антоновича, «дворяни поміщики вважали за зрадника їхньої класи» [1, с. 253]. У «Нарисі української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної» народництво О. Лазаревського вже заперечувалося. Погоджуючись з М. Грушевським і повторюючи його слова, Д. Багалій, мабуть, водночас не міг пробачити Олександрові Матвійовичу свободи від політики, скептичного ставлення «до національних українських організацій» (йшлося про Стару громаду – Т.Л.), того, що той «гостро виступав проти національного западу, пережитків національної романтики», «цурався скільки-небудь ясної і наочної ув'язки своїх історичних дослідів з тими громадськими і політичними питаннями і змаганнями, що хвилювали сучасне громадянство» [2, с. 452–453]. В цій останній історіографічній праці Д. Багалія О. Лазаревський вже перетворювався на представника дворянсько-буржуазних українських істориків, «малороса», який «ідеологічно був зв'язаний з дворянством і буржуазією, які підтримували самодержавство». В наукових же студіях він керувався виключно класовими дворянськими інтересами [2, с. 455, 471 та ін.].

Для Д. Багалія було цілком очевидним, що «**першим стимулом для історичних праць О[лександра] М[атвійовича] було бажання дати історію «малоросійських» дворянських** (виділено автором – Т.Л.) фамілій, а оскільки вони, як поміщики, спиралися на кріпацьку працю селян, то органічним додатком, але все таки додатком, для цієї історії дворянства в лицях була історія посполитих, але лише в такій мірі, в якій вона була фоном для історії господарства поміщиків-дворян, визиску та експлуатації ними селянства». Д. Багалій уважав також, що в Олександра Матвійовича «склалася помилкова аберація, що, даючи історію панівного дворянського класу і поміщицько-кріпацького господарства, він одночасно, таким робом, дає й історію народу, зокрема історію селянства, в дійсності цього не було» [2, с. 466].

Відрізнялися у Д. Багалія й оцінки доробку «головного історика Гетьманщини» в галузі історії еліти. Якщо в «Історіографічному вступі» він був незадоволений, що О. Лазаревський «малює «людей старої Малоросії» не з усіх сторін, а

* Це мені дещо нагадує закиди М. Ломоносова про відсутність у статті Г. А. Полетики матеріалів про московські школи, коли той писав тільки про київські (Див.: [19, с. 28–64]).

майже виключно яко хапунів», не показує «факти про нормальну, звичайну діяльність поміщиків у ролі, скажімо, сільських господарів, промисловців, купців, одно слово, представників торговельного капіталу», не зачіпає «світlich сторін в освітній праці дворянства» [1, с. 254], то в останньому «Нарисі» ці сюжети вже не цікавили. Нарікання лунали за ідеалізацію «українського панства», за визнання «малоросійського дворянства» «майже єдиною силою в суспільстві», за «непринципово широкі» розповіді «про усіх його представників», що пояснювалося класовим дворянським підходом. Книжкам О. Лазаревського, які «своєю методологією далеко не могли задовольнити вимог сучасної української історіографії», не вистачало «найважливішого для пролетарського читача – це оцінки історичних явищ з боку пролетаріату того часу й неможливого селянства» [2, с. 475, 479–480]. При цьому праці послідовників «шефа» – В. Мякотіна та В. Барвінського були просто кваліфіковані як «явно ворожі марксизму» [2, с. 468]. Зауважу, що під роздачу потрапив і М. П. Василенко, стаття якого про П. Полуботка також не відповідала «вимогам сучасної (марксистської) методології», оскільки він як й інші «говорить про класи, але не надає їм основного провідного значення» [2, с. 472].

Отже, на межі 1920-1930-х років народницький напрямок історичної науки та її безумовний лідер у дослідження Лівобережної України набувають нової історіографічної якості. В тому числі й зусиллями Д. Багалія вони вписуються в суперсинкретичний потік української націоналістичної історіографії, що по відношенню до О. Лазаревського кричуще несправедливо. Мимохідь зазначу, що такий різкий історіографічний перелом можна порівняти хіба що з кінцем 1980 – початком 1990 років, тільки без серйозних трагічних наслідків. Українські радянські історики не просто відмовлялися від спадщини попередників. Маркування, виставлене О. Лазаревському та його напрямку, у тих умовах фактично перетворювалося на тавро, що автоматично виводило поза історіографічний обіг, утворюючи прірву та примушуючи шукати нові континуїтети. Я не беруся тут виставляти оцінки українським історикам, тим більше їх засуджувати чи виправдовувати*. Адже в даному разі головне зрозуміти, як під впливом

* У дискусіях про радянську історіографію мені ближчою є позиція тих, хто намагається зрозуміти своїх попередників, історіографічну та життєву трагедію того часу, як, наприклад, А. Б. Каплана, який в дискусії навколо статті Н. Е. Копосова, заперечуючи проти спрощення і говорячи, зокрема, про С. Д. Сказкіна, наполягав на тому, що ніхто не має права засуджувати за те, що історик зміг жити «в тени дракона», адже як можна вимагати від вченого, який був «свідетелем сначала диктата школы Покровского, затем разгрома её его же учениками, террора 1937 г., «охоты за космополитами» и пр., и пр., чтобы он объективно анализировал теологические концепции». Зрозуміло, мовиться не просто про пристосуванців, а про фахівців, для яких, попри все, професійне було на першому плані. І якщо не в своїх текстах, то у викладацькій роботі вони намагалися підтримувати кращі традиції, адже «они лучше других понимали всю чудовищность идеологического воздействия тоталитарного режима и, как могли, спасали от этой напасти своих учеников» [15, с. 72–73].

«зовнішнього» відбувалися трансформації історіографічного образу не тільки історика Гетьманщини, а й піднятої ним проблематики, що в свою чергу впливало й на зміни в структурі селянського питання.

Водночас, не дивлячись на нові методологічні приписи та необхідність працювати в руслі сталінської концепції історії, в російських істориків, на мою думку, такої перервності не відбулося. Попри те, що радянській історіографії, яка вела свій відлік від Жовтневої соціалістичної революції, була чужа сама думка про наукову тяглість, у дійсності ж, протягом ще багатьох десятиліть після революції, поки були живі або мали можливість працювати історики «старої формації», як зазначила А. Л. Ястребицька, «традиція давала о себе знати, сказывааясь в достаточно высоком профессионализме и общей культуре, в работах высокого научного уровня, в частности в области средневековья, далеко не случайно занимавшей долгое время ведущее место в советской исторической науке» [30, с. 70]. Подібні думки висловлювали й інші корифеї російської медієвістики*. А. Я. Гуревич вважав, що російська школа аграрної історії Середньовіччя, яка сформувалася в останній чверті XIX – на початку XX ст. під впливом суспільно-політичного інтересу до проблем селянства, селянської общини, розселення, частково змінюючи свої загальні підходи до проблеми та перебудовуючи дослідницьку методіку, проіснувала до 1950–1960-х років [6, с. 525–526; 8, с. 126]. На жаль, українська історіографія в значній мірі через фізичні втрати була позбавлена такої можливості.

Не випадали з «обойми» російських учених й твори їхніх дореволюційних попередників. Зокрема, М. М. Сафонов, аналізуючи курс лекцій по історії СРСР 1939 року С. Б. Окуня, який знаменував становлення марксистської концепції внутрішньої політики російського уряду початку XIX ст., відзначив опертя історика не тільки на концепції М. М. Покровського та О. Є. Преснякова, що справили значний вплив на розвиток радянської історіографії, а й намагання «использовать всю сумму фактов, накопленных дореволюционными историками различных направлений» [24, с. 18]. Один з трьох, за визначенням С. О. Шмідта, «богатырей российской науки истории в XIX в.», В. Й. Ключевський, «оставался неизменно популярным на протяжении и почти всего следующего XX столетия» [29, с. 305]. Сучасний російський соціолог та історик Б. Кагарлицький узагальнює, що після розгрому «школи Покровського» в 1930-х роках радянська історична наука в основному повернулася до традиційних концепцій дослідників

* А. Я. Гуревич, Ю. Л. Безмертний, О. П. Каждан у своїх «автобіографічних» статтях підкреслювали це, зокрема, щодо професорів кафедри середніх віків Московського університету та відповідного сектору Інституту історії АН СРСР М. П. Граціанського, Е. О. Космінського, О. Й. Неусихіна, С. Д. Сказкіна, В. В. Стоклицької-Терешкович та ін., які навіть у «бесчеловечных условиях оставались людьми, которые находили в себе силы продолжать честно заниматься наукой и сохранять высокий профессионализм» [7, с. 467; 3, с. 35; 21, с. 351–352; 13, с. 37]

XIX ст., лише прикрасивши їх цитатами з Маркса, Леніна, Сталіна. Крах же радянської системи *«позволил благополучно убрать все эти цитаты из учебников и академических монографий, ничего не меняя по существу»* [12, с. 11]. Зрозуміло, не все так просто.

Збереження тяглості спостерігаємо й у «Русской историографии» М. Л. Рубінштейна, яка й до цього часу утримує статус одного з найбільш фундаментальних історико-історіографічних досліджень. Книжка була опублікована в 1941 році і стала першим загальним курсом російської історіографії, підготовленим у післяжовтневий період [28, с. 700]. Тут було представлено творчість видатних російських істориків – В. М. Татищева, Г. Ф. Міллера, М. М. Карамзіна, К. Д. Кавеліна, С. М. Соловйова, В. Й. Ключевського, П. М. Мілюкова, П. Б. Струве, Г. В. Плеханова, М. О. Рожкова та багатьох інших. Не дивлячись на ризик критику, що розгорнулася вже наприкінці 1940-х років, особливо під час кампанії *«то боротьбі з космополітизмом»* [28, с. 701], історіографічна концепція М. Л. Рубінштейна в цілому закріпилася в радянській історичній науці та знайшла відображення в інших історико-історіографічних творах, у тому числі й українських авторів.

Не звертаючи уваги на зауваження щодо дрібнобуржуазного або буржуазного характеру того чи іншого історіографічного напрямку, на відхід від марксизму того чи іншого історика, на висновки про методологічну обмеженість, безсилля *«дать новый синтез на основе нового исторического материала»* [22, с. 513], у цій титанічній праці знайшлося місце й аналізу досліджень з ключового для соціальної історії Росії імперського періоду селянського питання, в тому числі й у територіальному вимірі.

У зв'язку з чим варто виділити ряд моментів:

1) питання соціально-економічної історії вперше отримали розробку в рамках *«народницької історіографії»*, були продовжені *«буржуазними»* істориками, зокрема, *«ліберально-народницького»* напрямку, *«буржуазного економізму»*, *«економічного матеріалізму»*, який не ототожнювався з марксизмом, *«легального марксизму»* [22, с. 389, 496, 508, 512];

2) було доволі ґрунтовно проаналізовано концепції соціально-економічної історії найбільш яскравих виразників вказаних напрямків;

3) оскільки проблемно-історіографічний принцип не був домінуючим, елементи селянського питання «розчинилися» при характеристиці специфіки тої чи іншої течії, напрямку, школи;

4) в історичному розрізі до селянства та його історії найбільш повернутою виявлялася соціальна проблематика народництва. Це в першу чергу історія форм селянського життя, побуту, селянського законодавства, *селянського питання* (виділено мною – Т. Л.) [22, с. 403];

5) в центрі історії селянства у народників стоїть концепт сільської общини, а не класової боротьби [22, с. 404];

6) праці В. І. Семевського та його школи з історії селянства *«до сих пор сохраняют крупнейшее место в*

историографии вопроса» [22, с. 405]. Тобто, так само, як й історики попереднього періоду, М. Л. Рубінштейн починав з В. І. Семевського;

7) В. І. Семевський відірвав селянське питання від загального соціально-економічного розвитку Росії, в історії соціального розвитку для нього, як для історика-народника, центральним було питання селянське, а не питання про рушійні сили [22, с. 407–408];

8) у В. І. Семевського, на думку М. Л. Рубінштейна, селянське питання виявлялося *«идеологической проблемой, развивающейся своим, самостоятельным ходом»*. Він вивчав селянське питання як історію ідеї визволення селян. Не згадуючи В. Й. Ключевського, М. Л. Рубінштейн фактично повторив його оцінки [22, с. 408];

9) лінія історіографічної еволюції проблеми проводилася М. Л. Рубінштейном від В. І. Семевського до його учениці І. І. Ігнатівич, яка, на відміну від вчителя, відмовилася від *«общей постановки крестьянского вопроса»* і в своїх працях перейшла до історії селянства та історії селянських рухів, що береться також *«в её конкретных проявлениях, в непосредственном изучении социальных отношений, социального движения»* [22, с. 509];

10) український історіографічний матеріал не потрапив в поле зору М. Л. Рубінштейна. Спеціальний розділ, присвячений М. Костомарову, стосувався переважно вивчення ним російської історії.

Отже, цей аналіз не тільки підсумовував, а й визначав нові пріоритети. Головне, – вивчення ідеологічного аспекту селянського питання починалося з В. І. Семевського. Повнота його праць, як вважав М. Л. Рубінштейн, у значній мірі звільняє історика від *«повторения проделанной автором (В. И. Семевским – Т.Л.) работы, от обращения к использованным им источникам»*. Тобто, радянським історикам залишалося тільки поставити проблему в контекст класової боротьби, а аналіз позицій авторів вже введених в обіг проєктів розв'язання селянської справи провести з класових позицій і того практичного змісту, який у них вкладався. Історію ж ідеї необхідно було розглядати під кутом зору суспільного руху [22, с. 408]. Заперечуючи проти обмеження В. І. Семевським селянського питання проблемою емансипації, М. Л. Рубінштейн сам фактично «розчиняв» його в історії селянства та історії суспільної думки, де пріоритет був на боці історії соціальних рухів. Треба, сказати, що такий підхід, враховуючи вже зазначений вплив даного твору на подальшу історіографічну ситуацію, і спрямував дослідницьку увагу до вказаних напрямків.

Українські історики на цьому етапі історіографічних праць не писали. Як зазначав В. Сарбей, ні Інститут історії, створений у 1931 році у складі Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських науководослідних інститутів (ВУАМЛІН), ні Інститут історії України, який започатковано в 1936 році у системі АН УРСР, не займалися спеціальною дослідницькою роботою в галузі історіографії. Основні зусилля цих

установ були спрямовані на підготовку узагальнюючих праць з історії Української РСР [23, с. 124], до чого підштовхувала і відмова від концепції М. Грушевського, і необхідність вписування української історії в загальнодержавний контекст.

Тому, як виглядало історіографічне сприйняття доробку попередників українськими радянськими фахівцями з соціально-економічної історії, можна

увявити, читаючи історіографічний вступ до монографії І. Гуржія [9], яка, разом з роботами Т. Журавльової, О. Пономарьова, Є. Черкаської, І. Шульги, знаменувала відновлення досліджень соціально-економічної історії дореформеної доби, але вже на наступному історіографічному етапі, який можна окреслити серединою 1940 – серединою 1950-х років

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д. І. Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] / Д. Багалій // Д. І. Багалій. Вибрані праці: у 6 т. – Т. 2 : Джерелознавство та історіографія історії України. – Х. : Золоті сторінки, 2001. – С. 203–333.
2. Багалій Д. І. Нарис української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної / Д. Багалій // Багалій Д. І. Вибрані праці: у 6 т. – Х. : Золоті сторінки, 2001. – Т. 2. – С. 335–572.
3. Бессмертный Ю. Август 1991 года глазами московского историка. Судьбы медиевистики в советскую эпоху / Ю. Бессмертный // Homo Historicus: К 80-летию со дня рождения Ю. Л. Бессмертного: в 2 кн. – М., 2003. – Кн. 1. – С. 29–55.
4. Глисон Э. Великие реформы в послевоенной историографии / Э. Глисон // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник / [под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Э. Эклофа, Дж. Бушнелла]. – М., 1992. – С. 8–23.
5. Грушевський М. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження. В двадцять п'яти роковини смерті Ол. М. Лазаревського / М. Грушевський // Україна. – 1927. – Кн. 4 (23). – С. 3–17.
6. Гуревич А. Я. Историческая наука и научное мифотворчество (Критические заметки) / А. Гуревич // Гуревич А. Я. История – нескончаемый спор. – М. : РГГУ, 2005. – С. 523–550.
7. Гуревич А. Я. «Путь прямой, как Невский проспект», или Исповедь историка / А. Гуревич // Гуревич А. Я. История – нескончаемый спор. – М. : РГГУ, 2005. – С. 456–494;
8. Гуревич А. Я. Позиция венаходимости / А. Гуревич // Одиссей. Человек в истории. 2005. – М., 2005. – С. 122–130.
9. Гуржій І. О.. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. / І. Гуржій. – К. : Держ. вид-во політ. літ., 1954. – 451 с.
10. Дружинин Н. М. Избранные труды. Социально-экономическая история России / Н. Дмитриев. – М. : Наука, 1987. – 423 с.
11. Иллерицкая Н. В. Становление советской историографической традиции: наука, не обретшая лица / Н. Иллерицкая // Советская историография / Под ред. Ю. Н. Афанасьева – М. : РГГУ, 1996. – С. 162–190.
12. Кагарлицкий Б. Периферийная империя: Россия и миросистема / Б. Кагарлицкий. – М. : Ультра. Культура, 2004. – 528 с.
13. Каждан А. Трудный путь в Византию / А. Каждан // Одиссей. Человек в истории. 1992. – М., 1994. – С. 35–50.
14. Калакура Я. Українська історіографія. Курс лекцій / Я. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.
15. Каплан А. Б. У времени в плену / А. Каплан // Одиссей. Человек в истории. 1992. – М., 1994. – С. 72–73.
16. Коваленко О. Розгром Ніжинської історичної школи / О. Коваленко, А. Острянюк // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В. А. Смолія. У 2 ч. – К., 2000. – Ч. 2. – С. 341–352.
17. Кравченко В. В. Передмова / В. Кравченко // Д. І. Багалій. Вибрані праці: у 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х. : Золоті сторінки, 2001. – С. 5–28.
18. Краткая хроника событий // Советская историография / Под ред. Ю. Н. Афанасьева – М. : РГГУ, 1996. – С. 545–546.
19. Литвинова Т. Ф. Малоросс в российском культурно-историографическом пространстве второй половины XVIII века / Т. Литвинова // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – 2001. – Вип. 2. – С. 28–64.
20. Лось Ф. Є. Основні етапи розвитку радянської історичної науки на Україні / Ф. Лось, В. Сарбей // УІЖ. – 1968. – № 1. – С. 14–27.
21. «Начать с начала...» Интервью Ю. Л. Бессмертного Н. Е. Копосову (20 сентября 1991 года) // Homo Historicus: К 80-летию со дня рождения Ю. Л. Бессмертного: В 2 кн. – М., 2003. – Кн. 2. – С. 335–370.
22. Рубинштейн Н. Л. Русская историография / Н. Рубинштейн. – М. : Госполитиздат, 1941. – 659 с.
23. Сарбей В. Г. Історіографічні дослідження на Україні за 70 років Радянської влади / В. Сарбей // УІЖ. – 1987. – № 12. – С. 122–134.
24. Сафонов М. М. Проблема реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII и XIX вв. / М. Сафонов. – Л. : Наука, 1988. – 249 с.
25. Сахаров А. Н. Дискуссии в советской историографии: убитая душа науки / А. Сахаров // Советская историография / Под ред. Ю. Н. Афанасьева. – М. : РГГУ, 1996. – С. 124–161.
26. Таран Л. В. Новые тенденции в мировой и украинской историографии / Л. Таран // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М., 2004. – № 13. – С. 211–231.
27. Худолеев А. Н. Дискуссия о «народной воле» на рубеже 1920–30-х годов в отечественной историографии / А. Худолеев // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М., 2008. – С. 231, 217–238.
28. Цамутали А. Н. Рубинштейн Николай Леонидович / А. Цамутали // Историки России. Биографии / Сост., ответ. ред. А. А. Чернобаев. – М. : РОССПЭН, 2001. – С. 697–704.
29. Шмидт С. О. Ключевский и культура России / С. Шмидт // Шмидт С. О. Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии. – М., 1997. – С. 305–314.
30. Ястребицкая А. Л. Историография и история культуры / А. Ястребицкая // Одиссей. Человек в истории. 1992. – М., 1994. – С. 69–71.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; к.і.н., доцент **Є. Г. Сінкевич**

© Т. Ф. Литвинова, 2010

Стаття надійшла до редакції 21.09.2010

ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ КРИМУ У ТВОРЧОМУ НАРОБКУ В. Х. КОНДАРАКІ

У другій половині XIX століття Кримський півострів став привабливим туристичним об'єктом із наявністю безлічі пам'яток історії та культури. В цей період свій розвиток отримала література науково-популярного жанру, з якої можна було почерпнути відомості про визначні пам'ятки краю. Серед великої наукової спадщини про Крим виділяються праці Василя Христофоровича Кондаракі, метою яких була популяризація історико-культурної спадщини півострова. Наведені ним відомості про збережені пам'ятки історії та культури є цінним джерелом для відтворення повної картини дослідження цієї теми.

Ключові слова: пам'яткознавство, історико-культурна спадщина, Крим, охорона пам'яток, Василь Кондаракі.

Во второй половине XIX века Крымский полуостров стал привлекательным туристическим объектом с наличием множества памятников истории и культуры. В этот период свое развитие получила литература научно-популярного жанра, из которой можно было почерпнуть сведения о достопримечательностях края. Среди обширного научного наследия о Крыме выделяются труды Василия Христофоровича Кондаракі, целью которых была популяризация историко-культурного наследия полуострова. Приводимые им сведения о сохранившихся памятниках истории и культуры являются ценным источником для воссоздания полной картины исследования этой темы.

Ключевые слова: памятниковедение, историко-культурное наследие, Крым, охрана памятников, Василий Кондаракі.

In the second half of the XIX century the peninsula has become an attractive tourist destination with the presence of numerous monuments of history and culture. During this period, its development was literature of popular science, from which it was possible to gather information about the sights edge. Among the extensive scientific heritage of the Crimea distinguished works of Basil Khristoforovich Kondaraki whose purpose was to popularize the historical and cultural heritage peninsula. He gives information about the surviving monuments of history and culture are a valuable source for reconstruction of a complete picture of research on the topic.

Key words: monument studying, historical and cultural heritage, Crimea, protection monuments, Basiliy Kondaraki.

Друга половина XIX століття відзначена посиленням інтересу до історико-культурної спадщини Криму. В цей час поширення отримала краєзнавча література популяризаторського характеру, яка узагальнювала, систематизувала, адаптувала до запитів читачів наявні відомості про стан пам'яток історії та культури краю. Вона, в першу чергу, служила формою прилучення масової публіки до питань вивчення, дослідження та охорони спадщини, а також надавала можливість більш докладно ознайомитися з цією проблематикою. Наукова діяльність краєзнавців була способом освоєння історико-культурної спадщини Криму, придбанням різнобічних знань про специфіку розвитку його охорони. При цьому вона сприяла залученню бі-

льшої кількості пам'яток в екскурсійні програми по півострову, сприяла охоронним заходам. У зв'язку з цим є актуальним вивчення творчої спадщини краєзнавців, які працювали на ниві історичного кримознавства. Серед них почесне місце займав Василь Христофорович Кондаракі (1834-1886), краєзнавча діяльність якого викликає безсумнівний інтерес у сучасних вчених. Дослідження його внеску в поширення знань про край дозволить найбільш повно відобразити вивчення пам'яток історії та культури Криму в другій половині XIX століття.

Основні аспекти діяльності В. Х. Кондаракі в цьому напрямі найбільш повно проаналізовано в публікаціях доктора історичних наук, професора

Андрія Анатолійовича Непомнящего [1]. Автор провів глибокий аналіз наукової спадщини краєзнавця, зробивши аргументовані висновки про її значення. Дослідник вперше склав повний список публікацій В. Х. Кондаракі [2]. Серед джерел важливе місце займають опубліковані матеріали у періодичних виданнях та наукові праці.

Василь Христофорович Кондаракі народився 25 січня 1834 року в Сімферополі. Початкову освіту він отримав у приватному пансіоні педагога Бюргера, а 1852 року закінчив Феодосійське повітове училище. 14 квітня 1852 року В. Х. Кондаракі поступив на службу в канцелярію Таврійського губернського прокурора, звідки звільнився за власним проханням 13 січня 1854 року. З 5 квітня 1855 року він працював канцелярським служителем у Таврійській казенній палаті, а з 4 травня – помічником столоначальника палати з земському столу. 14 грудня 1855 року краєзнавець звільнився з казенної палати, а 31 грудня 1855 року був прийнятий канцелярським служителем Начальника Таврійської губернії. 12 травня 1856 року Василь Христофорович на посаді перекладача поступив на службу до Феодосійського центрального карантинного управління, де пропрацював до виходу у відставку [3, с. 41].

Краєзнавча діяльність В. Х. Кондаракі почалася з 1855-1857 роках з появи перших заміток у центральних газетах. 1857 року в «Санкт-Петербургских ведомостях» була опублікована одна з його перших статей «Внутренняя корреспонденция», присвячена побуту кримських татар [4]. 1857 року в «Одесском вестнике» було видано ще дві статті «Основание крымских колоний со времен императрицы Екатерины II» та «Садоводство и сельское хозяйство в Крыму». У першій статті автор популяризував один з видів пам'яток унікальної історико-культурної спадщини Кримського півострова.

З 1858 року В. Х. Кондаракі постійно проживав в Ялті, так як був відряджений туди для виконання обов'язків комісара Ялтинської карантинної застави. 24 травня 1858 року він одночасно призначений тимчасово виконуючим обов'язки перекладача Євпаторійського карантину [5, арк. 6]. Краєзнавець приймав у Ялті московських і петербурзьких дослідників, які вивчали пам'ятки історії та культури Криму.

В. Х. Кондаракі указом Сенату № 165 від 19 вересня 1861 р. був проведений за вислугу років у губернські секретарі зі старшинством з 23 червня 1860 р. 1861 і 1863 рр. він брав активну участь при підготовці та проведенні екскурсій для царської родини з відвідуванням пам'яток історії та культури Південного берега Криму. 12 жовтня 1861 р. й 17 жовтня 1863 р. за це він був нагороджений діамантовим перснем. Указом Сенату № 174 від 27 серпня 1864 р. В. Х. Кондаракі був проведений за вислугу років у колезькі секретарі зі старшинством з 23 липня 1863 р. 7 квітня 1864 р. він обраний Ялтинським дворянським товариством директором місцевого тюремного відділення й затверджений на цій посаді 5 березня 1865 р. 30 травня 1867 р. вчений указом Сенату № 103

проведений за вислугу років у титулярні радники зі старшинством з 23 липня 1866 р [5, арк. 9–11].

Краєзнавча діяльність В. Х. Кондаракі багатогранна, про що свідчить велика кількість публікацій, присвячених дослідженням з історії, географії та етнографії Криму. Значний інтерес у вченого викликали вивчення, дослідження та популяризація пам'яток історії та культури краю. У другій половині 60-х років XIX століття Василь Христофорович опублікував свої статті в «Одесском вестнике», «Николаевском вестнике» й «Полицейском листке Керчь-Еникальського градоначальства» [6].

1867 року в «Николаевском вестнике» був виданий перший цикл статей В. Х. Кондаракі «Очерки Крыма», значну частину з яких складав опис кримських старожитностей. У цьому ж році в Миколаєві вийшов путівник по Криму В. Х. Кондаракі «Подробное описание Южного берега Крыма» [7], де автор склав популярний огляд історико-краєзнавчої спадщини краю. Краєзнавець на основі використання великого археологічного матеріалу описав історичні пам'ятки як туристичні об'єкти. 9 липня 1867 року за цю роботу вчений отримав у нагороду від імператриці діамантовий перстень.

1885 року в Москві був виданий «Новый обстоятельный путеводитель по Крыму» [8], в якому В. Х. Кондаракі ознайомив читача з пам'ятками історії та культури. При цьому особливе місце було приділено опису пам'яток Ялти [9, с. 164].

Василь Христофорович з 1869 року друкував свої публікації в «Новороссийских ведомостях», а з 1870 року в «Записках императорского Общества сельского хозяйства Южной России», дійсним членом якого він був. 27 грудня 1868 року вчений був обраний кореспондентом Одеського товариства історії та старожитностей, а 1876 року переведений в дійсні члени [3, с. 45].

Наступні роки краєзнавець працював над підготовкою до публікації багатотомного «Универсального описания Крыма», присвяченого різним аспектам розвитку Криму. Видання роботи енциклопедичного характеру було започатковано по волі імператора Олександра II, від якого Василь Христофорович повинен був отримати на створення праці 6 тисяч рублів. Автор неодноразово стикався з проблемами фінансового характеру, тому в рукописному вигляді залишилася велика кількість матеріалів.

Видані чотири томи (17 частин) «Универсального описания Крыма» мали великий успіх серед сучасників. 1870 року в газеті «Новороссийские ведомости» почали друкуватися уривки з цієї праці. У редакційній замітці зазначалося, що робота В. Х. Кондаракі переставляла собою всебічний твір у плані висвітлення обширного матеріалу [10].

Перша частина «Универсального описания Крыма» вийшла окремим томом 1873 року в Миколаєві з докладними даними по історії, географії, ботаніки, зоології Криму [11]. 1875 року краєзнавець відновив видання роботи в Петербурзі, де було опубліковано чотири томи, що включали 17 частин [12]. Обширний

історико-етнографічний матеріал, освітлений у роботі, не був досконально знайомий авторові. До значних недоліків деяких частин відноситься недостовірність окремих частин тексту, що зумовлено недосконалим вивченням автора правдивості джерел. Не дивлячись на все це, робота В. Х. Кондаракі як популярний посібник, який знайомив з різними аспектами життя Кримського півострова, не мала собі рівних [13, с. 38]. Значний інтерес викликали представлені автором відомості про збереження пам'яток історії та культури краю, їх охорону та дослідження. Через знайомство читаючої публіки з правдивим станом справ у цьому напрямку В. Х. Кондаракі популяризував історико-культурну спадщину Криму.

Краєзнавець особливу увагу приділив історичним описами міст Криму в розділі «Историческая судьба крымских городов». Він вказав основні етапи їх розвитку, періоди найвищого розквіту і занепаду. Інтерес представляють відомості про стан пам'яток Криму в другій половині XIX століття, про реставраційні роботи щодо їх відновлення.

Питання дослідження та охорони історико-культурної спадщини Криму займали першорядне місце в науковій діяльності В. Х. Кондаракі. 1 червня 1876 року він звернувся з проханням до голови Імператорської археологічної комісії Сергія Григоровича Строганова з приводу його клопотання про заміщення місця директора Керченського музею старожитностей. Але 1878 року це місце зайняв Степан Іванович Веребрюсов. 1884 року краєзнавець звернувся в Археологічну комісію з проханням від 28 березня 1884 року про призначення його на посаду директора Керченського музею старожитностей, але безуспішно. Василь Христофорович писав подібного роду прохання в Археологічну комісію після призначення П. І. Гросса на посаду директора музею [14, арк. 13–18].

Російсько-турецька війна 1877 року тяжко позначилося на фінансовому становищі В. Х. Кондаракі, тому він прагнув отримати місце кореспондента в столичних газетах. 1880 року вчений звернувся з проханням про визначення на службу перекладачем до голови Російського географічного товариства, але відповіді не отримав.

На початку 80-х років XIX століття В. Х. Кондаракі займався підготовкою до видання багатотомного зібрання творів, присвяченого до вікового ювілею приєднання Криму до Російської імперії. Для його видання він виклопотав грошову допомогу у розмірі 10 тисяч рублів. 1883

року було опубліковано зібрання творів «В память столетия Крыма» у десяти томах, які включали роботи різних років про Крим [15]. Вчений перевидав «Универсальное описание Крыма», доповнивши його матеріалами, які з-за фінансових труднощів не опублікував раніше. До нього увійшли географічний огляд, двотомний опис етнографії півострова, історичні нариси, художні твори, зібраний краєзнавцем фольклор кримських греків та кримських татар. У цьому виданні В. Х. Кондаракі також приділив велику увагу опису пам'яток історії та культури Криму, доповнивши їх новими відомостями.

30 листопада 1883 року Василь Христофорович переведений з дійсних членів до числа членів співробітників Російського географічного товариства. Він був прийнятий у дійсні члени Московського товариства давньоруського мистецтва, однієї з його основних цілей діяльності якого була наукова розробка й збори пам'яток давньоруського мистецтва. Краєзнавець співпрацював з Московським товариством історії та старожитностей [13, с. 41].

1883 року за внесок у вивчення історії Криму В. Х. Кондаракі був нагороджений болгарської медаллю «За науку і мистецтво» II ступеня, засновану 24 березня 1883 року. Помер краєзнавець 15 листопада 1886 року [16].

Серед великої наукової спадщини Василя Христофоровича виділяється немала кількість неопублікованих робіт. Інтерес представляють роботи «Взгляд на Крымский полуостров» (1881), «Ялта» (1881) «Два слова на речь, произнесённую Г. Мережковским об открытиях его в Крыму» (1881), які зберігаються в архіві Російського географічного товариства у Санкт-Петербурзі. Неопубліковані ґрунтовні статті «Первобытные жилища человека в Крыму и древнейшие укрепления тавроскифов, указанные Страбоном в Тавриде» (1868) та «Каменные бабы Новороссийских степей» (1867) зберігаються у фонді Одеського товариства історії та старожитностей Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Рукописні матеріали краєзнавця, пов'язані з вивчення археології Криму, зберігаються у Державному архіві Одеської області [3, с. 71].

Краєзнавча діяльність В. Х. Кондаракі носила популяризаторський характер. Його науково-популярні роботи містять безліч цінних відомостей про збереженні в другій половині XIX століття пам'яток історії та культури Криму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Непомнящий А. А. Подвижник крымского краеведения – В. Х. Кондаракі / А. А. Непомнящий // Историческое наследие Крыма. – 2003. – № 1. – С. 19–43; Непомнящий А. А. Историчне кримознавство (кінець XVIII – початок XX століття): Біобібліографічне дослідження / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Бізнес-Інформ, 2003. – 456 с.
2. Непомнящий А. А. История и этнография народов Крыма: Библиография и архивы (конец XVIII – начало XX века) / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Доля, 2001. – 816 с.
3. Непомнящий А. А. Подвижники кримведения / А. А. Непомнящий. – Симферополь, 2006. – (Библиография кримведения; Вып. 7). – С. 40–72.

4. Кондараки В. Х. Внутренняя корреспонденция Санкт-Петербургских ведомостей. Феодосия, 12 июня / В. Х. Кондараки // СПб. ведомости. – 1857. – 3 июля.
5. Институт русской литературы (Пушкинский дом) РАН, ф. 265, оп. 2, д. 1264.
6. Кондараки В. Х. Ялта / В. Х. Кондараки // Николаевский вестник. – 1865. – 26 августа; Его же. Замечательные окрестности Ялты // Там же. – 1865. – 4 ноября, 15 ноября. Его же. Древние памятники в Алупке // Одесский вестник. – 1865. – 3 июля; Его же. Свадебные обряды у татар // Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства. – 1865. – 17 октября.
7. Кондараки В. Х. Подробное описание Южного берега Крыма с картой / В. Х. Кондараки. – Николаев, 1867. – 143 с.
8. Кондараки В. Х. Новый обстоятельный путеводитель по Крыму / В. Х. Кондараки. – М., 1885. – III, 160, IV с.
9. Непомнящий А. А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма: последняя треть XVIII – начало XX века / А. А. Непомнящий / Ин-т украинской археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины. – К., 1995. – 211 с. – (Научно-справочные издания по истории Украины; Вып. 46).
10. [Редакционная заметка о готовящемся к изданию «Универсальном описании Крыма»] // Новороссийские ведомости. – 1870. – 27 марта.
11. Кондараки В. Х. Универсальное описание Крыма / В. Х. Кондараки. – Т. 1: [Топографический обзор полуострова для путешественников]. – Николаев, 1873. – 234 с.
12. Кондараки В. Х. Универсальное описание Крыма: В 4 т. / В. Х. Кондараки. – СПб., 1875.
13. Непомнящий А. А. Подвижник крымского краеведения – В. Х. Кондараки / А. А. Непомнящий // Историческое наследие Крыма. – 2003. – № 1. – С. 19–43.
14. Институт истории материальной культуры РАН, рукописный архив, ф.1 (1876 г.), д.6.
15. Кондараки В. Х. В память столетия Крыма: Исторические картины Тавриды / В. Х. Кондараки. – М., 1883.– VI, 282, II с.
16. Новороссийский телеграф. – Одесса, 1886. – 16 (28) нояб. – С. 1; Одесский листок. – 1886. – 16 (28) нояб. – С. 1.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; к.і.н., доцент **Є. Г. Сінкевич**

© **Є. В. Молочко**, 2010

Стаття надійшла до редакції 03.09.2010

КОЗАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ ПІД ПРОВОДОМ КРИШТОФА КОСИНСЬКОГО В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ КІНЦЯ ХІХ – першої третини ХХ століття

Проаналізовано висвітлення польською історіографією кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. козацького виступу під проводом Криштофа Косинського. Представлено різні погляди польських учених на передумови козацького повстання 1591-1593 рр. Встановлено, що більшість з істориків наголошували на суспільно-економічних причинах, натомість деякі заперечували соціальні чинники, а виводили цей виступ з характерологічних рис українців, їхньої схильності до сваволі й анархії.

Ключові слова: козак, козацьке повстання, Криштоф Косинський, польська історіографія.

Проанализировано освещение польской историографией конца ХІХ – первой трети ХХ вв. казацкого выступления под предводительством Криштофа Косинского. Представлено разные взгляды польских ученых на предпосылки казацкого восстания 1591-1593 гг. Установлено, что большинство историков ставили ударение на общественно-экономических причинах, вместо этого некоторые отрицали социальные факторы, а выводили это выступление из характерных черт украинцев, их склонности к своеволию и анархии.

Ключевые слова: казак, казацкое восстание, Криштоф Косинский, польская историография.

The article analyses the interpretation of Cossack uprising under the leadership of Krzysztof Kosynsky by Polish historiography at the end of ХІХ – the first third of ХХ cent. The various views of the Polish scientists about the conditions of Cossack uprising in 1591–1593 are presented here. It is found that most historians laid the stress on social and economic reasons, however some objected to social factors and led out their uprising from the Ukrainian typical traits, their inclination to highhandedness and anarchy.

Key words: Cossack, Cossacks rebellion, Krzysztof Kosynsky, Polish historiography.

Історія українського козацтва належить до тих небагатьох тем минулого України, які викликають значне зацікавлення як національних, так й іноземних дослідників. Це і не дивно, адже козацька доба, з одного боку, була переломним моментом в історії українського народу й залишила помітний слід у всіх сферах суспільного життя: політичній, економічній, культурно-духовній; з іншого – козаччина зумовила кардинальні зміни не лише на українській території, яка перебувала у складі різних держав, а й опосередковано стала причетною до багатьох геополітичних змін у Європі, зокрема до формування Російської імперії і занепаду Речі Посполитої.

Перші оцінки козацтва як соціального явища сягають ХVІ – ХVІІ ст. Поряд із вітчизняними вченими козацьку проблематику широко досліджували польські науковці. Зауважимо, що історія

України, в широкому значенні цього словосполучення, посідає поважне місце в польській історіографії, що цілком закономірно з огляду на багатівікове перебування етнічних українських земель у складі Речі Посполитої. Особливе зацікавлення в польських учених викликали саме козацькі війни, з якими частково пов'язувалася криза в Речі Посполитій в середині ХVІІ ст. Значну увагу на козацько-польських взаєминах зосередили історики кінця ХІХ – початку ХХ ст., яким належать численні наукові праці, що дотепер формують польський погляд на козаччину.

Козацько-польські війни в польській історіографії висвітлювалися критично, зазвичай їх називали «бунтами» або «конфліктами», зумовленими здебільшого суспільно-економічними причинами. Генезу цих війн учені виводили з ХVІ ст., часу формування окремого козацького стану, а також з

непродуманої козацької політики польського уряду. Досліджуючи козацько-польські відносини кінця XVI – першої половини XVII ст., вони приділяли увагу політичним подіям, оминаючи економічні, соціальні, культурні та релігійні реалії. Водночас їхнє глибше вивчення уможливило б повніше розуміння істориками тогочасних взаємин й утримало б їх від одностороннього сприйняття козащини, яка в польській науковій літературі та публіцистиці окресленого періоду зображалася як некерований повстанський елемент, позбавлений будь-яких вищих ідеологічних чи релігійних мотивів, а також відданості та лояльності до Речі Посполитої.

На висвітленні польськими істориками окресленого періоду козацьких виступів кінця XVI – першої половини XVII ст. позначилося декілька моментів: критичне трактування дослідниками XVI – першої половини XIX ст. козацьких війн, криза позитивізму та поширення неоромантичної методології, дискусії з російською, литовською, українською історіографією, тогочасна політична ситуація тощо. Особливо помітно вплинула українська історіографія, в якій з другої половини XIX ст. спостерігалися якісні зрушення в дослідженні козацьких повстань. Уже в наукових концепціях В. Антоновича [1, с. 66–68], М. Костомарова, П. Куліша поряд із конфесійними дедалі виразніше проступали соціальні та національні мотиви боротьби. М. Грушевський у т. 7 «Історії України-Руси» вперше, з урахуванням надбань тогочасного козакознавства, комплексно висвітлив історію українського козацтва кінця XVI ст. [8, с. 509]. Українські дослідники Д. Коренець, О. Целевич, С. Томашівський, Я. Шульгин та інші серед причин зростання антипольських настроїв у середовищі козацтва, поряд з релігійними, виокремлювали соціально-економічні, зокрема визискування селян та небажання польських правлячих кіл визнати особливий статус козаків і надати їм відповідні привілеї [3, с. 239]. Зауважимо, що ці вчені зробили вагомий внесок у розширення джерельної бази козацької проблематики – опрацювали та опублікували багато архівних документів, які згодом були втрачені. Однак попри вагомий досягнення цих дослідників, необхідно наголосити на значній політизованості їхніх праць. На думку сучасної російської дослідниці Т. Яковлевої, це пояснювалося як значним напруженням суспільно-політичного життя, так і особистою участю вчених у політичній боротьбі в Україні. Світосприйняття XX ст. переносилося на події XVII ст. Насамперед, це стосується проблем державності та відносин з Росією і Польщею [13, с. 13–14]. Своєю заідеологізованістю розвідки українських науковців мало чим різнилися від праць польських учених.

Переходячи до детального аналізу поглядів польських істориків окресленого періоду на козацький виступ під проводом Криштофа Косинського, який українська дослідниця Н. Яковенко називає «дебютом козацтва в ролі збройної опозиції, що не вийшов за рамки збройного конфлікту пат-

рона з непокірним слугою» [11, с. 265], насамперед, зосередимося на працях варшавських учених, які значне місце у своїх розвідках відводили з'ясуванню причин козацько-польської боротьби. Представники варшавської історичної школи Тадеуш Корзон (1839-1918) і Владислав Смоленський (1851-1926) вважали конфлікти між народами природним явищем, притаманним усім багатонаціональним державам. У своїх працях вони більше уваги приділяли соціально-економічним і релігійним проблемам, які, на їхню думку, були основними причинами українсько-польських сутичок, а їх винуватцями називали шляхетство та клерикалізм [26, с. 208]. Не оминули своєю критикою варшавські дослідники й козацтво, яке більше, ніж представники краківської історичної школи, звинувачували в розгортанні кривавих війн в Україні.

Більше з політичних, аніж з наукових позицій польську та українську історію XVI – першої половини XVII ст. висвітлив на зламі століть Т. Корзон. Козацькі повстання він оцінював критично, називаючи їх не інакше як «бунтами». Ці виступи, на його думку, були неминучими та зумовленими устроєм Речі Посполитої. Т. Корзон зауважував, що подібні «бунти» не поширилися по всій території держави лише тому, що невдоволені зі свого становища польські селяни втікали саме в українські степи. Оскільки, на думку дослідника, українське селянство перебувало в кращих умовах, ніж польське, антиукраїнська політика шляхти не могла зумовити козацько-польський конфлікт. Причину боротьби він убачав у самій козащині і вважав, що розшарування українського козацтва на реєстрових, які витворили певну аристократичну групу, та «чернь», яка чинила грабїжницькі воєнні походи, лише загострило ситуацію [19, с. 147]. Історик зазначав, що з кожним роком кількість так званої черні збільшувалася, до неї приєднувалися селяни – втікачі з панських господарств. З огляду на це на українській території витворилися дві взаємопов'язані, але ворожі групи. Перша, колонізаторська, господарська, культурницька, засновувала магнатські маєтки; друга – бунтівна, руйнівна, козацька, їх нищила. Перша зміцнювала державну могутність і множила багатства, друга – ініціювала часті виступи і непокору та призвела до «кривавого потоку» [18, с. 296–297].

Т. Корзон не погоджувався з позицією українського історика М. Грушевського щодо колонізаційно-господарських та економічних причин козацьких повстань, вважаючи, що козаків до боротьби спонукали ненависть і заздрість до панів [18, с. 298]. Він також піддав сумніву твердження В. Доманицького, який перший масовий виступ козаків пов'язував із «старшим» Військом Запорозького К. Косинським, а його причини вбачав у Конституції 1590 р. і запровадженні реєстру. Серед причин повстання К. Косинського (1591-1593) В. Доманицький, подібно до П. Куліша та Д. Яворницького, виділяв соціально-становий конфлікт. Він писав, що відтоді почалася боротьба козаків з Польщею, боротьба

двох націй – української і польської, яка не завершилася й на початку ХХ ст. [2, с. 4]. Д. Яворницький, своєю чергою, писав, що перший козацький рух проти уряду Речі Посполитої був викликаний нічим іншим, як злиденим становищем, становим та економічним, українського народу та козацтва зокрема, в яке вони потрапили після об'єднання України з Литвою та Польщею [10, с. 59]. Натомість Т. Корзон зазначав, що це не була боротьба двох націй: польський шляхтич К. Косинський, прогулявши свій маєток, просто втік на Запоріжжя [17, с. 447]. Дослідник наголошував, що серед козацьких отаманів були й інші польські шляхтичі, які дбали, насамперед, про власні, а не народні інтереси. Применшуючи значення виступу під проводом К. Косинського, Т. Корзон у своїх розвідках не приділив належної уваги висвітленню подій 1591-1593 рр.

Погляди Т. Корзона на причини козацьких повстань суперечать твердженням, поширеним у сучасній українській історіографії. Зокрема, С. Леп'явко та Н. Яковенко переконані, що причини загострення козацько-шляхетської конфронтації, яка вперше гостро проявилася у війні К. Косинського, слід шукати в соціально-становій сфері, коли покозачене боярство почало вимагати поновлення своїх втрачених рицарських прав [12, с. 72]. Водночас сучасні українські вчені заперечують релігійні причини цього виступу, зокрема, дослідники В. Смолій і В. Степанков вважають, що лише у 1595-1596 рр. з'явилися перші ознаки поєднання козаками соціальної боротьби з боротьбою на захист православної Церкви [9, с. 55].

В. Смоленський також не приділив належної уваги дослідженню козацького виступу під проводом К. Косинського. У своїх працях, розглядаючи Україну як сферу польських інтересів, він наголошував, що польські землевласники, королівські старости, ототожнювали козаків з простими селянами, поширювали на них панщину та податки, обмежували їхнє пересування. Це викликало справедливе невдоволення та протести. Саме опір проти підданства та посилення урядового контролю над козаками (наприклад, згідно з конституцією 1590 р.) вчений вважав істотними причинами виступів [27, с. 172]. Водночас подібно до інших польських науковців, В. Смоленський зазначав, що К. Косинський, насамперед, відстоював власні інтереси, а не козацькі. Історик звинувачував керівників козацьких повстань, зокрема К. Косинського, в нерозумінні або неврахуванні інтересів Речі Посполитої.

Поряд із критикою урядових постанов В. Смоленський висловлював повне розуміння їхньої необхідності. Так, дослідник зазначав, що Конституція 1590 р. мала на меті навести лад серед запорожців і в Україні загалом [27, с. 172]. Сучасний український дослідник С. Леп'явко також переконаний, що в критичний для Речі Посполитої момент (ймовірна загроза війни з Туреччиною) польська влада усвідомила необхідність упорядкування козацького питання. З огляду на зовнішньо-

політичні обставини його цілковите ігнорування було вже неможливе, водночас і шляхта вимагала приборкати козаків. Тому протягом 1590 р. з'явилася ціла низка державних актів, пов'язаних з козацтвом. На весняному сеймі 1590 р. було визначено дві програми. Перша, розрахована на поточний момент, передбачала в разі початку війни з Туреччиною можливість найму на службу до 20 тисяч козаків за загальної чисельності війська до 100 тисяч осіб. Друга, спеціальна сеймова конституція, визначала цілий комплекс заходів з підпорядкування козацтва: набір козацького реєстру, призначення козацької старшини з шляхти, облік реєстровців і вигнання нерєстрових козаків з Ниuzu та розташування там реєстру, покарання за походи на сусідні держави, заборона на постачання нерєстрового козацтва зброєю, порохом тощо. Однак щойно загроза війни з Туреччиною відпала, польська влада активно почала втілювати лише програму із загального підпорядкування козацтва [5, с. 123–124]. Цими антикозацькими заходами залишилося невдоволеним як нерєстрове, так і реєстрове козацтво (зменшено оплату за службу, а за вже виконану подекуди нічого не заплачено). Ці заходи стали подвійним ударом для реєстровців – соціальним (уряд не визнав співпраці з козаками) та матеріальним, що в майбутньому й спричинило хвилю їхнього невдоволення.

Козацькі виступи досліджував і професор Ягеллонського університету Анатоль Левицький (1841-1899), погляди якого на історичне минуле були близькими до переконань львівських учених. Зауважмо, що його праці з польської та української історії «Нарис історії Польщі та об'єднаних з нею руських країв» (*Zarys historyi Polski i krajów ruskich z nią połączonych*) та «Історія польського народу в нарисі» (*Dzieje narodu polskiego w zarysie*), як і більшість тогочасних польських публіцистичних і наукових розвідок, відзначалися тенденційністю у висвітленні козащини, що частково було наслідком поширення в польській історіографії низки історико-політичних міфів і стереотипів, зокрема «ягеллонської ідеї».

Досліджуючи так звані козацькі бунти кінця ХVІ ст. під проводом К. Косинського, С. Наливайка, Г. Лободи, А. Левицький вважав, що вони ще не мали ні релігійних, ні національних ознак, а лише соціальну спрямованість проти руських магнатів, оскільки у них брали участь утікачі різних національностей, релігій і станів [21, с. 143]. Історик був переконаний, що лише після укладення Берестейської унії козаки стали на захист православ'я, однак не з релігійних міркувань, а щоб заручитись підтримкою українського народу [20, с. 264–265]. Водночас українська історіографія ХVІІ – першої половини ХІХ ст. серед причин повстань кінця ХVІ ст. виділяла релігійний фактор – боротьбу за православ'я проти унії та католицизму. Інакше вважають сучасні українські вчені. Подібно до польських дослідників, вони заперечують релігійний фактор як один з мотивів повстань, зокрема під проводом К. Косинського, на-

томість наголошують на двох групах причин: перша – станом, пов'язані з внутрішнім розвитком козацтва, а друга – зміна суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації в Україні в зв'язку з процесом другого закріпачення селянства і Люблінською унією 1569 р., яка прискорила темпи соціально-економічної еволюції українського суспільства [5, с. 120].

А. Левицький у праці «Історія польського народу в нарисі» висвітлення перших козацьких «бунтів» розпочав зі з'ясування їхніх передумов. Однією з основних причин цих виступів історик уважав поширення колонізації на українські терени та намагання руських магнатів, шляхти та євреїв підпорядкувати собі місцеве населення шляхом запровадження тут таких же порядків, які панували на інших теренах Речі Посполитої. Невдоволення у козаків також викликали антикозацькі урядові заходи 1590 р., які, на думку автора, й спричинилися до перших козацьких рухів, зокрема під проводом К. Косинського. А. Левицький не подав детального висвітлення козацько-польської боротьби 1591-1593 рр., лише зазначив, що незважаючи на придушення цих виступів, козащина не занепала, а навпаки, перетворилася на «точку опори для усіх невдоволених» [20, с. 263–264].

На початку ХХ ст. на сприйняття української історії в польських наукових колах вплинули праці варшавського вченого, уродженця Київщини Александра Яблоновського (1829-1913). Досліджуючи історію України, науковець значну увагу приділив подіям кінця XVI – початку XVII ст. на українських теренах. Козацько-польським відносинам присвячена значна частина праці А. Яблоновського «Історія Південної Русі до занепаду Польської Речі Посполитої» (*Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*) (1912) [14]. Детально козацька проблематика висвітлена в розділах, які охоплюють три періоди: від Люблінської унії до початку козацької революції під проводом Б. Хмельницького; від 1648 р. до трактату в Карловцях (1699) та занепаду вільного козацтва близько 1712 р.; від ліквідації вільного козацтва на Правобережній Україні до 1795 р. [24, с. 215–216]. Визнаючи яскраву самобутність України, про яку у своїх роботах писав з неприхованою симпатією, вчений, як зазначає Н. Яковенко, водночас вважав, що організоване культурне та громадське життя пов'язувалося тут виключно з польським ферментом, який привносив «цивілізаторську працю» та основи державного порядку [12, с. 20]. Загалом у своїх розвідках А. Яблоновський поширював історико-політичні міфологеми, на кшталт «ягеллонської ідеї» та «цивілізаційної місії давньої Речі Посполитої» тощо.

Головний тягар відповідальності за конфлікти між поляками та козаками А. Яблоновський покладав як на козаків, які, зростаючи чисельно під впливом колонізаційних та інших суспільних процесів, намагалися визволитися з-під будь-якої юрисдикції, так і на польську владу, яка прагнула не вирішити козацьку проблему, а лише обмежити

козацтво чисельно та, з огляду на свою військову безсилість, використовувати для оборони кордонів польської держави.

Ставлення польської влади до козащини А. Яблоновський оцінював критично. Він вважав, що антикозацька політика не вирішувала проблему, а навпаки «без потреби дражнила тих, проти кого її застосовували» [14, с. 209–210]. З подібних позицій учений розглядав ухвалений сеймом 1590 р. «Порядок щодо низовиків та України» та затверджену сенатом «Ординацію» про набір тисячного козацького загону, з яких, за словами хроніста козащини М. Бельського, «не вишло анічогісінько».

Причини неефективності урядових постанов, спрямованих на підпорядкування козаків, А. Яблоновський убачав у тогочасному суспільно-політичному устрої Речі Посполитої, за якого «в умовах активної участі всіх станів України в вільному козакуванні будь-які суворі установи (...) не знаходили в степені жодного відлуння; не було кому виконувати цих постанов...» [14, с. 209–210]. Подібні урядові акти лише провокували козаків на вияви непокори. Саме спроби чисельно обмежити козацтво 1590 р. дозволили К. Косинському, через заповідяню йому кривду (білоцерківський староста князь Януш Острозький захопив «пустош Рокитну», надану К. Косинському сеймовою ухвалою за службу), підняти низових козаків на повстання, якщо не проти Речі Посполитої, то проти її достойників, зокрема, Острозьких, зазначав А. Яблоновський. На його думку, саме тогочасна боротьба між великим і дрібним землеволодінням в Україні, яка дозволяла великим латифундіям розростатися і залюднюватися й за рахунок наїздів на слабших сусідів, була однією з головних причин повстання. В. Липинський, який дотримувався подібної думки, був переконаний, що боротьба за землю між дрібним землевласником і його сильним сусідом-магнатом, а також королівськими старостами, так званими городовими козаками, та осліюю дрібною шляхтою, була найбільш характерною напередодні повстання Б. Хмельницького [7, с. 87–88].

Сучасні українські вчені переконані, що спрямування козаками свого невдоволення у 1590-х роках саме проти князів Острозьких мало декілька причин. С. Леп'явко зазначає, що, по-перше, рід Острозьких уособлював собою владу Речі Посполитої на українських теренах, оскільки його представники посідали ключові посади в місцевій адміністрації. По-друге, через розгалуженість маєтностей Острозьких, у будь-якій частині України козацькі інтереси обов'язково перетиналися з їхніми. По-третє, К. Острозький спільно з іншими українськими урядовцями перекинув козакам шлях у Молдавію, виставивши проти них військові залоги на прикордонні. І, врешті-решт, особистий конфлікт К. Косинського і Острозьких за маєток Рокитне [5, с. 126].

Подібно до українських дослідників, А. Яблоновський уважав повстання К. Косинського першим

збройним виступом козацтва. Історик зазначав, що хоч він і закінчився поразкою козаків, однак був першим свідомим замислом з організації України по-козацьки, всупереч інтересам князів і старост, *«подав перший приклад, навис по всій Україні загрозою проти законної влади»*. *«Косинський, сидячи по замках, як королівських, так і панських, Київського та Волинського воєводства, змушує до присяги на вірність козацькому війську не лише міщан і селян, а навіть і дрібну шляхту, поширює всюди козацький «присуд», через що підриває підвалини порядків Речі Посполитої на її українних рубежах»*, – писав А. Яблоновський [14, с. 210]. Саме запровадження козаками на освоєних територіях свого присуду, на думку С. Леп'явко, найбільше непокоїло державну владу країни в козацьких діях 1591-1592 рр., у створенні козацтвом альтернативних політичних структур вона вбачала основну загрозу. Український учений переконаний, що в запровадженні козацької юрисдикції у волості проглядалися перші паростки нової козацької влади. Невдовзі подібна діяльність спричинила появу козацьких громад у багатьох містах і селах, а пізніше зумовила військово-адміністративний устрій України [6, с. 117].

А. Яблоновський схвалював рішення польського сейму 1597 р., який оголосив козаків військовими злочинцями та ворогами вітчизни й наказав знищити цих свавільників до останку. Однак наголошував, що подібні дії не вирішили проблеми, оскільки козацчину не було ліквідовано, а козаків і надалі активно залучали на державну службу. У своїх висновках щодо причин невирішеності козацького питання історик наближався до поглядів сучасних українських учених, які нездійсненність цієї ухвали, як і багатьох пізніших подібного змісту, вбачали в зміцненні козацчини та її виході з-під урядового контролю, та в непослідовній політиці Речі Посполитої [11, с. 270]. Цю непослідовність С. Леп'явко пояснював декількома причинами. По-перше, Річ Посполита ніколи не мала достатньо війська і нічим не могла замінити сторожової служби козаків, тому владні кола добре розуміли необхідність існування козацтва на південних кордонах держави. Водночас козаків використовували й у війнах польської держави з сусідніми країнами. По-друге, польська влада сприймала розруху у волостях як вимушену плату за те, що козаки не робили виправ за кордон і не створювали загрози Речі Посполитій. По-третє, в країні, особливо в українських воєводствах, панувала анархія, яка супроводжувалася частими шляхетськими сутичками, що нерідко перетворювалися в цілі війни родів, тому на їхньому фоні козацьке свавілля було звичним явищем [6, с. 116].

Польські історики Другої Речі Посполитої виокремлювали декілька причин козацьких виступів кінця XVI – початку XVII ст.: запровадження козацького реєстру, який зміцнив військову потужність козацтва; непослідовну польську антикозацьку політику, яка, з одного боку, кількісно обме-

жувала реєстровців, а з іншого – сприяла використанню козаків у зовнішній боротьбі Речі Посполитої; невизнання національних мотивів козацької боротьби; експансіоністську політику місцевих магнатів. Зазначимо, що історики не заперечували й релігійних причин козацьких війн. Зміцнення відносин козаків із православ'ям вони виводили з часу укладення Берестейської унії, а особливо з 20-х років XVII ст. Однак висвітлюючи передумови козацького виступу під проводом К. Косинського, вчені слушно наголошували лише на соціально-економічних чинниках. Зокрема, Владислав Конопчинський (1880-1952) акцентував на непослідовній політиці польської шляхти стосовно козаків. Історик писав, що, відмовляючи козакам у прирівнянні їх до шляхетського стану, польський уряд натомість *«після першого ж вибрику козацтва, який так розсердив Туреччину»*, на сеймі 1590 р. ухвалив, відповідно до вказівок коронного гетьмана Яна Замойського, *«Порядок щодо Низовиків та України»*. Одночасно з цією постановою сейм надав великі терени для колонізації: на Київщині – черкаському старості Олександрові Вишневецькому та князю Кірику Ружинському, а білоцерківське староство – князю Янушеві Острозькому, менші володіння отримали три козаки *«шляхетського стану»*, серед яких і К. Косинський – Рокитне та Ольшаницю. Однак із цих загалом продуманих, на думку В. Конопчинського, заходів, нічого не вийшло. *«Рік 1591 приніс козакам визнання окремого судочинства, але не приніс жалування; до побудови фортеці над Дніпром, яка б стримувала їх «сваволю», також не дійшло»* [16, с. 211–212]. Натомість козаків, що збунтувалися, у своїх внутрішніх суперечках почали використовувати місцеві магнати. Так, захоплення О. Вишневецьким та Я. Острозьким маєтку К. Косинського Рокитне спровокувало напади козаків на їхні землі. І хоча магнати й вважали, що цей бунт необхідно було радикально придушити, все закінчилося лише капітуляцією К. Косинського в бою під П'яткою 2 лютого 1593 р.

У працях деяких польських дослідників та в українській радянській історіографії побувала теза про *«придушення»* повстання К. Косинського, яку сучасні вчені вважають помилковою. Так, на думку С. Леп'явко, немає жодних підстав твердити про насильницьке припинення козацького руху в 1593 р., оскільки спад козацької активності мав низку інших причин. По-перше, козацтво повернулося до своєї звичної діяльності – боротьби проти турків і татар; по-друге, воно забезпечило собі стратегічно важливі позиції на Південній Київщині та Брацлавщині, і тому за відсутності тут опору шляхти, не мало необхідності вести в цих місцевостях активну боротьбу [6, с. 125].

В. Конопчинський не окреслив реальних розмірів козацького виступу під проводом К. Косинського, який набув характеру чималої війни, та не вважав його дебютом козацтва в ролі збройної опозиції, про що зазначають українські вчені. Він

сприймав цей виступ виключно як внутрішній конфлікт, в якому козаки виступили знярядям вирішення суперечок між польськими шляхтичами, а не результатом тривалого розвитку як самого козацтва, так і суспільних відносин на території України загалом і на Середньому Придніпров'ї зокрема.

З належною увагою до козацьких виступів кінця XVI – початку XVII ст. поставився Францішек Равіта-Гавронський (1846-1930) – агроном, публіцист, літератор, етнограф та історик. Його праці пронизані критичним ставленням до українського минулого та національних прагнень українців. Він відіграв помітну роль у поширенні негативного стереотипу українця в польському суспільстві. Український народ учений сприймав крізь призму його історії, трактуючи як суспільство, що було спадкоємцем козацької, анархічної, традиції. Він заперечував існування українців не лише як народу, а й як етнографічної групи. Водночас історик визнавав право українців на розвиток у майбутньому, але відкидав можливість створення української держави на початку XX ст. На таке його сприйняття певною мірою вплинуло українське національне відродження, яке підривало основи польського панування на етнічних українських теренах і перешкоджало входженню цих земель до складу незалежної Польщі [15, с. 10, 132]. Однак навіть український національний рух історик пов'язував з польським впливом, наголошуючи, всупереч твердженням українських дослідників, що саме Правобережна, а не Лівобережна Україна через вплив спадку давньої польської держави відіграла важливу роль у піднесенні української національної свідомості XIX ст. Загалом дослідник розглядав Україну як частину давньої Речі Посполитої та ототожнював її з Польщею. Для нього історія Русі була історією Польщі. Назву «Україна» він розглядав лише в географічно-історичному, а не етнографічному значенні, у своїх роботах ототожнював її переважно з територією Київського воєводства. Саме з цієї позиції Ф. Равіта-Гавронський оцінював українсько-польські відносини. У своєму тлумаченні цих взаємин дослідник наближався до представників апологетичного напрямку польської історіографії XIX ст., які робили акцент на позитивних явищах в історії Польщі, зокрема на її цивілізаційних заслугах на Сході.

Феномен козацтва був об'єктом особливого зацікавлення Ф. Равіта-Гавронського, оскільки, на його думку, детальне висвітлення дезорганізаційного та шкідливого впливу козацтва на державу було необхідним для дослідження історії польського народу та поділів Речі Посполитої [15]. Історик-аматор, оскільки фахову освіту він так і не здобув, як у ранніх працях, так і в написаних у часи Другої Речі Посполитої, зображав козацтво як фатальний, деструктивний, схильний до зради феномен, що підірвав позиції Речі Посполитої на міжнародній арені та негативно вплинув на її внутрішній розвиток [24, с. 218]. Водночас учений

наголошував на автодеструктивному характері козащини, її шкідливості для розвитку українського суспільства.

Загалом критично оцінюючи українське козацтво, головний тягар за розпалювання козацько-польської боротьби Ф. Равіта-Гавронський покладав на козаків. Цю свавільну, «загрози́лу для держави» верству історик звинувачував не лише в погіршенні взаємин Речі Посполитої з Кримом і турками, а й в гальмуванні внутрішнього розвитку польської держави. Він не поділяв поглядів польських і українських дослідників щодо визискування людності південно-східних земель як однієї з причин козацьких війн, вважаючи це перебільшенням. Як зазначав І. Крип'якевич, слідуючи за літописцем Самовидцем, польський історик повторював, що народ мав усього багато: збіжжя, худоби, пасік – і, підсумовуючи, наголошував на тому, що добробут народу був навіть занадто великим [4, с. 211]. Водночас Ф. Равіта-Гавронський визнавав, що уряди Речі Посполитої «не були ідеальними», а старости та їхні заступники нерідко зловживали своїм становищем, користаючись «недосконалістю державної організації», яка була «хворобою» більшості сусідніх держав [15, s. 165]. Причини невдоволення українців, на його думку, слід було шукати в лінивстві селянства, небажанні спокійно працювати, надмірному прагненні особистої свободи. Подібні висловлювання Ф. Равіта-Гавронського перегукувалися з поширеними в тогочасному польському суспільстві негативними стереотипами стосовно українців.

Козацькі виступи Ф. Равіта-Гавронський також виводив з характерологічних рис українців [29, s. 268]. На його думку, бунтівний характер козаків мав етнічне походження, визначався особливостями первісного українського суспільства, яке не виробило загальнолюдських почуттів, а тому сприймало представників інших народів як ворогів [25, s. 228]. Схильні до сваволі й анархії козаки, які, на його думку, були виключно українським витвором, оскільки подібних формувань не існувало у жодній цивілізованій європейській державі, були головними винуватцями козацько-польських конфліктів. У цих висновках він спирався на свої націоналістичні погляди [24, с. 219]. Свої твердження Ф. Равіта-Гавронський підкріплював документами, які ввійшли до його праці «Справи і події українські. Матеріали до історії козащини й гайдамаччини» (Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materiały do dziejów Kozaczyzny i Hajdamaczyzny) (1914) [28]. До речі, М. Грушевський виявив у цих документальних матеріалах багато помилок.

Ф. Равіта-Гавронський козацьке повстання під проводом К. Косинського оцінював як «бунтівне» з нечітко окресленими козацькими гаслами. Він наголошував, що це була зухвала козацька війна з власною державою, яка не мала жодних підстав, окрім сваволі [15, s. 167]. Козацьких отаманів дослідник змальовував як авантюристів, які не відстоювали ні інтереси козащини, ні, тим паче,

українців. Своїми висловлюваннями історик наближався до тверджень сучасного польського ученого Г. Литвина [22; 23].

Появу соціальних гасел у козацьких виступах Ф. Равіта-Гавронський пов'язував з діяльністю козацького отамана Самійла Кішки, який вимагав від Речі Посполитої припинення кривдження козаків старостами. Подібно до сучасного українського дослідника С. Леп'явки, Ф. Равіта-Гавронський причини козацьких повстань пов'язував з формуванням козацького стану. Він писав, що постійно воюючи з Річчю Посполитою, козацтво вбачало в ній свого ворога, який перешкоджав його розвитку, а шляхти розцінювало як представника цієї держави. З огляду на це, в козацькому середовищі зміцнилася та поширилася ненависть до держави та шляхти, що набула ознак станової боротьби. Однак, на відміну від українського дослідника, який соціальними

причинами пояснював ще вибух повстання під проводом К. Косинського [5, с. 120–121], польський дослідник виводив їх з початку XVII ст. [15, с. 166–168].

Викладений матеріал свідчить про те, що польські історики кінця XIX – першої третини XX ст. висвітлювали козацьку проблематику в контексті відновлення і розвитку багатонаціональної Речі Посполитої. Досліджуючи козацько-польські відносини, вони зосереджувалися на ролі козацького руху в долі Речі Посполитої. Причини козацьких повстань, зокрема під проводом К. Косинського, вони вбачали в діях самих козаків, у політиці польського уряду, в суспільно-економічних умовах тощо. Виокремлення тієї чи іншої з цих причин як головної залежало від приналежності вчених до певних історіографічних шкіл, напрямів чи політичних ідеологій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / Післямова М. Ф. Слабошпицького ; Комент. О. Д. Василюк, І. Б. Гирича. – Київ : Дніпро, 1991. – 238 с.
2. Доманицький В. Козаччина на переломі XVI і XVII в. (1591-1603) // Записки НТШ. – 1904. – Т. 60. – Кн. 4: [Наукові статті]. – С. 1–32.
3. Зашкільняк Л. Польська історія та історіографія кінця XIX – початку XX ст. в оцінці галицьких українських істориків // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / Pod red. J. Maternickiego, L. Zaszkiłniaka. – Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – Т. 3. – С. 231–244.
4. Крип'якевич І. [Рец. на]: Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimierza. – Т. 2. – Lwów, 1911. – 487 s. // Записки НТШ. – 1911. – Т. 104. – Кн. 4: Бібл. – С. 210–215.
5. Леп'яво С. Повстання К. Косинського (1591-1593 pp.) // УІЖ. – 1994. – № 4. – С. 120–132.
6. Леп'яво С. Повстання К. Косинського (1591-1593 pp.) // УІЖ. – 1994. – № 5. – С. 116–126.
7. Липинський В. Україна на переломі (1657-1659). Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті // Липинський В. Твори. Архів. Студії / Заг. ред. Я. Пеленський. Т. 3 / За ред. Л. Р. Біласа, Я. Пеленського. – Філадельфія : Східно-Європейський Дослідний Інститут ім. В. К. Липинського, 1991. – 346 с.
8. Матях В. М. Виділення козакознавства у спеціалізовану тематичну галузь історичних знань у другій половині XIX – перших десятиліттях XX ст. // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – Т. 2. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 505–518.
9. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 pp.) / Україна крізь віки. – Т. 7. – Київ : Альтернативи, 1999. – 352 с.
10. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. Т. 2. / [пер. з рос. І. І. Сварника ; худож. Є. Е. Дацюк, В. М. Дозорець]. – Львів : Світ, 1991. – 392 с.
11. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 3-тє вид., перероб. і розшир. – Київ : Кри-тика, 2006. – 584 с.
12. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XVI ст. до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ : На-ук. думка, 1993. – 416 с.
13. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – Київ : Основа, 1998. – 447 с.
14. Jabłonowski A. Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. – Kraków : Nakładem Funduszu Nestora Bucewicza, 1912. – 366 s.
15. Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński (1846-1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości. – Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006. – 276 s.
16. Konopczyński W. Dzieje Polski nowożytnej: W 2 t. Wyd. 4 / Wstęp J. Maternickiego, posłowie J. Dziegielewski ; oprac. tekstu i przypisy J. Dziegielewski, M. Nagielski. – Warszawa : Instytut Wydawniczy PAX, 2003. – 795 s.
17. Korzon T. [Рец. на]: Domanićkij W. Kozaczyzna na perelomi XV – XVII w. (1591-1603). – Lwów, 1905 // Kwartalnik Historyczny. – 1908. – R. 22. – S. 446–456.
18. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce / Oprac. B. Gembarzewski: W 3 t. – Kraków : Nakładem Akademii Umiejętności, 1912. – Т. 2: Epoka przedrozbiorowa. – 528 s.
19. Korzon T. Historia Polski / Oprac. B. Bator. – Kijów : Wydawnictwo Rady Okręgowej, 1918. – 312 s.
20. Lewicki A. Dzieje narodu polskiego w zarysie. – Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1904. – 499 s.
21. Lewicki A. Zarys historii Polski i krajów ruskich z nią połączonych. – Wyd. 5. – Kraków : Księgarnia Gebethnera, 1912. – 203 s.
22. Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648. – Warszawa : Semper, 2000. – 224 s.
23. Litwin H. Równi do równych: kijowska reprezentacja sejmowa 1569-1648. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2009. – 193 s.
24. Mądzik M. Wojny kozackie w polskiej historiografii przełomu XIX i XX w. // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995) / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів ; Люблін, 1996. – С. 213–224.
25. Rawita-Gawroński F. Żydzii w poezji ludowej i w historii ruskiej Cz. 1 // Rzeczpospolita. – 1909. – Nr 18. – 30 października. – S. 227–228.
26. Serejski M. Naród a państwo w polskiej myśli historycznej. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977. – 331 s.
27. Smoleński W. Dzieje narodu polskiego. – Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1904. – 499 s.

28. Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materiały do dziejów Kozaczyzny i Hajdamaczyzny / Wydał F. Rawita-Gawroński. – Lwów : Drukarnia Jakubowskiego i Sp., 1914. – 218 s.
29. Stępnik A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795-1918. – Lublin : UMCS, 1998. – 320 s.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; к.і.н., доцент Є. Г. Сінкевич*

© О. В. Руда, 2010

Стаття надійшла до редакції 01.10.2010

***ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ
НАУКИ ТА ОСВІТИ***

ТОВАРИСТВА ДОПОМОГИ НУЖДЕНИМ УЧНЯМ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

Проаналізовано роль товариств допомоги нужденним учням Таврійської губернії в системі громадської благодійності регіону. Визначені основні напрями діяльності та особливості функціонування цих спілок. Висвітлено історію Євпаторійських, Керченських, Севастопольських, Сімферопольських, Ялтинських товариств, що підтримували незаможних учнів наприкінці ХІХ – на початку ХХ сторіччя. Встановлено, що представники місцевої інтелігенції брали активну участь в роботі цих добродійних об'єднань.

Ключові слова: благодійність, товариства допомоги нужденним учням, Таврійська губернія, освіта.

Проанализирована роль обществ, поддерживавших нуждающихся учеников Таврической губернии, в системе общественной благотворительности в регионе. Определены основные направления деятельности и особенности функционирования организаций этого типа. Освещена история Евпаторийский, Керченских, Севастопольских, Симферопольских, Ялтинских обществ, которые поддерживали бедных учеников в конце ХІХ – начале ХХ века. Установлено, что представители местной интеллигенции принимали активное участие в работе этих благотворительных обществ.

Ключевые слова: благотворительность, общества вспомоществования нуждающимся ученикам, Таврическая губерния, образование

The article is devoted to the analysis of the role of charity unions that provided aids to indigent pupils in the Taurida province in development of public philanthropic system in the region. The main direction of activity and special feature of functioning of these organizations have been determined. History of Eupatoria, Kerch, Sevastopol, Simferopol, Yalta charity unions, which provided aids to indigent pupils, is discovered. It was established that members of local intelligentsia had taken part in this charity organizations' activity.

Key words: charity, charity unions that provided aids to indigent pupils, Taurida province, education.

В умовах розвитку України як демократичної держави з ринковою економікою виняткового значення набуває дослідження такого важливого соціокультурного феномену як благодійництво. Добродійність – один із найефективніших інструментів взаємодії між органами державної влади і громадянським суспільством, тому подальший соціально-економічний розвиток нашої країни залежить, зокрема, і від виваженої політики по відношенню до філантропії. У зв'язку з цим важливе місце займає дослідження історії благодійності, адже розв'язання комплексу суспільних проблем, що пов'язані з ліквідацією негативних явищ у сучасному громадському житті, стає можливим при залученні не лише передових методів соціальної

роботи країн Західної Європи та Північної Америки, а й досвіду, якого набули наші предки у галузі благодійності протягом ХІХ – ХХ ст.

З початком ХХІ ст. окремим напрямком в історіографії української філантропії виступає історія благодійності в освітянській галузі. Так, 2002 року А. В. Нарядько підготував змістовну дисертацію «Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)» [1]. Після цього до історії благодійництва у сфері освіти Харкова звернулася В. М. Корнієнко, яка дослідила стан освіти в добродійних установах міста, прослідкувала за процесом становлення та діяльності опікунських рад, виявила важливу роль цих об'єднань в освіченні знедоленого населення [2]. Серед ін-

ших робіт, присвячених цій темі, назвемо монографії Н. А. Сейко «Доброчинність у сфері освіти (XIX – поч. XX ст.): Київський учбовий округ» [3], «Доброчинність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.): Київський учбовий округ» [4], а також І. С. Гребцової «Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе» [5].

Серед кримських дослідників, які звернулись до вивчення благодійності в царині освіти, відзначимо Г. Л. Круль. 2008 року дослідниця підготувала дисертацію «Благотворительно-просветительская деятельность семьи Романовых в Крыму во второй половине XIX – начале XX столетия», що містить оцінку внеску царської родини в розвиток благодійно-просвітницького руху в Таврійській губернії. Особливу увагу Галина Лук'янівна присвятила кримським навчальним закладам та філантропічним установам: Кушніковський жіночий інститут (м. Керч), Костянтинівське училище (м. Севастополь), притулок гр. Адлерберг (м. Сімферополь), котрі перебували під покровительством імператорської сім'ї [6].

У той же час, такий важливий елемент системи громадської благодійності Таврійської губернії як товариства допомоги нужденним учням у якості окремого об'єкта наукових розробок довгий час залишався по заувагою кримських дослідників. Вивчення історії становлення і розвитку цих спілок є важливою ланкою в дослідженні не тільки генези громадської доброчинності, але й народної освіти в Криму та Північній Таврії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Процес формування благодійних товариств, які надавали допомогу знедоленим учням Таврійської губернії розпочався на початку 80-х років XIX ст. після того як у законодавстві Російської імперії відбулись докорінні зміни по відношенню до суспільної філантропії. В другій половині XIX ст., завдяки активності міських громад і земців Криму та Північної Таврії, в повітових центрах відкрилась значна кількість навчальних установ середнього ступня (чоловічих й жіночих гімназій, комерційних училищ). Доволі велика кількість учнів цих закладів потребували матеріальної підтримки, оскільки їх батьки не мали змогу повністю покрити видатки за їх навчання. Отже, в містах регіону виникла нагальна потреба утворити мережу громадських благодійних установ, що підтримували хлопців та дівчат з незаможних родин, що бажали отримати гідну освіту.

Головними напрямками діяльності добродійних організацій цього типу були:

- щомісячна сплата за навчання незаможних школярів;
- видача грошової допомоги для отримання освіти;
- надання безкоштовного помешкання учням, котрі не мали можливості винаймати житло;
- надання продуктів харчування, одяжі, учбових посібників;
- безкоштовний медичний нагляд;
- сприяння у пошуках прибуткових занять нужденним ученикам [3, с. 46].

Одними з перших благодійних організацій, що надавали допомогу неповнолітнім у губернському центрі, стали: товариства допомоги учням Сімферопольської чоловічої казенної гімназії і Сімферопольської жіночої гімназії, засновані відповідно 1880 та 1881 рр. Перший з вказаних учбових закладів розпочав свою діяльність ще 1812 р., в той час як губернський жіночий навчальний заклад відкрився 1865 р. У 1871 р. ці заклади отримали статус казенних гімназій [7, с. 368]. В 70-х роках XIX ст. перед дирекцією цих гімназій постала проблема забезпечення нужденних учнів, які не мали змоги сплачувати за навчання, купувати необхідні для здобуття освіти речі. З 1875 р. від десяти до п'ятнадцяти учнів Сімферопольської чоловічої казенної гімназії утримувались за рахунок місцевого Товариства взаємного кредиту. Ця організація обирала хлопчиків, що отримували допомогу, за власним розсудом, в основному підтримуючи неповнолітніх з бідних сімей, які добре себе поводити й старанно вчилися. Втім, критерії відбору залишались досить суб'єктивними. За п'ять років вчителі гімназії та представники громадськості виступили з ініціативою відкрити благодійне об'єднання, котре надаватиме допомогу усім нужденним учням цього закладу. До складу новоствореного товариства увійшло сто шістьдесят дві особи [8, с. 4–6]. Щорічно поміч від організації отримували від двадцяти до тридцяти учнів, на утримання яких витрачалось 650 руб. За рік в губернському центрі розпочало свою роботу Товариство допомоги нужденним ученицям жіночої гімназії. Завдяки активному накопиченню коштів та проведенню благодійних акцій, правлінню цієї спілки до 1900 р. вдалось акумулювати капітал у обсязі 11 619 руб., що дозволило сплачувати за навчання та забезпечувати усім необхідним тридцять учениць [9, с. 798].

1882 року в Сімферополі розпочало роботу Таврійське товариство допомоги бідним учням. Причина виникнення цього благодійного товариства – відсутність організацій, які б надавали допомогу нужденним учням обох статей у повітових центрах та невеликих містах губернії. 15 липня 1881 р. до МВС надійшло прохання Таврійського губернатора М. В. Всеволозького в якому, зокрема, зазначалось: «Вкрай печальне становище деяких представників молоді, що навчається, в якому вони опинились через нестачу матеріальних коштів, залишає багатьох з них без можливості продовжити та завершити навчання викликало у середовищі освіченого населення Таврійської губернії створити «Товариство допомоги бідним учням» для надання їм належної освіти». Під проханням підписались відомі кримські громадські діячі та керівники органів місцевого самоврядування, серед яких був видатний лікар і науковець М. А. Арндт та інші представники земської інтелігенції [10, арк. 1,11]. На жаль, розвинути масштабну діяльність цьому філантропічному об'єднанню не вдалося. Через нестачу коштів не видавались щорічні звіти організації, до нас дійшов лише статут організа-

ції, який було надруковано 1882 р. [11]. Після того як в середині 80-х років XIX ст. місцеве земство позбавило організацію грошової підтримки, воно практично повністю припинило свою роботу. Отже, спроба сформувати загальногубернське товариство з підтримки нужденних учнів зазнало невдачі. В подальшому часі громадськість Тавриди вже не поверталась до подібної ідеї, надаючи перевагу добродійним спілкам, що підтримували учнів певних навчальних установ.

Збільшення кількості філантропічних організацій, які підтримували бідних учнів, спостерігається в Сімферополі з кінця XIX ст. Так, зокрема, Товариство допомоги нужденним учням комерційного училища Сімферопольського купецького товариства було засноване 1896 р. [12, с. 3]. За два роки після цього в губернському центрі виникло одне з не багатьох благодійних об'єднань, що надавало допомогу нужденним учням єврейської спільноти міста – Товариство доставляння коштів безкоштовному жіночому професійному Єврейському училищу створеному А. М. Коган. У навчальному закладі, котре було розраховано на двісті тридцять місць, навчались юдейки, більшість з яких були з бідних родин. Ще влітку 1896 р. група з п'яти осіб висунула ініціативу створити добродійне об'єднання для допомоги цим дівчатам. Однак затвердження кінцевого варіанта статуту та його публікація зайняли майже два роки. З 1898 р. благодійна організація надавала кошти для виплати заробітної плати вчителям, за опалення та освітлення приміщень навчального закладу та бібліотеки, на придбання навчальних посібників та книг для учнів. На гроші товариства купувались одяг, продукти харчування та ліки для осіб, котрі відвідували навчальний заклад. Найкращі учениці, які працювали у швацькій майстерні, одержували додаткову щомісячну стипендію. Товариство існувало не лише завдяки підтримці єврейської громади міста, а й отримувало регулярні фінансові надходження від

Сімферопольської міської управи, а також спеціального благодійного збору, запровадженого на користь навчального закладу [13, с. 4–6].

У 1900 р. Сімферопольський міський голова генерал-майор О. М. Ільїн, а також двадцять його найближчих сподвижників, ініціювали створення ще однієї благодійної організації – Товариства допомоги нужденним вихованцям Сімферопольського імператора Миколи II реального училища [14, с. 3]. В перші роки діяльності це об'єднання активно проводило різноманітні благодійні заходи, котрі були покликані зібрати кошти для незаможних учнів і студентів. Так, 9 листопада 1902 р. спілка організувала добродійну виставу, збору з якої перевищили 850 руб., завдяки чому вдалося впровадити додаткові стипендії та надати грошову допомогу найбільш знедоленим вихованцям учбового закладу [15].

Майже синхронно з першими спілками, котрі підтримували учнів сімферопольських гімназій, виникло й перше в Ялті об'єднання того ж типу – Товариство допомоги недостатнім учням й ученицям ялтинської чоловічої та жіночої прогімназій, статут якого було затверджено 11 червня 1880 р. Окрім традиційних видів матеріальної підтримки, як сплата за навчання, надання посібників з навчання, одяжі та взуття, нужденні випускники цього навчального закладу одноразово отримували кошти у обсязі 50 руб. [16, с. 1–3] Завдяки щедрим пожертвам членів спілки, серед яких були такі відомі громадські діячі, як краєзнавець та меценат О. Л. Бертсьє-Делагард, княгиня-благодійниця Н. О. Баратинська, граф С. В. Орлов, філантропічна спілка надавала підтримку шістдесяти учням за один навчальний рік (див. табл. 1). Завдячуючи невтомній праці голови товариства та директора гімназії О. Г. Готліба, за часів Русько-японської війни об'єднання сформувало фонд допомоги дітям воїнів, які були призвані до лав російської армії [17, с. 4].

Кількість членів, доходи й видатки Товариство допомоги недостатнім учням та ученицям ялтинської чоловічої та жіночої гімназії (1903-1910)
[17, с. 2–4; 18, с. 2–4; 19, с. 2–4; 20, с. 2–4; 21, с. 2–4]

Рік	Почесних членів	Членів-благодійників	Дійсних членів	Доходи	Видатки	Учні, що отримали допомогу
1903	16	17	70	2 625 руб. 99 коп.	1 789 руб. 61 коп.	54
1904	16	24	53	3134 руб. 56 коп.	2344 руб. 52 коп.	69
1905	16	26	45	2866 руб. 93 коп.	2813 руб. 11 коп.	83
1906	17	30	56	3416 руб. 60 коп.	3404 руб. 54 коп.	85
1910	20	31	39	828 руб. 68 коп.	2527 руб. 12 коп.	56

1901 р. в Ялті було засновано 4-х класне Гоголівське училище. Щорічно до навчального закладу набирали один клас учнів, котрі по закінченні мали змогу продовжити навчання в технічних та педагогічних училищах країни. 20 серпня 1902 р. при ньому було створено Товариство допомоги нужденним учням. У перший же рік існування організації до її складу увійшло сто п'ять осіб, що дало змогу залучити в касу товариства більш ніж 2 000

руб. За рахунок коштів спілки утримувались два учні, чотири одержували стипендії, вісім учбові посібники. Її добродійну діяльність також підтримували місцева єврейська спільнота та Товариство допомоги нужденним учням міського училища, які взяли на себе утримання частини вихованців [22, с. 3–5]. Під час економічної кризи та соціальної нестабільності 1905 р. об'єднання активізувало свою діяльність. Застій торгівлі та промисловості

болісно позначився на учнях училища, тому добродійна спілка збільшила грошову допомогу кожному учню з 48 до 180 руб. Крім того, на кошти членів організації було закуплено канцелярське приладдя та підручники, вісімнадцять найбідніших учнів щоденно безкоштовно отримували гарячі сніданки [23, с. 3].

Ще одним благодійним об'єднанням відкритим на початку 80-х роках XIX ст., яке активно допомагало учням Таврійської губернії, стало Піклування про нужденних учнів Керченських гімназій, котре довгий час очолював директор Олександрівської гімназії О. Л. Громачевський. 1889 р. кошторис товариства складав 3 157 руб., це дозволяло сплачувати за навчання дванадцять учнів чоловічої та десять учениць жіночої гімназії. Завдяки тому, що до складу товариства входили такі заможні громадяни, як К. І. Месакусиді, організації вдавалось нарощувати фінанси, і вже за десять років допомогу отримували п'ятдесят дев'ять хлопців та десять дівчат [9, с. 808]. 1912 р. «недоторканий» капітал товариства становив 1 450 руб., а сума пожертв та членських внесків становила 898 руб. 20 коп., що свідчить про активну благодійну діяльність цієї організації протягом всього періоду її існування [24, с. 108].

Товариство допомоги нужденним учням початкових училищ Керч-Єнікальського градоначальства було засновано 1912 р. і було одним з останніх добродійних об'єднань допомоги неповнолітнім, створених у Таврійській губернії. Завдяки проведенню численних благодійних акцій організація не тільки змогла забезпечити учнів необхідними підручниками та одежею, але й організувати екскурсії до Південного берега Криму та промислові об'єкти півострова. 1914 р. до складу спілки входило сто дев'ять дійсних членів, один почесний та два довічних, що робило її одним з найчисленніших у місті філантропічних товариств. Його засновники також намагалися відкрити книжковий склад, яким би могли користуватись вихованці усіх училищ та гімназій Керч-Єнікале, однак Перша світова війна завадила реалізувати цей проект [25, с. 4].

У серпні 1882 р. до МВС надійшло прохання про затвердження статуту Піклування про недостатніх учнів у казенних навчальних закладах Євпаторії. Затвердження документу відбулося вже 13 грудня 1882 р., після чого спілка розпочала активно підтримувати знедолених учнів. Серед членів організації, яких нараховувалось сімдесят вісім осіб, були відомі караїмські меценати Самуїл Пампулов та Езра Дуван. На початковому етапі розвитку кошторис її складав лише 735 руб. Подальше зростання уваги з боку засновників об'єднання дозволило йому допомагати значній кількості учнів, що знаходились у скрутному матеріальному становищі. Так, 1910 р. у складі Товариства перебувало сто одинадцять осіб. Завдяки підтримці міської управи об'єднання отримало можливість надавати щомісячну допомогу Олександрівському

караїмському духовному училищу (50 руб.), міському 4-х класному училищу та жіночому 2-х класному училищу (100 руб.) [26, с. 6–8].

У 90-ті роки XIX ст. в Євпаторії завдяки громадській активності караїмської спільноти виникли навчальні заклади середнього ступня: 1894 р. було створене Олександрійське караїмське духовне училище, де готували майбутніх священиків, а вже наступного року в місті відкрилось Безкоштовне ремісне караїмське училище для дітей усіх звань ім. С. Когена, яке надавало незаможній молоді можливість отримати робітничу спеціальність. Значна кількість вихованців цих училищ потребувала матеріальної підтримки, тому в 1899 р. завдяки щедрим пожертвам видатних кримських караїмів М. С. Сарача (1 000 руб.) та С. М. Пампулова (200 руб.) було відкрито Товариство допомоги нужденним учням караїмських училищ м. Євпаторії. Організації вдавалось нарощувати капітал та постійно залучати до свого складу нових учасників. Згідно зі звітом організації від 1910 р., кількість дійсних членів організації в той рік сягала ста дев'яносто чотирьох осіб. Відомий меценат, євпаторійський міський голова С. Е. Дуван і його родина також належали до складу товариства й робили значні благодійні внески на користь філантропічного об'єднання. Щорічно товариство надавало нужденним учням допомогу розміром 1 000 руб. [27, с. 1–3]

Першим філантропічним об'єднанням, яке допомагало неповнолітнім Севастополя стало Товариство допомоги ученицям місцевої жіночої гімназії, статут якого було затверджено МВС 1881 р. [28, арк. 3]. Щорічні видатки організації на підтримку знедолених дівчат складали 600 крб. Ця сума давала можливість сплачувати за навчання та матеріально підтримувати чотирнадцять дівчат, що отримували освіту в цьому навчальному закладі [9, с. 810].

Другим севастопольським добродійним об'єднанням подібного типу стало Товариство допомоги недостатнім учням Константинівського реального училища відкрите 1883 р. Цей навчальний заклад, заснований 1875 р., отримав своє ім'я на честь великого князя Костянтина Миколайовича, котрий був головою та почесним членом багатьох наукових організацій. Навчання в училищі було платним. Так, наприклад, 1912 р. плата за навчання становила 50 руб., загальна ж сума видатків на утримання одного учня в цей час становила 89 руб. [29, арк. 3]. Більшість городян не мали змоги сплатити повну суму, і зверталась з проханням про допомогу до правління благодійної організації, яка знаходилась під заступництвом Великого князя Олександра Михайловича. Окрім сплати за навчання, діти бідних батьків та сироти отримували від спілки невелику грошову допомогу. Наприкінці XIX ст. за рахунок Товариства навчалось незаможних п'ятнадцять учнів Константинівського реального училища. Зазначимо також, що керівництвом навчального закладу було сформовано окремий благодійний капітал, з якого знедолені учні

також отримували допомогу [30, арк. 14]. Окремим різновидом добродійної допомоги в закладі були стипендії, які були двох видів: відмінники отримували іменні стипендії генерал-лейтенанта В. Ваховського, відставного статського радника А. Лаврова, потомственого почесного громадянина П. Іванова та інших, нужденним учням, котрі демонстрували високий рівень успішності та дисципліни, надавались стипендії строком на один рік від міського Громадського зібрання та Севастопольського товариства взаємного кредиту [31, арк. 30]. Розміри грошової допомоги талановитим учням з малозабезпечених родин щорічно коливалися від 300 до 1 200 руб. Їхня кількість постійно зростала за рахунок впровадження все нових стипендій та збільшення фінансової спроможності Товариства допомоги недостатнім учням Константинівського реального училища. Так, 1912 р. кількість учнів, що мали пільги при сплаті за навчання становила досягала сорока дев'яти [32, арк. 18].

За межами Кримського півострова в досліджуваній період також відкривались товариства допомоги нужденним учням. Так, 1872 р. було засновано Бердянську чоловічу гімназію. За десять років після цього представники міської громади склали проект статуту Товариства з надання допомоги нужденним учням цього навчального закладу, який було затверджено 5 липня 1882 р. Окремою статтею цього документу зазначалось, що допомогу можуть отримати тільки ті учні, котрі не тільки знаходяться в матеріальній скруті, але й добре вчать та чемно себе поведуть. Це зауваження давало змогу покращити поведінку та оцінки багатьох хлопчиків з неблагополучних сімей, які потребували грошової підтримки. Загалом організація щорічно витрачало 500 руб. на підтримку двадцятьох учнів [33, арк. 1,3]. За рік у місті також було ініційовано створення Товариства допомоги нужденним ученицям Бердянської жіночої гімназії [34, арк. 1].

Єдиним благодійним об'єднанням, що підтримувало незаможних вихованців навчальних закладів Мелітопольського повіту, було Товариство допомоги нужденним учням міського реального училища та ученицям місцевої жіночої гімназії. Філа-

нтропічна спілка була заснована ще в травні 1880 р. В перше десятиліття XX ст. спілка, очолювана директором реального училища В. Б. Благонадеждіним, нараховувала дев'яносто членів. Допомогу від філантропічної спілки, кошторис якої нараховував більш ніж 1 000 руб., отримували п'ятдесят учнів та учениць міста [35, с. 2–4].

Дослідивши історію діяльності громадських благодійних товариств, які підтримували нужденних учнів Таврійської губернії, ми можемо зробити висновок, що ці організації відігравали важливу роль у суспільному житті регіону. Завдяки їх активності незаможні верстви населення отримували можливість навчатись в навчальних закладах найбільших міст краю: Євпаторії, Керчі, Сімферополі, Севастополі, Ялті та ін. Таким чином вирішувался цілий комплекс важливих соціальних завдань. По-перше, підвищувався загальний рівень писемності населення. По-друге, діти з бідних родин, навчаючись у гімназіях, уникали негативного впливу вулиці, а це, в свою чергу, призводило до зниження підліткової злочинності. По-третє, завдяки заохочувальним мірам, котрі дозволяли отримати матеріальну допомогу від керівництва спілок, поведінка й відмітки багатьох нужденних учнів покращувались. Загалом у регіоні діяло більше двадцяти спілок цього типу, які надали допомогу понад 2 000 хлопчиків і дівчат протягом 80-х років XIX – початку XX ст. Отже, активність товариств, що підтримували бідних хлопців та дівчат, що навчаються, була невід'ємною складовою загальногубернського процесу з покращення умов життя населення Таврії, який ініціювали місцеві благодійники й представники земської інтелігенції. Він тривав протягом другої половини XIX – на початку XX ст. і надзвичайно позитивно вплинув на покращення взаємостосунків між різними прошарками суспільства в регіоні. Досвід набутий нашими предками в цій галузі можливо використати за сучасних умов, оскільки в освітніх закладах як України в цілому, так і АР Крим зокрема, навчається велика кількість дітей з незаможних родин, котрі потребують матеріальної і моральної підтримки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Нарадцько А. В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століть) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / А. В. Нарадцько. – Запоріжжя, 2002. – 20 с.
2. Корнієнко В. М. Благодійність в освітянській галузі Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століть) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Корнієнко. – Харків, 2005. – 19 с.
3. Сейко Н. А. Добродійність у сфері освіти (XIX - поч. XX ст.). Київський учбовий округ: Моногр. / Н. А. Сейко. – Житомир : Вид-во Житомирського держ. ун-та ім. І. Франка, 2006. – 447 с.
4. Сейко Н. А. Добродійність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ / Н. А. Сейко. – Житомир : Полісся, 2007. – 320 с.
5. Гребцова І. С. Новоросійський університет в розвитку благодійності в Одесі (вторая половина XIX – начало XX ст.) : Благодійність и меценатство в Новоросійском университете : библиографический указатель / И. С. Гребцова. – Одесса : Астропринт, 2009. – 504 с.
6. Круль Г. Л. Благодійно-просвітительська діяльність родини Романових в Криму во второй половине XIX – начале XX столетия : дис. канд. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка і історія педагогіки» / Г. Л. Круль. – Ялта, 2008. – 231 с.
7. Бабенко Г. А. Таврическая губерния. История в очерках / Г. А. Бабенко, В. П. Дюличев. – Симферополь : Таврия, 2009. – 580 с., илл.

8. Устав Симферопольского общества вспомоществования ученикам Симферопольской гимназии. – Симферополь, 1880. – 15 с.
9. Благотворительные учреждения Российской империи / Собств. Е.И.В. канцелярия учреждений императрицы Марии. – СПб., 1900. – Т. 2. – 986 с.
10. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф.1287, оп.19, спр.198, 13 арк.
11. Устав Таврического общества пособия бедным учащимся. – Симферополь, 1882. – 12 с.
12. Устав Общества вспомоществования недостаточным ученикам коммерческого училища Симферопольского купеческого общества. – б. м. – б. г. – 8 с.
13. Устав Общества для доставления средств бесплатному женскому профессиональному Еврейскому училищу, учрежденному А. М. Коган. – Симферополь, 1898. – 16 с.
14. Устав Общества вспомоществования нуждающимся воспитанникам Симферопольского императора Николая II реального училища. – Симферополь, 1900. – 27 с.
15. Бракенгеймер П. Отчет по спектаклю в пользу нуждающихся воспитанников симферопольского Императора Николая II реального училища 9-го ноября 1902 года / П. Бракенгеймер // Крым. – 1902. – 20 нояб.
16. Устав общества пособия недостаточным ученикам и ученицам Ялтинской мужской и женской прогимназий. – Одесса, 1880. – 9 с.
17. Отчет общества для пособия недостаточным ученикам и ученицам Ялтинской мужской и женской гимназий за 1903 г. – Ялта, б/г. – 6 с.
18. Отчет общества для пособия недостаточным ученикам и ученицам Ялтинской мужской и женской гимназий за 1904 г. – Ялта, б/г. – 6 с.
19. Отчет общества для пособия недостаточным ученикам и ученицам Ялтинской мужской и женской гимназий за 1905 г. – Ялта, б/г. – 6 с.
20. Отчет общества для пособия недостаточным ученикам и ученицам Ялтинской мужской и женской гимназий за 1906 г. – Ялта, б/г. – 6 с.
21. Отчет общества для пособия недостаточным ученикам и ученицам Ялтинской мужской и женской гимназий за 1910 г. – Ялта, б/г. – 4 с.
22. Отчет правления Общества вспомоществования нуждающимся учащимся Ялтинского городского 4-х классного Гоголевского училища за первый отчетный год. – Ялта, 1904. – 16 с.
23. Отчет правления Общества вспомоществования нуждающимся учащимся Ялтинского городского 4-х классного Гоголевского училища за третий отчетный год. – Ялта, 1906. – 15 с.
24. Федотов П. М. Пятидесятилетие Керченской Александровской мужской гимназии (1863-1913) / П. М. Федотов. – Керчь, 1914. – 167 с.
25. Отчет о деятельности общества вспомоществования нуждающимся учащимся начальных училищ Керчь-Еникальского градоначальства за 1914 г. – Керчь, 1915. – 10 с.
26. Отчет Попечительства о недостаточных учащихся казенных учебных заведений г. Евпатории за 1910 г. – Евпатория, 1911. – 12 с.
27. Отчет о приходе и расходе сумм вспомоществования нуждающимся учащимся в караимских училищах г. Евпатории. – Евпатория, 1911. – 11 с.
28. РДІА, ф. 1287, оп. 19, спр. 118, 7 арк.
29. Державний архів міста Севастополя (далі – ДАМС), ф.164, оп. 5, спр. 2., 7 арк.
30. ДАМС, ф. 164, оп. 2, спр. 3, 131 арк.
31. ДАМС, ф. 164, оп. 1, спр. 16, 32 арк.
32. ДАМС, ф. 164, оп. 1, спр. 1в, 121 арк.
33. РДІА, ф. 1287, оп. 19, спр. 282, 10 арк.
34. РДІА, ф. 1287, оп. 19, спр. 382, 21 арк.
35. Отчет правления общества для пособия недостаточным учащимся Мелитопольского реального училища и недостаточным ученицам Мелитопольской женской гимназии за 1912 г. – Мелитополь, 1913. – 11 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, к.і.н., доцент **О. П. Тригуб**

© А. М. Савочка, 2010

Стаття надійшла до редакції 26.08.2010

ПРОПАГУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ ТА ЗНАНЬ ГРОМАДСЬКИМИ ОБ'ЄДНАННЯМИ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ (1921-1939 рр.)

Здійснено спробу проаналізувати діяльність громадських організацій у сфері поширення професійної освіти та кооперативних ідей в часи II Речі Посполитої, що проводилась протягом 20–30-х років XX століття.

Ключові слова: кооперація, громадські організації, освіта, національність, Волинь.

Осуществлена попытка проанализировать деятельность общественных организаций в сфере распространения профессионального образования и кооперативных идей во времена II Речи Посполитой, которая проводилась в течение 20–30-х годов XX века.

Ключевые слова: кооперация, общественные организации, образование, национальность, Волинь.

An attempt was made to analyze the activities of NGOs in the dissemination of vocational education and cooperative ideas in times of II Rzeczpospolita, which was held for 20-30's of the XX century.

Key words: cooperation, community organizations, education, ethnicity, power, Volyn.

Сьогодні актуальними є розвиток ринкових відносин, поширення кооперативних ідей, здобуття професійної освіти, тому, на думку автора, з цією метою слід дослідити та вивчити досвід громадських організацій у популяризації кооперативних ідей у міжвоєнний період.

Дослідження ідей кооперації та професійної освіти на території Волині приділяли увагу такі дослідники, як Т. Вісіна, Л. Драгомирецька, Я. Шабала та ін. Усі вони акцентують увагу на окремо взятих факторах, які впливали на розвиток кооперативних ідей на західноукраїнських землях у досліджуваній період.

У світлі нових досліджень та використавши архівні матеріали спробуємо проаналізувати розвиток професійної освіти та її популяризацію громадськими організаціями Волині у міжвоєнний період.

Починаючи з 1918 року, інтелігенція Волині, зважаючи на зубожіння широких верств народу, все частіше ставила питання про створення розгалуженої мережі професійних організацій та кредитних установ, які на основі кооперації селянських господарств змогли б успішно вистояти в умовах жорсткої ринкової конкуренції з іноземним капіталом.

З цією метою у селах щорічно стали проводитись виставки врожаю зернових культур, овочів, фруктів, а також реманенту. Переможці нагороджувалися призами: плугом, бороною, віялкою та племінною худобою. Для підвищення продуктивності тваринництва завозились племінні зразки коней, корів, свиней з Англії, Голландії. Їх розподіляли по кращих господарствах безплатно з умовою, що вони покращуватимуть місцеві породи тварин на селі. Господарі утримували худобу на правах оренди, а через 3-5 років вона ставала їх повною власністю. Кілька разів на рік проводилися в селі великі ярмарки.

Особливо важливу роль відігравала кооперація в економічному розвитку села. Вона охопила всі сфери виробництва і збуту сільськогосподарської продукції, постачання села промисловими товарами, реманентом тощо. Кооперативи стали знаряддям захисту економічних інтересів українського населення, школою раціонального господарювання, осередками поширення землеробської та загальної культури.

Громадськість Волині керувалися гаслом батька кооперативної ідеї Роберта Оуена: «*Без освіти немає кооперації*». З цією метою проводилися кур-

си з 25 до 30 січня і з 1 до 20 березня 1926 року, з 14 березня до 16 квітня 1927 року, з 10 січня до 10 березня 1928 року та ін.

Курси сприяли поширенню ідей кооперації, застосуванню в селах кооперативів, підготовці кадрів. На кооперативних курсах у Луцьку з 25 до 30 січня 1926 року, викладалися теорія кооперації і рахівництво, товарознавство, кооперативне законодавство й прикладна кооперація. На наступних курсах слухачі ознайомилися з книговеднням, товарознавством, історією та теорією кооперації, кооперативним, вексельним правом, торговельною арифметикою, комерційною кореспонденцією, основами хліборобства. З цього приводу голова філії «Просвіта» с. Пальче писав: «Наша праця полягала в усвідомленні селянської молоді щодо української ідеї, а також закладенні кооперативи «Українське майбутнє» [6, с. 4]. «Просвіта» була ініціатором проведення першого свята української кооперації.

Окрім організації мережі кооперативів, товариства за зниженими цінами доставляли селянам елітне насіння, саджанці сортових фруктових дерев, організували хліборобські виставки. Неодноразово громадські організації направляли курсантів в однорічну зразкову господарсько-садівничу школу в с. Миловані Товмацького повіту на Галичині, що була заснована в 1910 році на базі подарованого митрополитом А. Шептицьким володіння.

Активно проводились відчити рефератів на санітарно-гігієнічні теми та регулярно ініціювались виставки промислового, побутового характеру, які мали на меті пропаганду здорового красивого життя. 17 червня 1933 року в народній школі № 2 в Луцьку відбулося урочиста відкриття рухомої виставки крайового промислу [9, с. 4].

Економічно-правові принципи концепції національної кооперації були розроблені членами Головного відділу Матірнього Товариства «Просвіта» у Львові К. Паньківським і К. Левицьким і полягали в наступному:

- опорі на власні сили українського народу;
- піднятті, поряд з культурно-освітнім, і економічно-господарського рівня українського селянства;
- створенні та вихованні національно свідомого, заможного середнього прошарку населення, який у майбутньому повинен був стати основною соціальною базою національно-визвольних змагань українського народу.

Усвідомлюючи свій обов'язок населення все глибше стали займатись проблемами господарського відродження Волині. Бібліотеки громадських установ поповнювались книжками про кооперацію та сільське господарство, передплачувались «Сільський господар», «Господарсько-кооперативний часопис» та інші. «Наша українська безробітна інтелігенція береться за розум, – писали газети» [3, с. 6]. Починаючи із середини 20-х років, посилювалась тенденція до формування сільських бібліотек літературою з різних галузей знань. Селян особливо цікавили книжки історичного, суспільно-політичного змісту, а також практичного спрямування – з городництва, садівництва, бджільництва, кооперації. Було видано

книжку А. Вівчарука «Кооперативний рух на Волині та його вигляди на майбутнє».

15 лютого 1921 року в Луцьку на з'їзді представників «Просвіти» та їх філій на Волині було ухвалено: «Волиняк повинен зрозуміти, що – книжка є культурний плуг хлібороба, що одними плужечком та бороною годі добитись порядних урожаїв... А що б найкраще зреалізувати здобутки тяжкої праці – то се можливе тільки за допомогою кооперації» [4, с. 159].

Йдучи слідом Матірнього Товариства «Просвіта» у Львові, котра спричинилась до розбудови українських кооперативів «Сільського господаря», з'їзд представників «Просвіти» вважав, що ця організація є найбільш спроможною до поширення ідей кооперації і підтримки «Сільського господаря» та зобов'язана налагодити співпрацю всіх українських організацій на селі.

Виступаючи на черговому з'їзді представників сільських філій, О. Ковалевський підкреслив «конечність зібрання масової дрібної ощадності». З'їзд філій визнав за найліпшу ідею, яку треба пропагувати на селі, – ідею дрібної масової ощадності, доручивши філіям приступити до негайного збору дрібних ощадностей там, де ще не започатковано цієї праці, як рівно ж до заснування кооперативів там, де їх ще немає.

22 грудня 1928 року розпочала свою діяльність філія Крайового господарського товариства «Сільський господар» у Луцьку. Розвиток культурно-освітньої справи значною мірою залежав від свідомості і добробуту селян, а, значить, і від розвитку сільського господарства. Таким чином постала необхідність взаємної підтримки і співпраці між «Просвітою» і «Сільським господарем», які прагнула піднести сільськогосподарську культуру та добробут селянства. «Сільський господар» звернувся до «Просвіти» із закликом – поширити серед селянства інформацію про заснування в Луцьку кооперативу та про його завдання; взяти активну участь у поповненні членів Товариства «Сільського господаря» і в першу чергу самій вступити в члени цього Товариства (членський внесок становив для особи 1 злотий на рік, а для Товариства – 10 злотих).

Складовою діяльності товариства «Сільський господар» було сприяння науковому і кадровому забезпеченню українського села на основі власної концепції розвитку сільськогосподарської освіти і дослідної праці на українських землях. «Сільський господар» співпрацював із сільськогосподарськими школами товариств «Просвіта» та «Рідна школа», українськими студентами-аграрниками Львівської політехніки, Українською господарською академією (1922-1935 роках) у м. Подебради Чехо-Словацької Республіки, реорганізовану в Український технічно-господарський інститут кореспондентського навчання (1932-1945 роках).

Громадськими організаціями було звернено окрему увагу на велике виховне значення ідеї кооперації й ощадності серед молоді та школярів. «Ця ідея широко захопила учнівську громаду, іде широка пропаганда її за допомогою віч, улашту-

ваного кооперативою свята, плакатів і інше, більше 50 % учнів гімназії числяться вже членами цієї організації. Помітне збудження й зміцнення ініціативи в учнівських самоуправах... Самоупради I, II, III класів спільними силами влаштували вечірню забаву для учнів молодших класів шкіл Луцька. З вирученої готівки, за допомогою Батьківського комітету, закупили портрет покійного доктора Модеста Левицького до салі гімназії, разом з клубом «Юнак» 16 грудня 1932 року влаштували врочистість вивішення портрету, на яку крім учнів гімназії, запросили представників громадянства та представників інших шкіл» [8, с. 7].

У першій половині 20-х років центральна польська влада і місцева адміністрація були досить лояльними щодо кооперативного руху. Центральні кооперативні установи намагалися лише в організаційному плані підпорядкувати українські кооперативи.

У Волинському воєводстві в кінці 1926 року діяло 95 кооперативів, які переважно обслуговували торгівлю і промисловість; сільське господарство; і, так звані, каси Стефчика, які кредитували дрібного сільгоспвиробника, а у містечках – дрібного промисловця. Кредитні кооперативи, з огляду приналежності до ревізійних союзів, були дуже різномірними. Серед них суто українських було п'ять. Волиняни брали участь в кооперативах різних національностей. Це пояснювалось тим, що українці не мали можливості брати необхідну кількість кредитів у своїх банках. Тому в кредитній кооперації тих років чіткого національного розмежування не було.

З другої половини 20-х років волинські кооператори почали шукати шляхів об'єднання з центром кооперації – РСУК у Львові. До цього їх спонукало і те, що кооперативна організація Волинського воєводства, порівняно з галицькою, перебувала в гіршому стані. В 1925-1926 роках відбулися з'їзди та конференції волинських кооперативних організацій за участю галицьких делегатів, на яких розглядалися питання про об'єднання кооперативів двох воєводств. У 1927 році було створено спеціальний інспекторат у м. Луцьку. З його утворенням діяльність українського ревізійного союзу в другій половині 20-х років поширилася на Волинське воєводство.

Під керівництвом Ревізійного Союзу Українських Кооперативів (РСУК) було прийнято програму зміцнення волинської кооперації. Розвиток загальноосвітнього і культурного рівня учасників кооперативного руху та широких верств суспільства, розповсюдження кооперативної ідеї, підготовка фахових робітників здійснювалися через культурно-освітні установи, читальні, книгозбірні, народні доми тощо.

РСУК, поряд з культурно-освітньою та інструкторсько-організаційною роботою, допомагав волинським кооператорам засновувати нові товариства. Фахові центри української кооперації «Центробанк», «Центросоюз», «Народна

торгівля», «Маслосоюз» відкривали тут свої філіали та відділи.

Така діяльність призвела до зросту кооперативної свідомості волинян, їх господарської самостійності, практичної діяльності, що в кінцевому результаті сприяло консолідації українського населення в Другій Речі Посполитій. Підпорядковані РСУК волинські кооперативи залишалися досить потужним економічним чинником. У вересні 1934 р. їх кількість становила 304 товариства.

Характерною рисою даного періоду було те, що громадськість спрямовує свою роботу і в економічну сферу, дбаючи не тільки про загальноосвітній, але й фаховий рівень знань населення краю. В цей час відбувається освітньо-економічний виставки, створюються фахові школи, засновуються крамниці, позичкові каси, рільничо-господарські та промислові спілки. Провідними напрямками діяльності стають боротьба з неписьменністю населення, поширення друкованого слова, організація різноманітних фахових та господарсько-економічних курсів, народних університетів.

Активну просвітницьку діяльність розгорнули кооперативні організації. Необхідність громадської діяльності кооперативів, спрямованої на захист і розвиток національної освіти і культури, виховання національно свідомих членів суспільства, впливала з ідеологічно-організаційних засад кооперативного руху і розцінювалася не лише як засіб піднесення культурно-освітнього рівня волинського населення, але й як необхідна умова успішного розвитку самої кооперації.

Одним з основних напрямів культурно-освітньої діяльності кооперативів стало піднесення загальноосвітнього рівня учасників кооперативного руху та ширших верств суспільства. З метою підвищення грамотності населення кооперативні організації фінансово підтримували роботу спеціальних секцій «Просвіти», «Рідної школи», «Союзу українок», створювали гуртки з ліквідації неписьменності.

РСУК налагодив чітку систему кооперативної освіти, яка передбачала організацію курсів для підготовки висококваліфікованих кооперативних фахівців. У 1931-1938 роках у селах і містечках Західної України було проведено 250 курсів для 7 457 осіб. Ініціаторами організації кооперативно-освітніх курсів виступали низові кооперативи, місцеві осередки українських громадських організацій «Просвіти», «Рідної школи», «Сільського господаря». З 1930 р. РСУК проводив заочні курси, в 1935-1939 рр. для місцевих керівників кооперативного руху були організовані літні відпочинкові курси.

Фактором у розвитку кооперативно-культурного просвітництва стало видання кооперативної періодики, літератури економічного та культурно-освітнього змісту. Розвитку бібліотечної справи сприяла пільгова політика кооперативних видавництв щодо реалізації літератури. Збагачувати фонди кооперативним бібліотекам допомагали українські видавничі коо-

перативи, а також книгарні, які працювали на кооперативних засадах. У прилученні населення краю до української книги велику роль відіграли так звані «мандрівні бібліотеки» РСУК.

Засобом культурно-освітньої діяльності і кооперативної пропаганди стали щорічні кооперативні свята, які формували в українців почуття гордості за власний народ, сприяли піднесенню національної свідомості. З метою активізації агітаційної роботи в масах при кооперативах організовувались постійно діючі самоосвітні гуртки, спеціальні «пропагандивні комітети», залучались т. зв. «мандрівні пропагатори», завдання яких полягало у піднесенні кооперативної свідомості населення. Активну пропаганду кооперативної ідеї розгорнуло створене у 1936 р. «Товариство українських кооператорів». Його члени – відомі теоретики і практики української кооперації – організовували наукові конференції, кооперативні свята, проводили лекції для населення. Широку кампанію під гаслом «Скріпимо кооперацію масовим членством» у 1932 р. розпочали кооперативні секції при філіях і кружках «Союзу українок», які у 1934-1938 рр. налагодили співпрацю з місцевими громадськими та кооперативними установами, залучили до кооперативного руху понад 55 тис. жінок.

З 1931 року курс кооперації був обов'язковим для вивчення в усіх навчальних закладах «Рідної школи», широкого розповсюдження набула практика організації дитячих кооперативів (у 1931 р. їх було 248). Для підвищення рівня кваліфікації вчителів «Рідної школи» РСУК організував заочні курси кооперативних знань, готував методичні посібники.

Кооперація надавала фінансову підтримку українським громадським організаціям: «Просвіті», «Рідній школі», «Союзу українок», «Сільському господареві», вела добровічно-благодійницьку і меценатську діяльність.

Кооперація сприяла піднесенню культури господарювання українського народу. Зміст і засоби роботи в цьому напрямі визначалися необхідністю поширення передових форм господарської самодіяльності, що мало сприяти піднесенню прибутковості селянських господарств, а отже підвищенню добробуту й рівня життя українського населення.

Закупівельно-збутові кооперативи здійснювали заготівлю і централізований збут продукції, виготовленої в селянських господарствах, постачали селянам споживчі товари за цінами, на 10-20 % нижчими від ринкових. З метою піднесення господарської культури села кооперативи організували закупівлю сільськогосподарської техніки: плугів, сіялок, культиваторів та ін., будували елеватори з механічним устаткуванням. Щодо піднесення культури господарювання кооперативи тісно співпрацювали з товариством «Сільський господар». Для організації фахової допомоги селянам при його підтримці до повітових і окружних союзів було введено штатних агрономів, які розгорнули пропаганду за раціональний обробіток

землі, сівозміну та ефективне використання різних мінеральних добрив, проведення меліорації тощо. У результаті дотримання їхніх рекомендацій підвищувалася врожайність сільськогосподарських культур. У 1928 р. між керівниками «Сільського господаря», РСУКу, «Маслосоюзу» і «Центросоюзу» було досягнуто домовленості, згідно з якою координацію діяльності агрономів у повітах і піднесення агрономічної культури села взяв на себе «Сільський господар», а фінансове забезпечення праці агрономів і налагодження збуту продукції здійснивали кооперативні організації.

Організація агрономічної допомоги сформувалася як цілісна система науково-дослідних, культурно-просвітницьких та організаційно-виробничих заходів на територіальному та господарському рівні. Використовувалися такі методи праці: для науково-дослідної роботи – економічно-статистичний, монографічний, агрономічно-бюджетних обстежень, експедицій; для культурно-просвітницької діяльності – теоретичного та практичного навчання, змагально-заохочувальний; організаційно-виробничий метод розв'язував конкретні проблеми реорганізації господарств і створення для цього матеріальної бази; з посиленням ролі держави – примусово-адміністративний.

У другій половині 20-х років у міру організаційного, економічного та ідейного зміцнення українського кооперативного руху польська влада на всіх рівнях переходить у наступ на українську кооперацію, який досяг апогею у 30-ті роки. Основними причинами цього наступу було те, що українська кооперація вийшла за межі господарського руху і почала відігравати важливу роль у громадсько-політичному, культурному житті краю. Вона на всіх ділянках зміцнювала позиції українців, консолідувала їх і цим ставала перешкодою на шляху державної та національної асиміляції українців. Крім того, через кооперативи намагалися спрямувати свій вплив на населення українські політичні партії, громадсько-політичні організації, які пропагували ідею національного визволення українців, що серйозно непокоїло польську владу.

Тиск польської адміністрації на українські кооперативи у Волинському воєводстві набув різноманітних проявів. Місцеві органи влади відмовлялися у реєстрації новоствореним кооперативам, закривали діючі. 23 травня 1928 року «Господарсько-кооперативний часопис» писав: «Фактом є, що польська влада, особливо на Волині, оповістила незалежній українській кооперації боротьбу. На одній з конференцій воєвода Мех схарактеризував українську кооперацію, як «панство в панстві» й заповів, що цю кооперацію згноїть. У парі з цим йде свіжа заява віце-воєводи, що заступає воєводу Волинського, про недопущення владою в цьому році обходу свята української кооперації й прилучення його до свята польської кооперації...» [5, с. 2].

Унаслідок так дій «кооперативне життя Волині цілком завмерло, не то що кредитові кооперативи, існуючі тут ще з перед війни, але навіть і споживчі крамниці, брак котрих відчувається –

всі вони припинили свою діяльність. Бо животіння декотрих кооперативів – можна вважати існуванням тільки на папері. Особливо велика руїна спіткала повіт Луцький. Сутужно тутечки живеться нам під зглядом господарів, спекуляція в нечуваній спосіб шаліє, а хліборобові за все треба віддуватися. Потрібні на Волині інструктори по кооперації, керівники спілок і т.п., необхідний також і з'їзд діячів по кооперації на Волині, хоч би для того, щоби обміркувати способи до відродження кооператив на румовищах волинських» [2, с. 2].

Особливу роль у піднесенні рівня добробуту волинян відігравав Волинський Союз Сільської Молоді/Wolynski Związku Młodzieży Wiejskiej (ВССМ/В.З.М.В.) який був створений у 1922 році з ініціативи як польської громадськості, так і прогресивної частини українців, що прагнули до економічного розвитку і процвітання краю. Саме у цих колах і виникла ідея утворення спільних громадських об'єднань, до яких на рівних правах входили як українці, так і поляки.

Від початку виникнення ВССМ/В.З.М.В. заявив про себе головним чином як фаховоосвітнє об'єднання молоді. Метою діяльності було «загальноосвітнє і фахове просвітництво молоді, виховання у юнаків і дівчат любові до праці, формування культурного і фахово-освіченого господаря свого господарства і села» [1, с. 10]. Основоположним принципом, який визначив зміст роботи осередків ВССМ/В.З.М.В., була сільськогосподарська освіта та участь у конкурсній праці з вирощування сільськогосподарської продукції.

Програмна сутність професійноосвітньої діяльності Гуртків Сільської Молоді знайшла своє оформлення у триступеневому сільськогосподарському вишколі молоді. Триступенева сільськогосподарська самоосвіта членів ВССМ/В.З.М.В. була розрахована на 4 роки. Перший ступінь тривав 2 роки, другий – 1 рік, третій – 1 рік.

Оволодіння знаннями, навиками і вміннями першого ступеня передбачало прослуховування ряду тем з організації ведення сільського господарства, а також працю на конкурсній ділянці. Робота «змагунів» і «змагунок» на кращі результати у праці проводились під безпосереднім керівництвом інструктора ВССМ/В.З.М.В. або старшого опікуна. Завершувався процес оволодіння знаннями, навичками і вміннями першого ступеня здачею іспиту за результатами набутих фахових знань і зарахування результатів праці на конкурсній ділянці.

На другому етапі передбачалося подальше вивчення теорії сільського господарства: «...глибше й ширше запізнання з управою ріллі й рослин, застосуванням погною, управою окремих рослин і городництва», а також участь у двох конкурсах, що завершували

лось складанням іспиту та зарахуванням результатів праці на конкурсній ділянці [7, арк. 35].

Третій етап сільськогосподарської освіти передбачав: теоретичне ознайомлення з годівлею домашньої худоби; ознайомлення з теорією і практикою ветеринарії; подальше отримання загальних знань з ведення рільництва; ознайомлення з теорією кооперації, головними напрямками і особливостями ведення сільськогосподарського виробництва в країні, принципами ведення організації і ведення фермерського господарства в Європі і США; працю на одній з конкурсних ділянок в рільництві і відгодівлю домашньої худоби чи птиці [7, арк. 35].

У другій половині 20-х років значне місце в роботі ВССМ/В.З.М.В. зайняла підготовка молоді до участі в русі кооператорів, роботи в кооперативах та інших господарських об'єднаннях. Однією з форм підготовки цивілізованих кооператорів стало запровадження в практику роботи Гуртків Сільської Молоді такої принципово нової навчальної структури як виробничо-навчальний кооператив. Його сутність полягала в тому, що члени ВССМ/В.З.М.В. не лише утворювали навчальну кооперативну секцію, а й, за погодженням батьків, отримували в свої розпорядження певні засоби виробництва, які використовували для створення власних кооперативів.

Важливим досягненням у сфері участі ВССМ/В.З.М.В. у професійній підготовці сільської молоді стала організація пересувних або мандрівних фахових шкіл, Вечірніх (фахових) Університетів та короткотермінових курсів фахової підготовки, які переслідували мету як поглибленого вивчення окремих напрямів сільського господарства, так і підготовку керівного активу для Гуртків Сільської Молоді.

Крім цього, Управа ВССМ/В.З.М.В. активно співпрацювала з державними інституціями, громадськими, кооперативними і господарськими товариствами, з дирекцією стаціонарних професійних шкіл і Народних Університетів в плані поглиблення фахової сільськогосподарської освіти членів Гуртків Сільської Молоді.

Отже, за допомогою таких заходів громадськість краю намагалася наблизити місцеве населення до загальноєвропейських стандартів, підняти цивілізаційний рівень волинян. Завдяки їхній різноманітній діяльності громадські організації зуміли домогтися цивілізованих перетворень у сфері національно-політичних, духовно-культурних і соціально-економічних прав. Приділяючи значну увагу соціально-економічним проблемам, удосконаленню сільського господарства та торгівлі через широко розгалужену мережу крамниць, кооперативів, ощадно-позичкових кас сприяли піднесенню матеріального добробуту та загальної освіти населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Młoda Wies / Молоде Село. – Луцьк, 1931. – № 9. – 24 с.
2. Визволення. – Луцьк, 1921. – 15 черв. – 12 с.
3. Вільна спілка. – Луцьк, 1923. – № 2. – жовт. – 12 с.

4. Вісина Т. Ліквідація українського кооперативного руху на Волині в 30-х роках ХХ ст. / Т. Вісина // Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки. – Історичні науки, № 5. – 2001. – С. 158–161.
5. Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1928. – № 42. – 4 с.
6. Громада. – Луцьк, 1926. – № 7. – 8 с.
7. Держархів Волинської області, ф. 12, оп. 3, спр. 279: Сведения о профессиональном образовании Волынского воеводства, 150 арк.
8. Українська нива. – Луцьк. – 07.01.1933. – 8 с.
9. Українська нива. – Луцьк. – 23.06.1933. – 8 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, к.і.н., доцент **О. П. Тригуб**

© І. Л. Цимбалюк, 2010

Стаття надійшла до редакції 06.07.2010

ЛІКАРСЬКІ З'ЇЗДИ У СТРУКТУРІ ЗЕМСЬКОЇ МЕДИЦИНИ ПІВ- ДЕННОЇ УКРАЇНИ кінця ХІХ – початку ХХ століть

Розглянуті питання діяльності органів місцевого самоврядування в галузі розвитку медицини трьох губерній Південної України – Катеринославської, Херсонської, Таверійської – в кінці ХІХ – на початку ХХ століть. Проаналізовані лікарські з'їзди з проблем охорони здоров'я місцевого населення у структурі земської медицини, коло питань, які на них обговорювались, їх рішення, співвідношення теорії та практики земської медицини наприкінці ХІХ – початку ХХ століть.

Ключові слова: лікарські з'їзди, земська медицина, Південна Україна.

Рассмотрены вопросы деятельности органов местного самоуправления в области развития медицины трех губерний Южной Украины – Екатеринославской, Херсонской, Таврической – в конце ХІХ – начале ХХ веков. Проанализированы съезды врачей по проблемам охраны здоровья местного населения в структуре земской медицины, круг вопросов, которые на них обсуждались, их решения, соотношение теории и практики земской медицины конца ХІХ – начала ХХ веков.

Ключевые слова: съезды врачей, земская медицина, Южная Украина.

The article explores the issues of local authorities activity in the area of the development of medicine in the guberniyas of the Southern Ukraine – Katerynoslavska, Khersonska, Tavriyska – in the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries. It investigates the doctors' congresses on the problems of health care of the local population in the structure of zemstvo medicine system. The article examines the issues, discussed at the congresses, their decisions, the correlation of theory and practice of zemstvo medicine in the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries.

Key words: doctors' congresses, zemstvo medicine, Southern Ukraine.

Демократичні процеси, які сьогодні відбуваються в Україні, дозволяють вітчизняним науковцям позбавитися певних стереотипів стосовно минулого й по-іншому подивитися на окремі сторінки національно-історичної спадщини. До таких сторінок, що вимагають переосмислення, слід віднести діяльність органів місцевого самоврядування – земства. Вони, за висловом відомого вченого української еміграції О. Моргуна, були одним із найвидатніших явищ у суспільному, економічному й культурному житті України кінця ХІХ – початку ХХ століття. Його ж думка про те, що об'єктивна оцінка земства і діючих у ньому сил може стати в пригоді, коли, позбавившись засліплення шкідливості «догматами», заходимося шукати придатних форм і засобів для поновлення і розвитку України набуває в наш час особливо актуального значення [1, с. 57].

Причина уваги практиків до земської медицини криється в розумінні того, що в реорганізації іс-

нуючої системи охорони здоров'я країни важливо спиратися на набутий раніше досвід. Це дозволяє уникати багатьох помилок і знаходити найбільш раціональні шляхи для подолання негативних тенденцій у розвитку медичної галузі та реалізації положень Конституції України щодо забезпечення кожному громадянину доступної й кваліфікованої медичної допомоги.

Інтерес науковців до діяльності земств з улаштування медичної допомоги спричиняється недостатньою її вивченістю. Аналіз наукової літератури, у тому числі й праць найбільш відомих істориків земств Б. Веселовського [2], Г. Герасименка [3], С. Ігумнова [4], М. Левіта [5], Т. Львова [6] та інших свідчить, що робота земських закладів в організації медичного обслуговування населення розкрита переважно в узагальнюючому вигляді, а це значно збіднює наші знання про історичну практику. Щоб побачити повну картину земсько-медичного життя у всій його різноманітності

необхідно дослідити й роботу органів місцевого самоврядування окремих повітів, губерній, регіонів.

Недостатнє висвітлення діяльності земств у забезпеченні населення медичною допомогою й важливість їхнього досвіду для розв'язання сучасних проблем охорони здоров'я стали підставою для написання даної роботи.

Досвід перших років діяльності земських закладів переконав багатьох діячів органів місцевого самоврядування в тому, що різноманітні заходи, спрямовані на покращання медичної справи, залишатимуться марними, поки вона не буде влаштована «правильно». Щоб розібратися, як саме це зробити, земські діячі звернулися за допомогою до фахівців, організувавши з'їзди губернських лікарів. До їхніх порад вони удавалися й раніше. Ці перші наради носили випадковий, здебільшого приватний характер. Із плином часу, в міру того як увага до

охорони здоров'я підвищувалася, звернення до медиків, особливо на місцях, ставали частішими. Майже в усіх повітах Херсонської та деяких Катеринославської й Таврійської губерній наради лікарів, яких гласні інколи називали з'їздами, з початку 1870-х років міцно увійшли в практику земського життя. Однак, установити порядок у їх проведенні та наступництво в роботі, земським діячам не вдалося. До того ж повітові з'їзди за своєю формою, складом та кількістю учасників завжди залишалися лише нарадами місцевого значення.

Перший губернський з'їзд лікарів у південному регіоні держави був скликаний у 1873 році земськими діячами Таврійської губернії. Наступні, тут і у двох інших губерніях, відбулися в роки, зазначені в табл. 1.

Таблиця 1

Роки скликання лікарських з'їздів у південних губерніях України*

Губернії	Роки скликання з'їздів	Усього
Катеринославська	1883, 1888, 1889, 1891, 1893, 1895, 1897, 1900, 1903, 1910, 1914	11
Таврійська	1873, 1874, 1875, 1876, 1879, 1880, 1882, 1884, 1892, 1895, 1913	11
Херсонська	1874, 1875, 1876, 1877, 1878, 1879, 1881, 1882, 1883, 1886, 1888, 1891, 1895, 1899, 1904	15

* Таблиця складена за: ДААРК, ф.60, оп.1, спр.86, арк.165, 211; Обзор состояния медицины за 1877 г в уездах Херсонской губернии. – Херсон, 1878. – С. 70–72; IX-й съезд врачей Таврической губернии 1892 года. Журналы и приложения. – Симферополь, 1892; Труды X Губернского съезда земских врачей Таврической губернии. Журналы заседаний съезда 31 мая – 8 июня 1895 г. и приложения №№ 1,2,3. – Симферополь, 1895; Труды 7-го съезда земских врачей и представителей земств Екатеринославской губернии. – Вып. 1. – Екатеринослав, 1897; XV съезд врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии (28 сентября – 8 октября 1904 г.). – Херсон, 1905; Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1899 гг. – Вып. 2. – Херсон, 1905. – С. 288–290; Труды XI Губернского съезда врачей и представителей земств Таврической губернии. – Симферополь, 1913. – Т. 1.

Дані таблиці показують, що з'їзди лікарів гласні Таврійської та Херсонської губерній розпочали організувати майже одночасно й до кінця 1870-х років проводили їх мало не щорічно. Потім форуми скликалися рідше, а в XX ст. – усього по одному разу в кожному земстві. На Катеринославщині земські діячі започаткували лікарські з'їзди дещо пізніше. Проте, коли в інших губерніях вони перестали проводитися, то тут лікарі продовжували збиратися для спільного обговорення нагальних проблем охорони здоров'я аж до початку Першої світової війни. У таблиці також зафіксовано, що лікарських з'їздів у Херсонській губернії відбулося більше, ніж у сусідніх Катеринославській та Таврійській. Обумовлювалося це дуже важливим місцем, яке вони зайняли в структурі земсько-медичної організації Херсонщини від початку їх скликання.

Скликалися з'їзди лікарів губернською управою за рішенням губернських земських зібрань. Управи спочатку готували питання для обговорення учасників зібрань. Згодом до розробки програми роботи медичних форумів у Херсонській губернії земські управлінці стали залучати санітарних лікарів, а в Таврійській – губернську

лікарську раду. Питання, які виносилися на розгляд делегатів, були різноманітними. Вони стосувалися як організаційних проблем медичного обслуговування населення, так і проблем, безпосередньо пов'язаних із професійною діяльністю медичного персоналу. Прийняті після їхнього обговорення постанови носили рекомендаційний характер.

З'їзди лікарів у всіх трьох південних губерніях були органами дорадчими. На них покладалися спільні завдання – допомогти земствам знайти найбільш раціональні шляхи розбудови ефективної системи медичної допомоги. Разом із тим, вирішуючи одні й ті ж задачі, вони займали різне становище в земсько-медичній організації кожної губернії.

У Таврійській губернії на лікарських форумах медики довгий час обмежувалися обговоренням виключно теоретичних питань. Їхні рішення часто не враховували практичних можливостей земства й залишалися нереалізованими. Крім цього, прийняті постанови не завжди були достатньо обґрунтованими, оскільки через постійну нестачу відомостей про стан медицини на місцях, вони більше базувалися на роздумах делегатів, ніж на об'єктивних даних. Матеріали роботи з'їздів не друкувалися і їхні резолюції були мало кому

відомі. Траплялося так, що на засіданнях порушувалися питання, які вже розглядалися на минулих зібраннях і по них приймалися рішення. Тому з'їзди лікарів приносили мало користі й помітної ролі в медичній організації земства не відігравали.

Тільки на початку 1890-х років становище колегіального органу таврійських медиків на деякий час зміцніло. На вимогу Дев'ятого з'їзду, відразу по його завершенні в червні 1892 р., губернська управа видала брошуру з протоколами засідань та доповідями делегатів. Тим самим земські діячі на місцях нарешті отримали можливість ознайомитися з роботою учасників форуму і скористатися їхніми рекомендаціями. У 1893 р., згідно з постановою губернського зібрання XXVII сесії, управа запровадила посаду лікаря-статистика, відкрила санітарно-статистичне бюро та заснувала губернську лікарську раду [7, с. 146]. Наступного року лікарські ради були створені й у повітах губернії, за виключенням Мелітопольського. Усі вони розгорнули широку роботу зі збору та опрацювання відомостей стосовно санітарно-медичного стану краю. На основі зібраних даних губернська лікарська рада підготувала до Десятого з'їзду лікарів (1895) змістовні доповіді. Досить аргументовані матеріали цих доповідей дозволили делегатам з'їзду прийняти найбільш виважені рішення з усіх питань, що розглядалися. Губернська рада лікарів разом із лікарськими радами повітів також налагодила контроль за практичною реалізацією постанов з'їздів. У свою чергу санітарно-статистичне бюро, яке очолив помічник лікарського інспектора П. І. Кольський, видало збірник. Ця праця вперше за 30 років існування земства розкривала дійсний стан медичної справи в губернії. У ній була зібрана широка інформація, якої завжди бракувало учасникам лікарських з'їздів.

Незважаючи на проведену лікарськими радами та санітарно-статистичним бюро велику і вкрай важливу роботу, на чергових губернських зібраннях 1896 р. гласні прийняли рішення закрити бюро, вважаючи його *«передчасною розкішшю»* [8, с. 170]. Навіть переконливі докази *«головного медика»* губернії лікарського інспектора П. М. Алянчикова про нагальну потребу існування подібної установи, не спонукали земських діячів змінити свого рішення. Без виконавчого органу (бюро) згодом фактично припинила діяльність і губернська лікарська рада. Таким чином, з'їзди лікарів знову залишилися без інформаційного забезпечення, у повній залежності від настроїв та побажань гласних губернії. Ті ж у майбутньому *«забажали»* лише один раз скликати медиків для вирішення нагальних проблем охорони здоров'я.

На відміну від Таврійської губернії, у Херсонській з'їзди лікарів відразу зайняли стійке місце в медичній частині земства. Запорукою цьому була вдало знайдена земськими діячами форма їх організації. Вона полягала в тому, що до роботи форумів земство залучало, крім лікарів, ще й членів від кожної земської управи. Тобто тих лю-

дей, від яких безпосередньо залежала подальша доля прийнятих ними резолюцій. Участь представників управ в обговоренні питань, що виносилися на розгляд делегатів, дозволяла аналізувати їх не тільки з медичної точки зору, а й із господарської і в кінцевому результаті прийняти постанови, які б відповідали реальним можливостям земських закладів.

Доступ до засідань з'їзду мали й не земські лікарі та особи, які були причетні до охорони здоров'я. Це ще більше підвищувало авторитет їхніх рішень, з якими медики та земські гласні завжди могли ознайомитися у *«Збірнику Херсонського земства»* й керуватися ними у медичній справі. Тим більше, рішення колегіального органу, певною мірою були обов'язковими для виконання земськими службовцями, так як приймалися за участю та схваленням керівного складу земств.

Завдяки плідній роботі вже перших з'їздів лікарів та членів управ, земські діячі розробили *«більш-менш визначений план організації народної медицини»*. Про це було заявлено на губернському земському зібранні 1876 р. [9, с. 3]. Це ж зібрання затвердило *«Правила для губернського з'їзду лікарів Херсонської губернії»*, які розробили лікарі П. Брюховський, П. Волхов, І. Грудзинський та К. Недзведський [10, с. 97]. Правила закріплювали відкритість роботи з'їздів, безпосереднє керівництво губернською управою їхнім проведенням, публікацію протоколів засідань та доповідей делегатів. Вони також передбачали скликати форуми лікарів разом із членами управ щорічно, у кожному повіті по черзі. Останнє положення перетворювало з'їзди в обов'язковий інститут медичної частини земства.

Унаслідок добре продуманої організації роботи з'їздів, незабаром довіра до них настільки зросла, що на десятому скликанні в м. Одесі було запропоновано надати їм статус *«керуючого органу всією земсько-медичною справою губернії»* [11, с. 7]. Проте, у другій половині 1890-х років виникла загроза вимушеної зміни випробуваної практикою ефективної форми проведення лікарських зібрань. Вона була викликана впровадженням загальних для всіх земських лікарських з'їздів правил, які розробило Міністерство внутрішніх справ. За цими правилами скасовувалася публічність занять колегіального органу: із числа його учасників виключалися представники земських і неземських установ; головування передавалося губернському лікарському інспектору; на розгляд делегатів виносилися виключно *«спеціальні»* питання, обов'язково затверджені губернатором; начальник губернії давав і дозвіл на друкування протоколів засідань. Було очевидним, що за новими правилами медичні форуми ставали малокорисним, формальним заходом. Із цим земські гласні не могли змиритися.

У червні 1899 р. губернська земська управа скликала нараду лікарів для обговорення правил, які видало Міністерство. Присутні на ній фахівці погодилися, що *«з'їзди, організовані згідно з опублікованими правилами, у значній мірі втрачають своє практичне значення, оскільки*

правила позбавляють можливості приймати участь у них представників земств і тому медико-господарські питання залишатимуться не розглянутими» [12, с. 677]. Зважаючи на це, вони визнали необхідним відмовитися від проведення наступного XIV з'їзду, а замість нього скликати губернську нараду лікарів та представників управ. На нараді передбачалося розробити проект правил проведення лікарських з'їздів окремо для Херсонської губернії і передати їх на розгляд земського зібрання. Далі, після схвалення гласними, клопотати перед урядовими структурами про затвердження цих правил. Пропозиція була підтримана губернським земським зібранням чергової XXXV сесії без обговорення [13, с. 22].

Загальногубернська нарада земських і міських лікарів та представників управ відбулася в листопаді 1899 р. Вона пройшла за зразком минулих медичних форумів й увійшла в історію земської медицини Херсонщини як XIV з'їзд лікарів. Земським діячам удалося таким чином зберегти відпрацьовану форму організації й наступництво лікарських з'їздів, а згодом домогтися і схвалення розроблених правил. Така турботливість земства про збереження та подальше зміцнення становища колегіального органу медиків служить найкращим доказом корисності його діяльності. Дослідження показує, що не було в медичному житті краю таких питань, обговорення яких не доручалося б земськими установами з'їзду лікарів і на які вони б не отримували того чи іншого висновку цього органу. Не було таких рішень з'їзду, за винятком порівняно небагатьох, недостатньо розроблених, які б не відобразилися в медичній справі практичними заходами. Тільки революційні події в імперії на початку XX ст. змусили представників земств уникати масових заходів. Оберігаючи себе від можливих неприємностей, вони зібрали лікарів лише один раз у 1905 р.

З'їзди лікарів у Катеринославській губернії стали скликатися майже на десятиліття пізніше, ніж у Таврійській та Херсонській (див. *табл. 1*). Згідно з матеріалами роботи губернських земських зібрань, зволікання з їх організацією було обумовлено побоюваннями гласних за те, що «одночасне покидання земськими лікарями своїх місць із метою участі в з'їзді, матимуть шкідливі для народного здоров'я наслідки» [14, с. 941]. Тому вони, перш ніж наважитися зібрати лікарів, постановою чергового губернського зібрання 1877 р. звернулися до земських діячів повітів із пропозицією висловитися з цього приводу. Поки ж ті відпрацьовували своє ставлення щодо проведення медичних форумів, губернській управі довелося в 1880 р. скликати лікарів для спільного обговорення ефективних методів боротьби з існуючою епідемією дифтерії.

Протидифтерійна нарада показала, що колективне обговорення проблем охорони здоров'я дає

змогу знаходити найбільш раціональні шляхи для їх розв'язання. При цьому в земських службовці з'являється можливість уникнути багатьох помилок, яких обов'язково вони припускалися б в умовах повітової самостійності, і тому економно витрачати матеріальні та людські ресурси завжди бідних земств. Нарада зняла всі сумніви гласних стосовно доцільності лікарських з'їздів і стала їх предтечею.

Започаткована в 1883 р. практика проведення з'їздів у губернії свідчить, що земські діячі Катеринославщини в певній мірі використали вже набутий у цій справі досвід інших земств. Управа збирала лікарів тільки за необхідністю, на розгляд виносилися лише насущні питання охорони здоров'я й розглядалися вони з урахуванням місцевих можливостей забезпечення прийнятих рішень. За таких умов з'їзди медиків систематично продовжували скликатися й після того як решта земств до колективної думки лікарів звертатися перестала.

Лікарські з'їзди хоча й займали різне становище в Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях, однак вже у 1880-х роках вони стали невід'ємною складовою земської медицини кожної з них. Форуми допомогли земським діячам правильно визначитися в корінних питаннях організації медичної справи. Саме в роботі з'їздів лікарі переконливо довели переваги стаціонарної системи медичного обслуговування над існуючою роз'їзною; виступили проти самостійного фельдшеризму, віддавши пріоритет лікарським дільницям; наполягли на безкоштовності медичної допомоги. Утілені в практику ці пропозиції фахівців стали основними організаційними принципами земської медицини. Пізніше вони цілковито були перейняті радянською системою охорони здоров'я, яка й по нині панує в Україні.

Слід зазначити, що з'їзди також служили й об'єднуючою ланкою медичної сфери губерній. Збираючись разом, лікарі обмінювалися думками щодо кращого влаштування медичної допомоги, ділилися досвідом роботи, координували свої дії в боротьбі з нескінченними епідеміями різних звороб. У результаті у процесі спілкування, аналізуючи набутий досвід, вони прийшли до усвідомлення необхідності централізації медичної справи й переконали у цьому земських гласних. Завдяки рекомендаціям форумів початку XX ст. у губерніях південного регіону вдалося перебороти психологію «повітової самостійності» в галузі «пкікування про народне здоров'я» й розробити загальні плани розбудови медичної частини.

У перспективі подальших розвідок у даному напрямку можна буде уточнити особливості діяльності органів місцевого самоврядування на Півдні України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Моргун О. Українські діячі в земствах // Український історик. – 1969. – № 1–3. – С. 56–64.
2. Веселовский Б. История земства за 40 лет. – СПб. : Изд. О. Н. Поповой, 1909. – Т. 1. – 728 с.

3. Герасименко Г. А. Земское самоуправление в России. – М. : Наука, 1990. – 367 с.
4. Игумнов С. Н. Очерки развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, в Бессарабии и в Крыму. – К. : Изд. Киевского 1-го Медицинского ин-та, 1940. – 155 с.
5. Левит М. М. Становление общественной медицины в России. – М. : Изд. «Медицина», 1974. – 230 с.
6. Львов Т. Е., Полнер И. Г. Наше земство и 50 лет его работы. – М. : Изд. «Задруга», Тип. П. П. Рябушинского, 1914. – 62 с.
7. Журналы Таврического губернского земского собрания XXVII очередной сессии 10-19 декабря 1892 г. – Симферополь : Тип. Спиро, 1893. – 409 с.
8. Державний архів Автономної Республіки Крим, ф. 60, оп. 1, спр. 86.
9. Херсонское губернское земское собрание. Сессия восемнадцатая (22-31 октября 1876 года). – Херсон : Изд. земства, 1877. – 851 с.
10. Правила для губернского съезда врачей Херсонской губернии // Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания 1865-1888 гг. – Т. 2 – Одесса : Изд. губ. земства, 1890. – С. 97–98.
11. Доклад 2-й комиссии X съезда врачей и членов управ по вопросу об организации медицинской части в Херсонской губернии и об инструкции санитарным врачам // Сборник Херсонского земства. – 1886. – № 5. – С. 5–9.
12. Сопещение санитарных врачей при губернской управе. Заседание 1-7 августа 1899 г. // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1899. – № 14. – С. 662–683.
13. Отчет Херсонской губернской земской управы по исполнению постановлений губернского земского собрания XXXV очередной сессии 1899 года // Отчеты 1899 г., сметы и раскладки 1901 г., доклады сессии 1900 г. – Херсон : Изд. губ. земской управы, 1900. – С. 1–42.
14. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания 1866-1913 гг. – Екатеринослав, 1914. – Т. 1. – 1121 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, к.і.н., доцент О. П. Тригуб*

© О. В. Черемісін, М. В. Герасименко, 2010

Стаття надійшла до редакції 23.03.2010

РЕЦЕНЗІЇ

ПОЛЬСЬКА ВІЗІЯ ІСТОРИЧНОГО МИСЛЕННЯ: АНАЛІЗ СУЧАСНОЇ КЛАСИЧНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

Рецензія на книгу: Вжосек В. Про історичне мислення (Бидгощ, 2009)¹

Польська історична наука завжди відзначалася актуальністю й оригінальністю підходів до вивчення як конкретних історичних явищ і процесів, так і методологічних питань історичного пізнання. В другому випадку прикладом можуть слугувати наукові дослідження знаного польського історика Єжи Топольського (Jerzy Topolski) [1] і представників його школи, зокрема з Познанського університету імені Адама Міцкевича [2]. Особливо хочемо зацентувати увагу Читача на ґрунтовних теоретико-історичних працях керівника закладу методології історії та історії історіографії професора Войцеха Вжосека (Wojciech Wrzosek) [3].

Оригінальним і науково значимим продовженням його досліджень стала нова монографія «Про історичне мислення» (O myśleniu historycznym) [4]. Надзвичайно влучним епіграфом до неї можуть слугувати слова самого В. Вжосека, подані на звороті обкладинки. Автор, зокрема, відзначив: «Все, що знаємо, що переживаємо і що тлумачимо як минуле, яке знаходиться в історіографії, береться з досвіду мислення про нього, а не з нього самого». При цьому він підкреслив, що головною темою його пошуків є «віднайдення причин мисленневих, що стоять за дослідницькими (пізнавальними) актами, які здійснює історик. Якщо говорити просто, йдеться про відповідь на питання, як історик мислить, оскільки так, а не інакше, уявляє собі досліджуваний світ, поглиблює його і подає висновки своїх міркувань в окреслений спосіб» [4, s. 7].

Монографічна праця В. Вжосека має завершену структурно-логічну схему, яка дозволяє прослідкувати від початку і до кінця захоплюючого викладу головну авторську думку. Вона підпорядкована реалізації основної дослідницької мети – розпізнати, «які мисленневі засади стоять за історією, як дослідницькою практикою, та історіографією, як гарантованим способом презентації і подачі її результатів» [4, s. 7].

Звідси, вповні резонно, книга «Про історичне мислення», окрім вступної та висновкової частини і списку використаної літератури, включає три змістовних розділи. Перший присвячений культурному підходу як моделі історичного мислення і

дослідження. У другому В. Вжосек зосередився на аналізі трьох аспектів історичного мислення – культурного, метафоричного і okazіонального (випадкового, нерегулярного) [4, s. 60]. Нарешті, найбільший за обсягом і доволі розлогий структурно третій розділ розкриває різні сторони й образи історичного мислення.

На нашу думку, в контексті дослідження процесу історичного мислення знаний польський історик порушив кілька важливих теоретико-методологічних проблем. Пошук шляхів їх розв'язання – це, насамперед, і є те новаторське, що характеризує і вирізняє з-поміж інших монографію В. Вжосека.

Перша проблема – роль культурного чинника в історичному мисленні та дослідженні. На думку самого автора книги, культурна складова виступає у якості моделі історичного мислення і дослідження. Також у цьому контексті звертаємо увагу на той факт, що «мова досліджуваної культури визначає пізнавальні рамки дослідження та межі культурного підходу і встановлює певну відносність пізнання» [4, s. 24].

Друга – історичне мислення має три визначальні складові – культурну, метафоричну і okazіональну. В. Вжосек висловив і обґрунтував тезу, «що не існує просто аксіологічний історичний дискурс» [4, s. 29]. Насправді він є «витвором історичного мислення, який використовують деякі історики» [4, s. 29].

Третя – контекст стилів історичного мислення про релігійні явища. В цьому плані важливо розуміти насамперед те, що наукова історична візія релігії перебуває в постійному діалозі з позанауковими [4, s.65]. Водночас, «великим досягненням історичного пізнання є спрямування уваги істориків на мислення людей у минулому» і, насамперед, «системи думки, сукупність переконань і цінностей, ментальні структури, колективну свідомість і т.п. надіндивідуальні риси мінливої мисленневої дійсності або культури в прийнятному мною розумінні цього поняття» [4, s. 67]. Тобто, автор монографії має на увазі саме релігійне мислення як таке, що не лише дуже сильно ув'язане в культурний контекст, але й справляє безсумнівний вплив на розуміння перебігу, результатів і підсумків історичних подій.

Четверта – розуміння різниці між поняттями «бачити» і «знати». В. Вжосек, і це важливо, виокремлює «роль наочного свідка в історичних дослі-

¹ Wrzosek W. O myśleniu historycznym / Wojciech Wrzosek. – Bydgoszcz : Epigram, 2009. – 143 s.

дженнях» [4, s. 88], з одного боку. А, з іншого – розглядає значення і вірогідність інформації «безпосереднього свідка» [4, s. 94]. При цьому він пов'язує історіографію з колективною пам'яттю, так як обидві ґрунтуються на «слідах минулого» [4, s. 88]. І саме «ці сліди, які за потреби називаються історичними джерелами, підтримують тяглість пам'яті й історіографії» [4, s. 88]. Свідчення минулого становлять безперечний пункт відліку для формування нарративних образів минулого, а також тверде підґрунтя для тяглість колективної пам'яті. Звідси, і на цьому наголошує польський професор, як у випадку історіографії, так і пам'яті, особливу роль відіграють свідки – безпосередні й опосередковані – подій. Услід за Л. Флеком автор монографії підкреслює ключову роль свідка для класичної історіографії: «... незалежно від того, чи джерельною основою історії є опосередкований чи безпосередній свідок, зв'язок усний чи писемний, саме наочність учасника подій становить для класичної історії особливу вагу при підтвердженні достовірності подій, описаних істориком» [4, s. 89].

П'ята – співвідношення класичної і некласичної (неконвенційної) [5] історії науки. Як прибічник першої, В. Вжосек звертає пильну увагу Читача на ту обставину, що «класична, традиційна історія науки прагне концентрувати свою увагу на тому, що становить специфіку наукового пізнання ... вказує на особливість науки, її внутрішніх цілей і засад пізнавального поступу» [4, s. 99]. В такому випадку головна різниця між класичним і некласичним підходами проявляється у ставленні до правди. «Якщо історія науки ґрунтується на її класичному розумінні, яке сприймає правду як цінність понадісторичну, то ... за дійсність, що її пізнає ця наука, визнає ту, яка описана на основі сучасних наукових концепцій і теорій» [4, s. 100], – слушно пише історик.

Шоста – проблема джерела в сучасній історії. Історіографію сучасної історії В. Вжосек вважає «модією і політичною» [4, s. 124]. Разом з тим він дотримується думки, що «перед історіографією найближчих до нас часів не стоїть жодне важче завдання, ніж перед історією віддалених часів» [4, s. 122]. Звід-

си слідує вповні логічний висновок польського вченого і з приводу практичної відсутності різниці між пізнанням, а отже й історичними джерелами минулого і сучасного. «Наскільки найближче минуле затуляє доступ до себе міцніше, ніж віддалене минуле, справа дискусійна. З перспективи пізнавальної, тобто з перспективи історіографії, не бачу принципової різниці» [4, s. 122], – читаємо в монографії.

Насамкінець не можемо не привернути увагу Читача до ще однієї надзвичайно принципової авторської позиції. Вона стосується того, що в жодному випадку історичне мислення, увесь хід історичного пізнання і, відповідно, історіографічний процес не дають можливості встановити повну або абсолютну історичну правду. Звідси, очевидно, не може бути і жодної монополії на таку правду. На наш погляд, В. Вжосек вповні резонно пише: «Від жодної історіографії не слід очікувати остаточної, універсальної або абсолютної правди. Не можна очікувати, що історіографія зрекострує світ таким, яким він був, або хоч би покаже події такими, якими вони були... Таким чином, образ того світу, який дає нам історіографія, то тільки мисленнєвий його образ і його мовний запис» [4, s. 123]. Отже, історичне мислення лише відображає певний допустимий можливий світ минулого, який можна досліджувати, в тому числі за допомогою хоча б історичних джерел.

Загалом, монографія професора В. Вжосека в контексті дослідження різних сторін історичного мислення порушує низку актуальних проблем теоретико-методологічного плану. Пошук і варіанти відповідей автора, на наш погляд, привернуть увагу істориків – як класичного/традиційного, так і некласичного/неконвенційного підходів – до вивчення нових аспектів історичного пізнання. З огляду на актуальність наукової проблематики і низку міркувань новаторського плану монографічне дослідження «Про історичне мислення» становить насамперед фаховий міждисциплінарний інтерес і буде корисним історикам, філософам, релігієзнавцям, культурологам, а також спеціалістам у галузі розробки й аналізу методів і методології наукового пізнання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Topolski J. Teoria wiedzy historycznej / Jerzy Topolski. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 1983; Topolski J. Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej / Jerzy Topolski. – Warszawa : Rytm, 1996.
2. Див., напр.: Domańska E. Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach. Wyd. II poprawione i uzupełnione / Ewa Domańska. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2005; Domańska E. Historie niekonwencjonalne. Refleksja o przeszłości w nowej humanistyce / Ewa Domańska. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2006.
3. Wrzosek W. Historia – Kultura – Metafora. Powstanie niklasycznej historiografii / Wojciech Wrzosek. – Wrocław : Wydawnictwo Leopoldinum, 1995; Wrzosek W. Imputacja kulturowa jako fundament myślenia historycznego / Wojciech Wrzosek // Historia – Pamięć – Tożsamość. Postaci upamiętniane przez współczesnych mieszkańców różnych części Europy / pod red. M. Kujawskiej, B. Jewsiewickiego. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2006.
4. Wrzosek W. O myśleniu historycznym / Wojciech Wrzosek. – Bydgoszcz : Epigram, 2009. – 143 s.
5. Domańska E. Historie niekonwencjonalne. Refleksja o przeszłości w nowej humanistyce / Ewa Domańska. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2006.

УКРАЇНСЬКИЙ ФЕДЕРАЛІЗМ: «СЛОВ'ЯНСЬКА ІДЕЯ В НАЦІОНАЛЬНИХ ШАТАХ»

Рецензія на книгу: Корольов Г. *Український федералізм в історичному дискурсі (XIX – початок XX століття)* (Київ, 2010)*

Головною ідеєю книги є твердження автора, що український федералізм був відповіддю суспільства на історичний виклик бездержавності. Ідеї федералізму були притаманні усій Центральній Європі XIX – початку XX ст., яка політично жевріла під володарюванням імперії Романових, Габсбургів та Гогенцолернів. Український федералізм розглядається як складова частина взаємопереплетених процесів модернізації імперії та розвитку національних проектів «неісторичних» народів у Центрально-Східній Європі. У «довгому» XIX ст. федералізм став легітимним проектом державності центральноєвропейських спільнот [1, с. 78]. Такий підхід до проблематики є одним з визнаних у світовій історичній науці і є надзвичайно актуальним для української історіографії.

Г. Корольов показує відмінність між західноєвропейською державою-нацією та політичним проектом Російської імперії, на основі суперечностей між якими постала модерна українська нація. Інтелектуали Західної християнської цивілізації розуміли і розуміють людину через її зовнішні відносини зі світом. Саме тому західна особистість-«персона» створила найдинамічнішу цивілізацію з ринковою економікою, правовою державою, громадянським суспільством та новосвропейською наукою. На православному Сході людину бачили як духовну істоту, з її таїною внутрішнього життя. Православна особистість-«іностась» завжди зосереджувалася на потаємному, але у часи посилення Заходу підкорилася його авторитету в зовнішніх способах життя. Діалог між західною моделлю існування та православним духовним світосприйманням був нерівним. Українське традиційне суспільство раннього нового і нового часу не було винятком і заради власного виживання було змушене болісно перебирати західну модель життя, тобто модернізуватися. Одним з аспектів модернізації стало запозичення та творчого переосмислення українськими інтелектуалами західних ідей федералізму. Як зазначає автор, федералізм виник як шлях реалізації слов'янської ідеї в націо-

нальних шатах [1, с. 66]. Поняття «державо-нація» – надбання західної думки і модерне явище політичного життя Західної Європи XIX – початку XX ст. Воно полягало у поширенні доктрини «народного суверенітету», секуляризації європейського мислення, розвитку капіталізму. Ідея православної східнослов'янської цивілізації полягала в ідеї історичної місії Росії [1, с. 6].

Важливо, що XVIII ст. було для Західної Європи часом перемоги «держав-націй», а для Центральної та Східної – імперій. В українській історіографії рішучий наступ на український автономізм за правління Петра I та Катерини II розглядається як парадоксальний [1, с. 21]. Все-таки це було складовою частиною здійснення великих імперських проектів, що реалізовувалися не тільки російською елітою, але й «непанівними» центральноєвропейськими нобілітетами. Г. Корольов небезпідставно розглядає козацький автономізм XVIII ст. як предтечу українського федералізму XIX ст. Слід додати, що внесок українських інтелектуалів (у першу чергу інтелектуалів Гетьманщини) в проект Російської імперії є ще не до кінця досліджений й оцінений. Російські політики та інтелектуали змогли усвідомити свою Московську державу-імперією лише завдяки «іншим», схожих на себе, але не своїх.

У першій половині XIX ст. інтелектуали Російської імперії одночасно відчували свою близькість до західних колег та прірву відмінностей між своїми народами. Ця дилема між «західниками» та слов'янофілами стала визначальною для інтелектуального життя усіх спільнот, які модернізуються на периферії західної цивілізації та європейської капіталістичної економіки.

Автор проаналізував найбільш відомі політичні проекти, які відбивали розвиток ідей федералізму в українському та російському інтелектуальному середовищах. М. Муравйов займався ідеєю найбільш оптимальної політичної системи для Росії. Тому в основу його федерації був покладений господарсько-економічний принцип. На українських землях передбачалося утворення Української та Чорноморської держав з центрами в Харкові та Києві. Згідно з «Руською правдою» П. Пестеля, політична модель базувалася на єдиних території, державі, мові, законах, тому для України у цьому проекті не було місця. Брати А. та П. Борисови обґрунтували ідею слов'янської єдності через утво-

* Корольов Г. *Український федералізм в історичному дискурсі (XIX – початок XX століття)*. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 150 с.

рення відповідної республіки. Братчики Кирило-Мефодіївського товариства стали «західниками мимоволі», сприйнявши та модернізувавши європейські ідеї у контексті української історії. Вітчизняне слов'янофільство було схожим на російське, але мимоволі орієнтувалося на Захід [1, с. 76]. Важливо, що сама офіційна імперська ідеологія штовхала українську інтелігенцію на власний політичний проект.

Роль М. Драгоманова у розробці теорії українського федералізму була визначальною. Його погляд на проблему децентралізації імперії, автономії України у складі Росії став ідеологічною програмою українського «визвольного руху» [1, с. 75]. Ідея федералізму у Наддніпрянській Україні була відповідно на російський централізм. Головним ідеологом федералізму став М. Грушевського, який доповнив драгоманівський федералізм двома принциповими положеннями: демократизмом влади та суспільства і конституціоналізмом [1, с. 76–77]. Г. Корольов доводить, що ідея самостійності розвивалася невіддільно від федералізму. М. Грушевський у період першої російської революції утвердився у своїх федералістських поглядах, І. Франко також продовжував вважати, що федералізм не заперечує самостійності [1, с. 40].

Якщо федералізм був надбанням західної суспільно-політичної думки, то соборність стала українським розумінням формування державності [1, с. 41]. Історія поняття «соборність» та зміна значень, які вкладали у нього українські інтелектуали та політики, на нашу думку, є цікавим аспектом подальших досліджень федералізму. Український федералізм і соборність продовжували козацько-автономістські/ малоросійські політичні проекти, в основі яких лежало децентралістське бачення держави та суспільства [2]. Саме ця особливість вітчизняної політичної думки стала основою для українського федералізму, перетворивши його на реальну та перспективну програму.

Автор дійшов висновку, що в історичній ситуації другої російської та української революції більшовизм виявився триумфатором на українських землях, оскільки скористався головними ідеями федералізму [1, с. 118]. Цікаво, що без радянського федералізму не було б України 24 серпня 1991 р., а сам федералізм здатний відігравати позитивну роль за тоталітарних, авторитарних та демократичних політичних режимів. Роль федералізму в національному проекті «Україна» ще маловивчена, книга Г. Корольова все-таки ставить більше проблем та питань, ніж дає відповідей, але в цьому і полягає її цінність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Корольов Г. Український федералізм в історичному дискурсі (XIX – початок XX століття). – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 150 с.
2. Кононенко В. Суспільно-політичні уявлення та ідеї козацьких інтелектуалів Гетьманщини (кінець 80-х років XVII – кінець XVIII ст.): Автореф. ... канд. іст. наук. – К., 2010. – С. 14–16.

© В. П. Кононенко, 2010

Стаття надійшла до редакції 01.10.2010

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО ІСТОРІЮ УКРАЇНЦІВ ПОЛЬЩІ

Рецензія на книгу: Дрозд Р., Гальчак Б. *Справи українців у Польщі в 1921-1989 роках / Українське історичне товариство (Слупськ, 2010)**

Взаємини України та Польщі, а також українців на польських теренах і поляків на українських – характеризувалися складним, час від часу драматичним перебігом. Незалежна Україна та Польська Республіка (третя Річ Посполита, як часто називають її в публіцистичних розвідках) відкрили нову сторінку у відносинах двох народів на міждержавному рівні. Нові підходи формують демократичні засади в ставленні до потреб української меншини в Польській Республіці та польської меншини в Україні. Покращення загальної атмосфери у відносинах двох народів не знімає необхідність вивчення контрверсійних сторінок спільного минулого.

Монографія відомих дослідників Романа Дрозда і Богдана Гальчака розкриває перебіг подій у 1921-1989 роках на Підляшші, Холмщині, Надсянні та Лемківщині – польсько-українському пограниччі, що характеризувалося специфічною матеріальною і духовною культурою. На переконання авторів монографії історія цих регіонів не знайшла належного висвітлення ні в польських, ні в українських підручниках з історії. Тому метою дослідників і стала ліквідація даної лакуни та висвітлення перебігу бурхливих і водночас трагічних подій, пов'язаних з українцями, які населяли цю територію.

Що характерно, рецензована праця не є типовим напрацюванням із регіональної історії. Автори достатньо часто при викладі матеріалу сягають за межі регіону. Це не дивно. Адже, неможливо зрозуміти специфіку перебігу місцевих подій без розгляду ключових процесів історії в Польщі та Україні окресленого періоду.

Не випадковою є нижня хронологічна межа дослідження. Саме в 1921 році остаточно сформувалися східні кордони Другої Речі Посполитої та прийнято Конституцію, в якій було задекларовано права національних меншин. Верхня хронологічна межа роботи обмежена 1989 роком, коли остаточно впав про-радянський режим у Польщі, розпочалася демократичні перетворення і формування нової національної політики.

У вступній частині монографії автори задекларували бажання дотримуватися об'єктивних підходів при розгляді складних взаємин між поляками та українцями. З цією метою при проведенні дослідження було задіяне значне коло джерел та наявної літератури. Разом із тим, дослідники свідомі того, що представлений ними історіографічний аналіз далеко не вичерпний. Вони висловили сподівання, що викладений у книзі матеріал заохотить читачів до подальшого дослідження історії української меншини в Польщі.

Текст монографії структурований на п'ять розділів. Перший розділ, присвячений становищу українців у 1921-1939 роках (с. 9-44). У другому – розглянуто долю українців за часів «німецької і радянської окупації» (с. 45-78). Оремо розглянуто питання стосовно українців на теренах Польщі «в новій політичній ситуації 1944-1947 років» (с. 79-112). Спеціальний розділ приділено наслідкам для українців операції «Вісла» (с. 113-152). У заключному, п'ятому розділі, розглянуто становище української меншини в ПНР (с. 153-204).

Ознайомлення із текстом монографії дає підстави вважати, що ми маємо справу із серйозним, глибоким дослідженням становища українців на польських теренах у період 1921-1989 років.

Аналізуючи складні процеси, які спричинила Перша світова війна та її наслідки автори дійшли висновку, що відбулися суттєві зміни на теренах Центрально-Східної Європи. Для українців намагання здобути незалежність в рамках соборної держави закінчилося невдачею. Терени, населені українцями, відійшли до СРСР, Румунії, Чехо-Словаччини і Польщі.

На переконання Р. Дрозда та Б. Гальчака становище українців у складі СРСР було трагічним. Ліквідовано релігійне життя та зазнала репресій українська інтелігенція, як наслідок неефективної господарської політики і свідомих дій влади – голодомор 1921-1922 та 1932-1933 років (с. 9-10).

На думку авторів, найсприятливішим було становище українців на теренах Чехо-Словаччини. Там функціонувало 500 українських шкіл і низка вищих навчальних закладів.

На шпальтах монографії здійснено детальний аналіз становища українців у Другій Речі Посполитій (другий, третій та четвертий параграфи першого розділу, с. 10-42). Відзначено, що «березнева конституція» 1921 року запровадила парламентсько-демократичний устрій у Польській

* Drozd R., Halczak B. *Dzieje ukraińców w Polsce w latach 1921-1989 / Ukrainańskie towarzystwo historyczne. – Zielona Góra – Słupsk, 2010. – 208 s.*

Республіці. Громадянам держави було гарантовано рівні права і свободи незалежно від національної приналежності. Разом із тим, запроваджено унітарний устрій держави, який не передбачав жодної можливості на автономію східним землям, що давало певні преференції полякам, які становили більшість у державі. Конституція не принесла політичної стабільності. Поділений на невеличкі угруповання Сейм (парламент) не здатен був сформувавши на тривалий час більшість. Відбувалася часта зміна уряду. Найсильнішим угрупованням були народні демократи, що сповідували відвертий націоналізм і небажання рахуватися з вимогами національних меншин. Тому офіційна політика в 1921-1926 років стосовно українців була явно ворожою (с. 17). Напруження обумовлювало акти непокорі, саботажу і навіть замаху стосовно представників влади. Створювалися таємні вищі українські навчальні заклади (Таємний український університет, Львівська таємна політехніка тощо) (с. 21). Диктаторський режим Ю. Пілсудського, що прийшов до влади внаслідок травневого державного заколоту 1926 року не зміг переломити ситуацію. Так, у липні-вересні 1930 року ОУН організувала масову акцію саботажу в Галичині (с. 25). На переконання авторів, майбутні події показали, що найбільше користь із польсько-українського протистояння отримав СРСР (с. 30).

Початок та події Другої світової війни і новий поділ українських земель розглянуто в другому розділі – «Українці під німецькою і радянською окупацією (1939-1944)». На переконання авторів, події 1938 року навколо Карпатської Русі засвідчують, що стосовно українців війна розпочалася задовго до офіційно прийнятого терміну – 1 вересня 1939 року. Знищення Карпатської Русі підірвало певну прихильність частини українських діячів до рейху, адже мадяри були союзниками Німеччини (с. 45–46).

Важливий матеріал подано в монографії стосовно кривавих боїв польського війська проти підрозділів вермахту на Лемківщині (с. 47). Автори також наводять статистику, за якою у 1940-1941 роках із зайнятих Червоною армією теренів Другої Речі Посполитої було депортовано вглиб СРСР 25 тисяч українців (с. 49). На їх думку, хоч

при поділі земель Польщі Німеччина та СРСР виступали як союзники, подальша конфронтація і війна між ними були неминучі (с. 57). Спеціальні параграфи в книзі відведено УПА і дивізії СС «Галичина». Не випав із поля зору дослідників і польсько-український конфлікт, що розгорівся в роки Другої світової війни.

Заслугує на увагу аналіз наслідків операції «Вісла» для подальшої трагічної долі українців Польщі. Автори наводять низку оригінальних таблиць і діаграм стосовно кількісного складу українців, переселених до містечок та великих міст на «ново-набуті землі» півночі та заходу Польщі (с. 131–136).

Особливий інтерес для українського читача представляє заключний розділ монографії. Становище української меншини в ПНР є *tabula rasa* у вітчизняній історіографії, тому рецензоване дослідження значно розширює знання загалом з цього питання.

На наш погляд, опублікована праця була би більш інформативною, коли б автори спорядили її додатками з ілюстративним матеріалом та фотокопіями важливих документів. Дещо узагальненим є перший розділ дослідження, з якого пересічний читач хоч і отримає ключову інформацію про перебіг подій, але, очевидно, не зможе розібратися із роллю ОУН у зазначений історичний відтинок та з впливом осадництва на взаємини українців і поляків у 1920–1930-х роках.

Вважаємо, що зазначені побажання не є суттєвими при загальній оцінці виконаної Р. Дроздом і Б. Гальчаком праці. Характерно, що ціла низка висновків та положень рецензованої монографії дисонують із офіційною оцінкою викладених подій як в Польській Республіці, так і в Україні. Автор рецензії вже багато років знайомий із Романом Дроздом та ознайомлений з його науковим доробком. Польського історика українського походження відзначає безкомпромісність і намагання наперекір обставинам дошукатися правди й адекватно відобразити події українсько-польської минувшини.

Очевидно, що найближчим часом перед авторами стане необхідність видання даної монографії й українською мовою, що значно розширило би коло читачів цього непересічного дослідження.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бушин Микола Іванович (Черкаси) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

Водотика Сергій Григорович (Херсон) – доктор історичних наук, професор кафедри державно-правових дисциплін Херсонського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ.

Гаврилюк (Синюта) Христина Олександрівна (Львів) – головний спеціаліст управління у справах сім'ї та молоді Львівської обласної державної адміністрації.

Гаврилюк Олександр Никифорович (Луцьк) – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Гаврилюк Світлана Віталіївна (Луцьк) – доктор історичних наук, професор, проректор з навчальної роботи, завідувач кафедри документознавства і музейної справи Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Гедьо Анна Володимирівна (Донецьк) – доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету.

Герасименко Микола Володимирович (Херсон) – старший викладач кафедри філософії, історії та українознавства Херсонського державного аграрного університету.

Готра Олена Броніславівна (Ірпінь, Київська обл.) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та політології, заступник декана з наукової роботи факультету фінансів та банківської справи Національного університету Державної Податкової Служби України.

Іваненко Валентин Васильович (Дніпропетровськ) – доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи у сфері гуманітарної освіти та виховання молоді, завідувач кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, заслужений діяч науки і техніки України.

Кавун Максим Едуардович (Дніпропетровськ) – кандидат історичних наук, доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Калакура Олег Ярославович (Київ) – доктор політичних наук, провідний науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.

Каліновський Володимир Віталійович (Київ) – аспірант Центру пам'яткознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Капустян Ганна Тимофіївна (Кременчук, Полтавська обл.) – доктор історичних наук, професор кафедри теорії, історії держави та права Кременчуцького державного університету імені Михайла Остроградського.

Киридон Алла Миколаївна (Київ) – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин Київського славістичного університету.

Кононенко Василь Петрович (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Константінова Вікторія Миколаївна (Запоріжжя) – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету.

Литвинова Тетяна Федорівна (Дніпропетровськ) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Молочко Євгенія Валентинівна (Київ) – аспірантка Центру пам'яткознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Перехрест Ірина В'ячеславівна (Черкаси) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

Присяжнюк Юрій Петрович (Черкаси) – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Руда Оксана Василівна (Львів) – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

Савенок Людмила Андріївна (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін Херсонського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ.

Савочка Антон Миколайович (Сімферополь) – аспірант кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.

Сінкевич Євген Григорович (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили, голова Південного осередку Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Троян Сергій Станіславович (Рівне) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету.

Цимбалюк Іван Лук'янович (Луцьк) – старший викладач кафедри країнознавства і міжнародних відносин Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Черемісін Олександр Вікторович (Запоріжжя) – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Запорізького національного університету.

Чубіна Тетяна Дмитрівна (Черкаси) – доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних та соціальних наук Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України.

Шаповал Лариса Іванівна (Полтава) – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Шаповал Юрій Іванович (Київ) – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу етнополітології, керівник Центру історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Редактор *Н. Савич*.
Технічний редактор, комп'ютерна верстка *О. Безверха*.
Друк та фальцювальні-палітурні роботи *С. Волинець*.

Підп. до друку 28.12.2010 р.
Формат 60x84¹/₈. Папір офсет.
Гарнітура «Times New Roman», «Arial». Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 20,00. Обл.-вид. арк. 18,34.
Тираж 300 пр. Зам. № 3316.

Видавець і виготовлювач: ЧДУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: +38 (0512) 50-03-32, +38 (0512) 76-55-81, e-mail: vrector@kma.mk.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009 р.